દિવ્યાંગતાની સ્થિતિ પર પ્રથમ દેશનો અહેવાલ

(દિવ્યાંગજનોના અધિકારો પર યુએન અધિવેશનની કલમ ૩૫ ને અનુસરીને રજૂ)

सत्यमेव जयते

ભારત સરકાર

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય

દિવ્યાંગજન સશક્તિકરણ વિભાગ

વિષય સૂચિ

પદોની શબ્દસૂચિ	૦૪
પ્રસ્તાવના	૦૫
પરિચય	૦૭
સ્વીકૃતિ	૦૯
સર્વસામાન્ય મુખ્ય દસ્તાવેજ	૧૦
માળખું, પદ્ધતિ અને પરિભાષા	૧૫
સંધિ વિશિષ્ટ કલમો	૧૭
કલમ ૧-૪	૧૭
કલમ ૫: સમાનતા અને બિન-ભેદભાવ	૨૮
કલમ ૬: દિવ્યાંગ મહિલાઓ	૩૦
કલમ ૭: દિવ્યાંગ બાળકો	૩૩
કલમ ૮: જાગૃતિ વધારવા	૩૮
કલમ ૯: સુલભતા	૪૧
કલમ ૧૦: જીવનનો હક	૪૪
કલમ ૧૧: જોખમ અને માનવતાવાદી કટોકટીની પરિસ્થિતિઓ	૪૫
કલમ ૧૨: કાયદા સમક્ષ સમાન માન્યતા	૪૭
કલમ ૧૩: ન્યાયની પહોંચ	૪૯
કલમ ૧૪: વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સુરક્ષા	૫૧
કલમ ૧૫: ત્રાસ અથવા ક્રૂર, અમાનવીય અથવા અપમાનજનક વર્તન અથવા સજાથી સ્વતંત્રતા	૫૩
કલમ ૧૬: શોષણ, હિંસા અને દુરુપયોગથી સ્વતંત્રતા	૫૩
કલમ ૧૭: વ્યક્તિની અખંડિતતાનું રક્ષણ કરવું	૫૪
કલમ ૧૮: ચળવળ અને રાષ્ટ્રીયતાની સ્વતંત્રતા	૫૪
કલમ ૧૯: સ્વતંત્ર રીતે જીવવું અને સમુદાયમાં સામેલ થવું	૫૬
કલમ ૨૦: વ્યક્તિગત ગતિશીલતા	૫૮

કલમ ૨૧: અભિવ્યક્તિ અને અભિપ્રાયની સ્વતંત્રતા અને માહિતીનો વપરાશ	૬૧
કલમ ૨૨: ગોપનીયતાનું માન	૬૩
કલમ ૨૩: લગ્નના અધિકાર પર ઘર અને કુટુંબના બંધારણીય આદેશનું માન	૬૩
કલમ ૨૪: શિક્ષણ	૬૬
કલમ ૨૫: આરોગ્ય	૭૪
કલમ ૨૬: વસવાટ અને પુનર્વસન	૭૭
કલમ ૨૭: કામ અને રોજગાર	૮૧
કલમ ૨૮: જીવન અને સામાજિક સુરક્ષાનું પર્યાપ્ત ધોરણ	૮૮
કલમ ૨૯: રાજકીય અને જાહેર જીવનમાં ભાગીદારી	૯૨
કલમ ૩૦: સાંસ્કૃતિક જીવન, મનોરંજન, આનંદપ્રમોદ અને રમતગમતમાં ભાગીદારી	૯૫
કલમ ૩૧: આંકડાશાસ્ત્ર અને માહિતી એકત્રીકરણ	૧૦૧
કલમ ૩૨: આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર	૧૦૨
કલમ ૩૩: રાષ્ટ્રીય અમલીકરણ અને દેખરેખ	૧૦૭
પરિશિષ્ટ	૧૧૦
૧. માનસિક સ્વાસ્થ્ય અધિનિયમની જોગવાઈઓ	૧૧૦
૨. દિવ્યાંગજનોનેવ્યક્તિઓને રેલ્વેરાહતો	૧૧૧
૩. IGNOU દ્વારા ઓફર કરાયેલા અભ્યાસક્રમો અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં દિવ્યાંગજનોની સમાવેશતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે IGNOU દ્વારા લેવામાં આવેલા પગલાં	૧૧૧
૪. દિવ્યાંગતા નિવારણ માટેની યોજનાઓ	૧૧૩
૫. MoSJE હેઠળ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની પુનર્વસન પ્રવૃત્તિઓ	૧૧૬
૬. MoHFW હેઠળ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ	૧૧૯
૭. યુદ્ધના આર્થિક પુનર્વસન માટેની યોજનાઓ/કાર્યક્રમો	૧૨૦
૮. ગ્રામીણ અને શહેરી ગરીબો વચ્ચે રોજગાર માટેની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો	૧૨૧
૯. અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટે વીમા યોજનાઓ	૧૨૩
૧૦. વર્ષ-૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં દિવ્યાંગતાનો પ્રશ્ન નંબર ૯	૧૨૪

પદોની શબ્દસૂચિ

આંગણવાડી કાર્યકર	સમુદાય આધારિત કાર્યકર
બડતે કદમ	આગળ ફ્રચ કરી રહ્યાં છીએ
બીડી	તેંદુના પાનમાં લપેટી તમાકુની બનેલી પાતળી ઘણીવાર ફ્લેવરવાળી ભારતીય સિગારેટ
ગ્રામસભા	ગામડા કે નાના શહેર સ્તરે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
મંડળ	એસોસિએશન
મેળા	મેળા
પંચાયત	સ્થાનિક સરકાર
પંચાયત રાજ	તે એક શાસન વ્યવસ્થા છે જેમાં ગ્રામ પંચાયતો વહીવટના મૂળભૂત એકમો છે. તેમાં ગામ, બ્લોક અને જિલ્લો એમ ત્રણ સ્તર છે
પરિષદ	પરિષદ/વિધાનસભા
પરિવાર	કુટુંબ
રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય બીમા યોજના	નેશનલ હેલ્થ ઈન્સ્યોરન્સ પોલીસી
રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા યોજના	માધ્યમિક શિક્ષણનું સાર્વત્રીકરણ
સભા	એસેમ્બલી
સંભવ	શક્ય તેટલો સમાવેશ કરવો.
શિશુ ગૃહ	ક્રીચ
સર્વ શિક્ષા અભિયાન	તમામ માટે શિક્ષણ
સમિતિ	કમિટિ
ઉદ્ધાર	પુનર્વસન
વિકલાંગ	દિવ્યાંગ
જિલ્લો	ડીસ્ટ્રીક્ટ

No. 13-01-2007-DD-III

थावरचन्द गेहलोत
THAAWARCHAND GEHLOT
सामाजिक न्याय और अधिकारिता मंत्री
भारत सरकार
MINISTER OF
SOCIAL JUSTICE AND EMPOWERMENT
GOVERNMENT OF INDIA

सत्यमेव जयते

कार्यालयः 202, सी विंग, शास्त्री भवन,
नई दिल्ली–110115
Office : 202, 'C' Wing, Shastri Bhawan,
New Delhi-110115
Tel. : 011-23381001, 23381390, Fax : 011-23381902
E-mail : min-sje@nic.in
दूरभाषः 011-23381001, 23381390, फैक्सः 011-23381902
ई-मेलः min-sje@nic.in

Dated 16th June, 2015

પ્રસ્તાવના

૩ જી મે ૨૦૦૮ ના રોજ અમલમાં આવેલ દિવ્યાંગજનોના અધિકારો પરના સંયુક્ત રાષ્ટ્રના અધિવેશનમાં ભારત પ્રથમ હસ્તાક્ષરકર્તાઓમાંનું એક છે. આ અધિવેશનની કલમ ૩૫ હેઠળની જવાબદારી તરીકે, દરેક રાષ્ટ્રે દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં લેવાયેલા પગલાં અંગે સમયાંતરે એક વ્યાપક અહેવાલ રજૂ કરવાનો છે. દિવ્યાંગતાની સ્થિતિ પર ભારતનો પ્રથમ દેશ અહેવાલ દિવ્યાંગજનોના અધિકારોને સુનિશ્ચિત કરવા માટે ભારત દ્વારા અત્યાર સુધી લેવામાં આવેલી મુખ્ય પહેલ રજૂ કરે છે. આ અહેવાલ અમારી મુખ્ય ચિંતાઓ, પડકારો અને દિવ્યાંગજનોના જીવનને સુધારવા માટેની તકો પર પ્રકાશ પાડે છે.

ભારતનું બંધારણ દિવ્યાંગજનો સહિત તેના તમામ નાગરિકોને સમાનતા, સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને ગૌરવની ખાતરી આપે છે. વાસ્તવમાં, અનુચ્છેદ ૪૧ જણાવે છે કે રાજ્ય દિવ્યાંગતા સહિત ઓછી સેવાની જરૂરિયાતોને ઘટાડવા માટે અસરકારક જોગવાઈ કરશે.

દિવ્યાંગજનો (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ એ અમારો મુખ્ય કાયદો છે. ૨ અમારી ૨૦૦૬ની રાષ્ટ્રીય નીતિ અને વિવિધ યોજનાઓ/કાર્યક્રમો દ્વારા સમર્થિત છે. રાષ્ટ્રીય નીતિ એ માન્યતા આપે છે કે દિવ્યાંગજનો દેશ માટે મૂલ્યવાન માનવ સંસાધન છે અને તેમને સમાન તકો, તેમના અધિકારોનું રક્ષણ અને સમાજમાં સંપૂર્ણ ભાગીદારી પ્રદાન કરે તેવું વાતાવરણ ઊભું કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.આ નીતિ એ હકીકતને પણ માન્યતા આપે છે કે મોટાભાગના દિવ્યાંગજનોના જીવનની સારી ગુણવત્તા જીવી શકે છે જો તેમની પાસે સમાન તકો હોય અને પુનર્વસન પગલાંની અસરકારક પહોંચ હોય. તેનો ભાર દિવ્યાંગજનોના ભૌતિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક પુનર્વસન પર છે. દિવ્યાંગજનોના અધિકારો અને હકના રક્ષણ માટેના માળખાને મજબૂત કરવા માટેની અમારી પ્રતિબદ્ધતાનો પુનરોચ્ચાર રાષ્ટ્રીય સ્તરે દિવ્યાંગ બાબતોના નવા વિભાગની રચના સાથે

કરવામાં આવે છે જેમાં દિવ્યાંગજનોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ કાર્યક્રમો અને નીતિઓ ઘડવામાં આવે છે.

દિવ્યાંગજનોના પુનર્વસનના બહુપરિમાણીય મુદ્દાઓ સાથે કામ કરતી વખતે, સંખ્યા અને ગુણવત્તા બંનેની દ્રષ્ટિએ, સેવાઓ પૂરી પાડવા, માનવશક્તિના વિકાસ અને સંશોધન હાથ ધરવા માટે વિશિષ્ટ દિવ્યાંગજનો સમર્પિત સાત રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા સંસ્થાકીય સહાયની રચના કરવામાં આવી છે. પુનર્વસન શિક્ષણના નિયમન માટે પુનર્વસન પરિષદ અધિનિયમ ૧૯૯૨ હેઠળ પુનર્વસન પરિષદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જ્યારે દિવ્યાંગજનોના હિતની રક્ષા કરવા અને દિવ્યાંગજનોના કાયદાના અસરકારક અમલીકરણ પર દેખરેખ રાખવા માટે દિવ્યાંગજનો માટેના મુખ્ય કમિશનર અને રાજ્ય કમિશનરની કચેરીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. અન્ય વૈધાનિક સંસ્થા, નેશનલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના ઓટીઝમ, સેરેબ્રલપાલ્સી, મેન્ટલરીટાર્ડેશન અને બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓ માટે રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ ફોર ધ વેલ્ફેર ઓફ પર્સન્સ વિથ ઓટીઝમ, સેરેબ્રલપાલ્સી, માનસિક દિવ્યાંગતાઅને બહુવિધ દિવ્યાંગતા અધિનિયમ, ૧૯૯૯ હેઠળ પગલાં લેવા માટે કરવામાં આવી હતી. વધુમાં, નાગરિક સમાજ સંગઠનો, જે દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં સમર્પિત રીતે કાર્ય કરી રહ્યા છે, તેમને દિવ્યાંગજનોના લાભો માટે સુવિધાઓ વધારવા માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.

અમે UNCRPD સાથે સુસંગત વ્યાપક કાયદા દ્વારા, હાલના દિવ્યાંગતા એક્ટ ૧૯૯૫ને બદલવાની પ્રક્રિયામાં છીએ, અને અમારા અન્ય કાયદાઓની સુમેળ માટે પણ પગલાં લઈ રહ્યા છીએ.

આ અહેવાલ નિઃશંકપણે આ દેશમાં દિવ્યાંગજનોના અધિકારોની પરિપૂર્ણતા માટેના પગલાં લેવાના પગલાં અને ઉપચારાત્મક પગલાંના અમારા ભાવિ માર્ગમાં અમને માર્ગદર્શન આપશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે તમામ હિતધારકો તરફથી સંકલિત અને પ્રતિબદ્ધ પગલાં સાથે, અમે દિવ્યાંગજનો માટેના અધિકારોને વાસ્તવિક બનાવવા સક્ષમ છીએ.

UNCRPD સૂત્ર 'અમારા વિના અમારા વિશે કંઈ નથી' ની ભાવનામાં, સિવિલ સોસાયટીના સભ્યો અને અન્ય હિતધારકો સાથે પરામર્શ કરીને અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

સહી/-

થારવચંદગહેલોત

लव वर्मा
सचिव
LOV VERMA
Secretary
Tel: 011-24369055(O)/ 011-24369067(F)
Email: secretaryda-msje@nic.in

सत्यमेव जयते

भारत सरकार
सामाजिक न्याय और अधिकारिता मंत्रालय
विकलांगजन सशक्तिकरण विभाग
पांचवा तल, पर्यावरण भवन, सी.जी.ओ. कॉम्पलेक्स
लोदी रोड़, नई दिल्ली-110 003
Government of India
Ministry of Social Justice & Empowerment
Department of Empowerment of Persons with Disabilities
5th Floor, Paryavaran Bhawan,
CGO Complex, Lodhi Road, New Delhi-110 003

No. 13-01-2007-DD-III **Dated 16th June, 2015**

પરિચય

૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી મુજબ, ભારતમાં ૨.૬૮ કરોડ દિવ્યાંગજનો છે જે વસ્તીના ૨.૨૧ ટકા છે; જેમાંથી ૧.૫૦ કરોડ પુરૂષ અને ૧.૧૮ કરોડ મહિલાઓ છે. તેમાં દ્રશ્ય, શ્રવણ, વાણી, ગતિશીલતા, માનસિક દિવ્યાંગતા, બહુવિધ દિવ્યાંગતા વગેરે ધરાવતી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. વસ્તી ગણતરીના આંકડા એ પણ દર્શાવે છે કે દિવ્યાંગજનોમાંથી ૬૯.૫૦ ટકા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે.

અમારું લક્ષ્ય અને પ્રતિબદ્ધતા એક સમાવિષ્ટ સમાજ બનાવવાનું છે. ભારતનું બંધારણ કાયદા સમક્ષ તમામ નાગરિકોને સમાનતા અને કાયદાના સમાન રક્ષણની ખાતરી આપે છે.તે ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાત, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે. રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો સાથે કામ કરતી બંધારણના અનુચ્છેદ ૪૧ રાજ્યને તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં રહેવા માટે નિર્દેશ આપે છે; બેરોજગારી, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી અને દિવ્યાંગતાના કિસ્સામાં કામ કરવાનો, શિક્ષણનો અધિકાર અને જાહેર સહાય મેળવવા માટે અસરકારક જોગવાઈ કરવી. જો કે, જ્યારે કેન્દ્ર સરકાર દિવ્યાંગજનોના પુનર્વસનના ક્ષેત્રમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી રહી છે, ત્યારે 'દિવ્યાંગતા' મુખ્યત્વે રાજ્ય સરકારો, પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓના ક્ષેત્રમાં છે.

દિવ્યાંગજનોના અધિકારો પરના યુએન કન્વેન્શનની કલમ ૩૫(૧) હેઠળ રાજ્ય પક્ષો પર મૂકવામાં આવેલી જવાબદારીની પરિપૂર્ણતામાં 'ભારતનો ફર્સ્ટ કન્ટ્રી રિપોર્ટ ઓનસ્ટેટસ ઑફ ડિસેબિલિટી' અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ અહેવાલના નિર્માણમાં ઘણા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રક્રિયા એપ્રિલ, ૨૦૧૧ માં શરૂ થઈ હતી. ભારત સરકારના તમામ કેન્દ્રીયમંત્રાલયો/વિભાગો સાથે અન્ય હિતધારકો સાથે પરામર્શના અનેક રાઉન્ડ યોજાયા હતા.

તમામ રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો, રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર પંચ, રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ, ભારતીય પુનર્વસન પરિષદ અને દિવ્યાંગતાના મુખ્ય કમિશનર તરફથી પણ યોગદાનને આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રાપ્ત ઇનપુટ્સ અને સંબંધિત સામગ્રીના સ્વતંત્ર સંગ્રહના આધારે, એક ડ્રાફ્ટ રિપોર્ટ મૂકવામાં આવ્યો હતો જેની રાષ્ટ્રીય પરામર્શમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી હતી જેમાં તમામ મંત્રાલયો; રાજ્ય સરકારો, દિવ્યાંગતાના અધિકારોના હિમાયતીઓ, દિવ્યાંગજનો વ્યક્તિઓ અને દિવ્યાંગતાના અધિકારોના નિષ્ણાતોના સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓને આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ, ડ્રાફ્ટ રિપોર્ટ દિવ્યાંગજનો (સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા) અધિનિયમ, ૧૯૯૫, કેન્દ્રીય સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રીશ્રીની અધ્યક્ષતામાં દેશની સર્વોચ્ચ નીતિ નિર્માતા સંસ્થા હેઠળ રચાયેલી કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ અહેવાલમાં સરકારી ક્ષેત્રના વિવિધ હિતધારકો દ્વારા દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં કામ સંબંધિત મૂળભૂત માહિતીને જોડવામાં આવી છે. તે સતત પડકારોને પણ ઓળખે છે જેણે દિવ્યાંગજનો અને તેના દ્વારા અધિકારોની પ્રાપ્તિમાં અવરોધ ઊભો કર્યો હતો. આ અહેવાલમાં દિવ્યાંગજનોની સશક્તિકરણ માટે અમલીકરણ કરવામાં આવતા કેટલાક કાયદાઓ, નીતિઓ અને કાર્યક્રમો સાથે વ્યાપકપણે વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. વિવિધ કેન્દ્રીય મંત્રાલયો/વિભાગો અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા અનુસરવામાં આવતી શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિઓનું પણ દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

અંતમાં, દિવ્યાંગજનોના અધિકારોનું રક્ષણ અને પ્રોત્સાહન અને તેમનો સર્વાંગી વિકાસ અને સશક્તિકરણ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સ્તરે સરકારનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનું ચાલુ રાખે છે. તેમના અધિકારો સુરક્ષિત અને સારી રીતે લાગુ થાય તેની ખાતરી કરવા માટે જાગૃતિ અને મજબૂત પ્રતિબદ્ધતા વધી રહી છે. એવી આશા છે કે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાય ભારત સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રયાસોની પ્રશંસા કરશે અને દિવ્યાંગજનોના જીવનમાં સુધારણા માટે મૂલ્યવાન સૂચનો કરશે.

સહી/-

(લવ વર્મા)

अवनीश कुमार अवस्थी
संयुक्त सचिव
Awanish K. Awasthi
Joint Secretary
Tel. : 011-24369056
E-mail : jsda-msje@nic.in

सत्यमेव जयते

भारत सरकार
सामाजिक न्याय और अधिकारिता मंत्रालय
विकलांगजन सशक्तिकरण विभाग
5वां तल, पर्यावरण भवन, सी.जी.ओ. कॉम्पलेक्स
लोदी रोड़, नई दिल्ली-110 003
Government of India
Ministry of Social Justice & Empowerment
Department of Empowerment of Persons with Disabilities
5th Floor, Paryavaran Bhawan,
CGO Complex, Lodhi Road, New Delhi-110 003

No.13-01-2007-DD-III

17.06.2015

સ્વીકૃતિ

દિવ્યાંગજનોના અધિકારો પર યુએન કન્વેન્શન પર દિવ્યાંગતાની સ્થિતિ પર 'ભારતનો પ્રથમ દેશ અહેવાલ' શીર્ષક હેઠળના અહેવાલની તૈયારી વિવિધ કેન્દ્રીયમંત્રાલયો/વિભાગોના જેમ કે નાગરિક ઉડ્ડયન, સંચાર અને માહિતી ટેકનોલોજી, સંસ્કૃતિ, ગૃહ બાબતો, આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ, માનવ સંસાધન વિકાસ, માહિતી અને પ્રસારણ, શ્રમ અને રોજગાર, પંચાયતી રાજ, કર્મચારી અને તાલીમ, રેલ્વે, માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગો, ગ્રામીણ વિકાસ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, આંકડા અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ, પ્રવાસન, શહેરી વિકાસ, મહિલા અને બાળ વિકાસ અને યુવા બાબતો અને રમતગમત; તમામ રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો; રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગ, રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ, ભારતીય પુનર્વસન પરિષદ અને દિવ્યાંગતાના મુખ્ય કમિશનર; દિવ્યાંગતા અધિકારોના હિમાયતીઓ, દિવ્યાંગતાજનો અને દિવ્યાંગતા અધિકાર નિષ્ણાતોની સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ; કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિના સભ્યો; ઘણી પ્રતિબદ્ધ એનજીઓ અને જનતાના સભ્યોના મૂલ્યવાન યોગદાન થી જ શક્ય બની હતી.

મંત્રાલય પસંદગી અને પૃથ્થકરણની સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્વીકારે છે પરંતુ હું ડો. અમિતાધંડા, પ્રોફેસર ઓફ લો એન્ડ ડીન (એકેડેમિક), નેશનલ એકેડેમી ઓફ લીગલ સ્ટડીઝ એન્ડ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી, હૈદરાબાદ અને અહીંની ટીમનો આ વિશાળ કાર્યમાં આ મંત્રાલયને મદદ કરવા બદલ આભાર માનું છું. સમગ્ર ભારતમાંથી માહિતીનું સંકલન અને એકત્રીકરણ, જે આ અહેવાલમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

હું આ વિભાગના મારા પુરોગામી શ્રી પંકજ જોશી, જોઈન્ટ સેક્રેટરી, શ્રી એસ.કે. પટનાયક, ભૂતપૂર્વ ડિરેક્ટર, શ્રી કે.વી.એસ. રાવ, ડિરેક્ટર અને શ્રી ડી.કે. પાંડા, અન્ડર સેક્રેટરીને આ કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં કરેલી મહેનત અને યોગદાનને રેકોર્ડમાં મૂકવા માંગુ છું.

સહી/-

(અવનીશ કે. અવસ્થી)

સર્વસામાન્ય મુખ્ય દસ્તાવેજ

દેશની વસ્તી વિષયક અને આર્થિક રૂપરેખા

૧. ૩.૩મિલિયન ચોરસ કિ.મી. વિસ્તારને આવરી લેતો ભારત વિશ્વનો સાતમો સૌથી મોટો દેશ છે. તે બીજો સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતો દેશ છે; વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહી અને ઝડપથી વિકસતી અર્થવ્યવસ્થા. વિશ્વની સપાટીના 2.4 ટકા વિસ્તાર સાથે, ભારત વિશ્વની 17.5 ટકા વસ્તીનું પાલનપોષણ કરે છે અને ટકાવી રાખે છે.

બંધારણીય, રાજકીય અને કાનૂની માળખું

૨. ભારતને ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના રોજ આઝાદી મળી. દેશના બંધારણ, જે ભારતીય સમાજના તમામ વર્ગોના બંધારણ સભાના પ્રતિનિધિ દ્વારા ઘડવામાં આવ્યું હતું, ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૯ ના રોજ અપનાવવામાં આવ્યું અને ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના રોજ અમલમાં આવ્યું. સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકાર અપનાવીને રાજનીતિની સર્વસમાવેશકતા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે છે જે 18 વર્ષથી ઉપરના ભારતના દરેક નાગરિકને મત આપવાનો અધિકાર આપે છે.

અધિકાર શાસનપદ્ધતિ

૩. ભારતીય બંધારણ મૂળભૂત અધિકારોની વ્યાપક શ્રેણીઓ પ્રદાન કરે છે. જ્યારે બંધારણનો ભાગ ૩ મૂળભૂત અધિકારોની જોગવાઈ કરે છે, જે ન્યાયી છે અને તેમના અમલ માટે અદાલતોનો સંપર્ક કરી શકાય છે, ભાગ ૪ રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો પ્રદાન કરે છે જે દેશના શાસનમાં મૂળભૂત છે, અને કાયદાની રચનામાં આ સિદ્ધાંતો લાગુ કરવાની રાજ્યની ફરજ રહેશે. આ વિભાગમાં ઉલ્લેખિત કાયદાઓ અને યોજનાઓ સમાન તકો પૂરી પાડે છે અને ભારતના દરેક નાગરિક સામેના તમામ ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે, જેમાં દિવ્યાંગજનોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

૪. વર્ષોથી, સીમાચિહ્નરૂપ ચુકાદાઓની શ્રેણીમાં, ભારતીય સુપ્રીમ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો છે કે "માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો" મૂળભૂત અધિકારોમાં વાંચવા જોઈએ, કારણ કે અધિકારોના બે સમૂહ એકબીજાના પૂરક છે. સુપ્રીમ કોર્ટે એવો પણ ચુકાદો આપ્યો છે કે બંધારણમાં સમાવિષ્ટ જીવનનો અધિકાર તેમાં માનવીય સન્માન સાથે જીવવાનો

અધિકાર સમાવે છે અને જીવન જરૂરીયાતો, જેમ કે પર્યાપ્ત ખોરાક અને કપડાં, આશ્રય, સ્વચ્છ વાતાવરણ સહિત અને મૂળભૂત શિક્ષણ.

૫. શિક્ષણનો અધિકાર: અધિકારોની અવિભાજ્યતાની વધુ માન્યતામાં, ૮૬ મો બંધારણ સુધારો અધિનિયમ મૂળભૂત અધિકાર તરીકે ૬ થી ૧૪ વર્ષના બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રદાન કરે છે. આ અધિકારને સાકાર કરવાના માપદંડો બાળકોના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૯માં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

૬. માહિતીનો અધિકાર: માહિતી અધિકાર અધિનિયમ ૨૦૦૫માં નાગરિકો માટે જાહેર સત્તાવાળાઓના નિયંત્રણ હેઠળ માહિતીની પહોંચ સુરક્ષિત કરવા અને દરેક જાહેર સત્તાના કામકાજમાં પારદર્શિતા અને જવાબદારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો. કાયદાએ નાગરિકને તમામ બાબતોની માહિતી મેળવવાનો અધિકાર આપ્યો છે, સિવાય કે જે કાયદા દ્વારા સ્પષ્ટપણે પ્રતિબંધિત હોય. કાયદામાં બંને નિયુક્ત માહિતી અધિકારીઓ છે જે નાગરિકોની વિનંતીઓને ઉકેલવા માટે બંધાયેલા છે.

૭. રોજગાર ગેરંટી: મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (MGNREGA) ગ્રામીણ ગરીબોને આજીવિકા સુરક્ષા પૂરી પાડતી મુખ્ય યોજના છે. આ કાર્યક્રમ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૬માં અમલમાં મુકવામાં આવ્યો હતો. જેનો ઉદ્દેશ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લોકોને દરેક પરિવારમાં નાણાકીય વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ દિવસની વેતન રોજગારીની બાંયધરી આપીને આજીવિકા સુરક્ષા પૂરી પાડવાનો છે. તેમાં જણાવેલ છે કે નોકરી માટે અરજી કર્યાના ૧૫ દિવસની અંદર રોજગાર આપવો જોઈએ અને જો એમ ન બને તો, તો, દૈનિક બેરોજગારી ભથ્થું રોકડમાં ચૂકવવું પડશે. તે નબળા પરિવારો માટે સામાજિક સુરક્ષા જાળ અને વૃદ્ધિને નિષ્પક્ષતા સાથે જોડવાની તક પૂરી પાડે છે.

૮. ગ્રામીણ આરોગ્ય સંભાળ કાર્યક્રમ: નેશનલ રૂરલ હેલ્થ મિશન (NRHM) ૨૦૦૫ માં લોન્ચ કરવામાં આવ્યું હતું જેથી દૂરના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સૌથી ગરીબ પરિવારોને સુલભ, સસ્તી અને યોગ્ય ગુણવત્તાની આરોગ્ય સેવાઓ મળી શકે. એન.આર.એચ.એમ. નો ભાર તમામ સ્તરે આંતર-ક્ષેત્રીય કેન્દ્રીયતા સાથે સંપૂર્ણ રીતે કાર્યરત, સમુદાયની માલિકીની, વિકેન્દ્રિત આરોગ્ય વિતરણ પ્રણાલીની સ્થાપના પર છે. એન.આર.એચ.એમ. હેઠળ અટકાવી શકાય તેવી જીવલેણ પરિસ્થિતિઓથી બાળકોના રક્ષણ માટે રસીકરણ

કાર્યક્રમ એ એક ચાવીરૂપ બાબત છે. બારમી યોજના એ બાબત પર ધ્યાન આપે છે કે એન.આર.એચ.એમ.ના મુખ્ય કાર્યક્રમનો લાભ, જે નેશનલ હેલ્થ મિશન (એન.એચ.એમ.)ની છત્ર હેઠળ મજબૂત થવાનો છે તેને સાર્વત્રિક આવકાર મળશે.

NHM નો મુખ્ય ઘટક શહેરી ગરીબોને ખાસ કરીને ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા લોકોને પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળ પૂરી પાડવા માટેની યોજના હોવાનો પ્રસ્તાવ છે. એન.એચ.એમ. રાજ્યોને પ્રણાલીગત મજબૂતીકરણ માટે બહુવર્ષીય યોજનાઓ બનાવવા અને આરોગ્ય સંભાળના પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને તૃતીય સ્તરના હસ્તક્ષેપો દ્વારા આરોગ્ય અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આરોગ્ય માટે જોખમોને દૂર કરવા માટે વધુ સુગમતા આપશે. જાન્યુઆરી ૨૦૧૨થી અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજનાના કવર હેઠળ લાવવામાં આવ્યા છે, જેના દ્વારા તેઓ દર વર્ષે પરિવાર દીઠ ૪૮૫ યુએસ ડોલરના સ્માર્ટ કાર્ડ આધારિત કેશલેસ આરોગ્ય વીમા કવરના હકદાર છે. આ યોજનાનો લાભ મકાન અને અન્ય બાંધકામ કામદારો, મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી યોજના (MGNREGS) લાભાર્થીઓ, શેરી વિક્રેતાઓ, બીડી કામદારો અને ઘરેલુ કામદારોને આપવામાં આવ્યો છે.

૯. સહાય-ઉપાય: બંધારણમાં સમાવિષ્ટ અધિકારો માટે સંસ્થાકીય સુરક્ષામાં સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર અને ન્યાયિક અને વહીવટી કાર્યોને અલગ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં કાયદો તેની બંધારણીયતા અનુસાર અદાલતો દ્વારા સમીક્ષાને પાત્ર છે, અને વહીવટી શક્તિનો ઉપયોગ વિવિધ પ્રકારની ન્યાયિક સમીક્ષાને આધિન છે. વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનની સ્થિતિમાં, સર્વોચ્ચ અદાલત એટલે કે સુપ્રીમ કોર્ટમાં જવાનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકાર તરીકે આપવામાં આવ્યો છે.

માનવ અધિકારોના રક્ષણ અને પ્રમોશન માટે સામાન્ય માળખું

૧૦. ભારત મુખ્ય માનવાધિકાર અધિવેશનોનો પક્ષ છે અને સાર્વત્રિક ઘોષણા દ્વારા જાહેર કરાયેલા અધિકારો માટે સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિબદ્ધ છે. તેણે આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર અધિવેશનો પર હસ્તાક્ષર કર્યા છે અને તેને બહાલી આપી છે જેમાં આંતર નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો પર આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો પર આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર, વંશીય ભેદભાવના તમામ સ્વરૂપોના નાબૂદી પર અધિવેશન, મહિલાઓ સામે ભેદભાવ અને બાળ અધિકારો પર અધિવેશન (CRC)તમામ સ્વરૂપોના નાબૂદી પર અધિવેશનનો સમાવેશ થાય છે. વર્ષ-૨૦૦૫માં,

ભારતે બાળ અધિકારો પરના કન્વેન્શનના બે વૈકલ્પિક પ્રોટોકોલ અને તાજેતરમાં અપંગ વ્યક્તિઓના અધિકારો પરના કન્વેન્શનને બહાલી આપી હતી.

રાષ્ટ્રીય સ્તરે માનવ અધિકારોના રક્ષણ માટે કાનૂની માળખું

૧૧. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા માનવાધિકારને રક્ષણ પૂરું પાડવા માટે, ભારતીય સંસદ દ્વારા માનવ અધિકાર રક્ષણ અધિનિયમ ૧૯૯૩ અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદાએ રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગની સ્થાપના કરવાની મંજૂરી આપી. આ સમિતિઓના અધિકારક્ષેત્રને દેશના સંઘીય માળખાને ધ્યાનમાં રાખીને વહેંચવામાં આવ્યા છે. રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય આયોગો માનવ અધિકારોના રક્ષણ માટે વિવિધ કાર્યો કરે છે.

૧૨. માનવાધિકાર પંચ પાસે તારણો પર કાર્યવાહી કરવા અને તેનું પાલન કરવા માટે પૂછપરછ કરવાની અને સત્તા આપવાની સત્તા છે; સંબંધિત સરકારને યોગ્ય ભલામણો કરવી; આવા નિર્દેશો, આદેશો અથવા રિટ્સ કે જે કોર્ટ જરૂરી માને તે માટે હાઇકોર્ટ અથવા સુપ્રીમ કોર્ટનો સંપર્ક કરો; જો જરૂરી હોય તો પંચ તરીકે પીડિત અથવા તેના પરિવારના સભ્યોને આવી તાત્કાલિક વચગાળાની રાહત આપવા માટે સંબંધિત સરકાર અથવા સત્તાને ભલામણ કરો.

૧૩. નેશનલ અને સ્ટેટ હ્યુમન રાઇટ્સ કમિશન (NHRC) સિવાય, અન્ય નબળા જૂથોની ચિંતાઓ દૂર કરવા માટે તેમની ચિંતાઓને દૂર કરવા માટે નિયત આયોગની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

૧૪. રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ (NCW) ની સ્થાપના 1990 માં સંસદના કાયદા દ્વારા દેશમાં મહિલાઓના અધિકારો અને હક્કોની સુરક્ષા માટે કરવામાં આવી હતી. NCW મહિલાઓને લગતા બંધારણીય અને અન્ય કાયદાઓના અભ્યાસ અને દેખરેખ, હાલના કાયદાની સમીક્ષા અને મહિલાઓના અધિકારો સંબંધિત ફરિયાદોની તપાસ માટે જવાબદાર છે.તે ફરિયાદોને લગતી બાબતો ચકાસે છે અને મહિલાઓના અધિકારોથી વંચિત રહેવાની બાબતો પર સ્વંયનોટિસ લે છે, આમ, ફરિયાદોનું નિવારણ સરળ બનાવે છે. દિવ્યાંગજન (અધિકારનું સમાન તક સંરક્ષણ અને સંપૂર્ણ સહભાગિતા) અધિનિયમ૧૯૯૫ [હવે પછીથી પીડબલ્યુડીએ] ની કલમ ૫૭ અને ૬૦ સંઘીય અને રાજ્ય સ્તરે દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓ માટે મુખ્ય કમિશનર અને કમિશનરોની નિમણૂકની

જોગવાઈ કરે છે. ચીફ કમિશનર અને કમિશનરોને અનુક્રમે પીડબલ્યુડીએની કલમ ૫૯ અને ૬૨ દ્વારા "દિવ્યાંગજનો (હવે પછીથી PwDs) ના અધિકારોથી વંચિત રહેવાની સંબંધિત ફરિયાદોની તપાસ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે; PwDsના કલ્યાણ અને અધિકારોના રક્ષણ માટે યોગ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ દ્વારા બનાવેલ અથવા જારી કરાયેલા કાયદા, નિયમો અને પેટા કાયદાઓ, નિયમનો, વહીવટી આદેશો, માર્ગદર્શિકાઓ અને સૂચનાઓનો અમલ ન કરવો અને યોગ્ય અધિકારીઓ સાથે આ મુદ્દો ઉઠાવવો.

૧૫. કમિશન ફોર ધ પ્રોટેક્શન ઓફ ચાઈલ્ડ રાઈટ્સ એક્ટ, 2005 એ બાળ અધિકારોના રક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગની રચના કરી છે. આ વૈધાનિક પદ્ધતિ બાળકો માટે રાષ્ટ્રીય નીતિના અમલીકરણની દેખરેખ અને સમીક્ષા કરવા અને બાળ અધિકારોના ઉલ્લંઘનના કિસ્સાઓમાં ઉપચારાત્મક પગલાંની ભલામણ કરે છે.

૧૬. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે નીતિઓ અને કાર્યક્રમો અંગે સરકારને સલાહ અને સહાય આપવા અને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે ચોક્કસ કાર્યક્રમોની પહેલ પર સરકારને પ્રતિસાદ આપવા માટે સરકારે નેશનલ કાઉન્સીલ ફોર ઓલ્ડપર્સન(NCOP) (વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે રાષ્ટ્રીય પરિષદ)ની રચના કરી છે. સરકારે માતા -પિતા અને વરિષ્ઠ નાગરિકોની જાળવણી અને કલ્યાણ માટે ટ્રિબ્યુનલની રચના સહિત વધુ અસરકારક જોગવાઈઓ પૂરી પાડવા માટે મેઈન્ટેનન્સ એન્ડ વેલ્ફેર ઓફ પેરન્ટ્સ એન્ડ સિનિયર સીટીઝન્સ એક્ટ,૨૦૦૭ (માતા-પિતા અને વરિષ્ઠ નાગરિકોની જાળવણી અને કલ્યાણ અધિનિયમ, ૨૦૦૭) પણ ઘડ્યો છે.

દિવ્યાંગજનોનો સશક્તિકરણ વિભાગ

૧૭. કેન્દ્ર સરકારમાં સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય (MoSJE) વહીવટી મંત્રાલય છે જે દિવ્યાંગજન સહિત સમાજના વંચિત અને સીમાંત વર્ગના સશક્તિકરણ સાથે કામ કરે છે. દિવ્યાંગજનોને લગતા મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે, દિવ્યાંગજનોની વધતી જતી જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા માટે વર્ષ-૨૦૧૨ માં ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એમ્પાવરમેન્ટ ઓફ પર્સન્સ વિથ ડિસેબિલિટીઝ (DEPwD) નામના મંત્રાલય હેઠળ એક અલગ વિભાગ બનાવવામાં આવ્યો હતો.

માળખું

૧૮. આ પ્રારંભિક અહેવાલ દિવ્યાંગજનોના અધિકારો પર યુનાઇટેડ નેશન્સ કન્વેન્શન (ત્યારબાદ UNCRPD)ની કલમ ૩૫(૧) હેઠળ રાજ્ય પક્ષો પર મુકવામાં આવેલી જવાબદારી પૂરી કરવા માટે રજૂ કરવામાં આવી રહ્યો છે. UNCRPDની કલમ-૩૫ હેઠળ રાજ્યો પક્ષો દ્વારા સબમિટ કરવાના સંધિના ચોક્કસ દસ્તાવેજ અંગેના માર્ગદર્શિકાના પેરાA ૨.૧ અનુસાર, પ્રથમ એક સામાન્ય કોર દસ્તાવેજ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે, જે દેશ પર સામાન્ય માહિતી આપે છે અને "સામાન્ય માળખું માનવ અધિકારોનું રક્ષણ અને પ્રોત્સાહન, જાતિ, વય, મુખ્ય વસ્તી જૂથો અને અપંગતા અનુસાર, તેમજ બિન-ભેદભાવ અને સમાનતા અને અસરકારક ઉપાયોની માહિતી અનુસાર અલગ પાડવામાં આવે છે. બીજું, સંધિ વિશિષ્ટ વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. સમિતિને મૂળ પરિસ્થિતિને સમજવા માટે સક્ષમ કરવા માટે, UNCRPD જે ફેરફારો હાથ ધરવામાં આવી રહ્યા છે તે જણાવેલછે; રિપોર્ટનો આ ભાગ UNCRPD અમલમાં આવે તે પહેલાં જે રીતે દેશ દિવ્યાંગતાના મુદ્દાઓ સાથે સંકળાયેલો છે તેની માહિતી પણ આપે છે. ત્યારબાદ UNCRPDના ચોક્કસ અહેવાલો હેઠળ લેવામાં આવેલી અને પ્રસ્તાવિત પહેલની જાણ કરવામાં આવી છે.

પદ્ધતિ

૧૯. ભારત સરકારના તમામ સંબંધિત મંત્રાલયો અને વિભાગોએ આ દસ્તાવેજની તૈયારીમાં અન્ય હિતધારકો સાથે યોગદાન આપ્યું છે, જેમાં રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચો અને માનવ અધિકારો અને સંબંધિત પાસાઓના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી બિન-સરકારી સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. MoSJE કે જે દિવ્યાંગતાના અધિકારો સાથે કામ કરતું વહીવટી મંત્રાલય છે તે તમામ સંબંધિત મંત્રાલયો કે જે ગૃહ મંત્રાલય, લઘુમતી બાબતોનું મંત્રાલય, ઉપભોક્તા બાબતોનું મંત્રાલય, ખાદ્ય અને જાહેર વિતરણ મંત્રાલય, આરોગ્ય મંત્રાલય, કુટુંબ કલ્યાણ (MoHFW), આવાસ અને શહેરી ગરીબી નિવારણ મંત્રાલય, માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય, શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય, કાયદો અને ન્યાય મંત્રાલય, પંચાયતી રાજ મંત્રાલય, ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય (MoRD), આંકડા અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય, આદિજાતિ બાબતોનું મંત્રાલય અને મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય છે અને UNCRPD સંબંધિત પહેલ પર ઇનપુટ્સ આમંત્રિત કરે છે. તમામ રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો તરફથી પણ

ફાળો મંગાવવામાં આવ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર પંચ; રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ; રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ; ભારતની પુનર્વસન પરિષદ; અને PwDsના મુખ્ય કમિશનર તરફથી પણ યોગદાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

૨૦. પ્રાપ્ત ઇનપુટ્સ અને સંબંધિત સામગ્રીના સ્વતંત્ર સંગ્રહના આધારે, એક ડ્રાફ્ટ રિપોર્ટ મૂકવામાં આવ્યો હતો, જેની રાષ્ટ્રીય પરામર્શમાં સઘન ચર્ચા કરવામાં આવી હતી, જે મુજબ તમામ સંબંધિત મંત્રાલયો; રાજ્ય સરકારો, દિવ્યાંગજનના અધિકારોના હિમાયતીઓ, દિવ્યાંગજનો માટે સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ અને દિવ્યાંગતા અધિકારોના નિષ્ણાતોને આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. હિસ્સેદારોને તેમનો પ્રતિસાદ આપવા સક્ષમ બનાવવા માટે અહેવાલ પણ વાસ્તવિક રીતે ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યો હતો. પ્રાપ્ય પ્રતિસાદના આધારે, અહેવાલનો આગળનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, જે કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, જે PWDA હેઠળ સ્થાપિત અને સંબંધિત મંત્રાલયો અને દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી બિન-સરકારી સંસ્થાઓની યોગ્ય રજૂઆત કરતી રાજ્ય સરકારોનો સમાવેશ કરતી દેશની સર્વોચ્ચ દિવ્યાંગતા નીતિ-નિર્માણ સંસ્થા છે.

પરિભાષા

૨૧. અહેવાલમાં મુખ્યત્વે અધિવેશનની પરિભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું પસંદ કરવામાં આવ્યું છે અને પરિણામે, અહેવાલના વિષયોનું લગભગ વિશિષ્ટ વર્ણન દિવ્યાંગજન છે. જો કે, અહેવાલમાં કેટલાક મુદ્દાઓ પર "દિવ્યાંગ", "માનસિક રીતે દિવ્યાંગ", "વિવિધ રીતે-દિવ્યાંગ", અને "વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવતા બાળકો" જેવા વિવિધ કાયદા અને નીતિ દસ્તાવેજોનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપયોગ મૂળ કાયદા, નીતિ અથવા નિયુક્ત નિયમો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. મહત્વનું એ છે કે આ અહેવાલની પસંદગીની પરિભાષા નથી, જ્યારે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે, ત્યારે આ શબ્દો અવતરણ ચિહ્નની અંદર મૂકવામાં આવશે.

સંધિ વિશિષ્ટ કલમો

કલમો ૧-૪

દિવ્યાંગજનની પરિભાષા

કાયદો	કલમ	પરિભાષા
દિવ્યાંગજનો (સમાન તકો, અધિકારો અને સંપૂર્ણ ભાગીદારીનું રક્ષણ) અધિનિયમ,૧૯૯૫ (હવે પછીથી PWDA)	૨(i)	દિવ્યાંગતાનો અર્થ છે: (i) અંધત્વ; (ii) ઓછી દ્રષ્ટિ; (iii) રક્તપિત્ત મટાડવો; (iv) સાંભળવાની ક્ષતિ; (v) લકવાગ્રસ્તઅપંગતા; (vi) માનસિક મંદતા; (vii) માનસિક બીમારી". કાયદો ગંભીર રીતે દરેક શરતોને વ્યાખ્યાયિત કરે છે.
	૨(t)	"દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિ એટલે તબીબી સત્તાધિકારી દ્વારા પ્રમાણિત કોઈપણ દિવ્યાંગતાનાચાલીસ ટકાથી ઓછી ન હોય તેવી વ્યક્તિ"
રીહેબીલીટેશન કાઉન્સીલ ઓફ ઈન્ડીયા એક્ટ, ૧૯૯૨	૨(c)	'દિવ્યાંગ' એટલે - (i) દૃષ્ટિની દિવ્યાંગતા; (ii) શ્રાવ્ય દિવ્યાંગતા; (iii) લકવાગ્રસ્ત ખામીથી પીડિત; અથવા (iv)માનસિક મંદતાથી પીડાતા
મેન્ટલ હેલ્થ એક્ટ, ૧૯૮૭	૨(l)	'માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિ'નો અર્થ છે: "માનસિક મંદતા સિવાયના કોઈપણ માનસિક વિકારના કારણે સારવારની જરૂરિયાત ધરાવતી વ્યક્તિ".
નેશનલ ટ્રસ્ટ ફોર ધી વેલ્ફેર ઓફ પર્સનસ વીથ ઓટીઝમ, સેબેબ્રલપાલ્સી, મેન્ટલરીટાર્ડેશન એન્ડ મલ્ટીપલ ડીસેબીલીટીઝ એક્ટ, ૧૯૯૯	૨(j)	'દિવ્યાંગજન' નો અર્થ છે: "ઓટીઝમ, મગજનો લકવો, માનસિક દિવ્યાંગતા અથવા આવી કોઈપણ બે અથવા વધુ પરિસ્થિતિઓના સંયોજનથી સંબંધિત કોઈપણ પરિસ્થિતિઓથી પીડિત વ્યક્તિ અને ગંભીર બહુવિધ દિવ્યાંગતાથીપીડિત વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે".
	૨(h)	"બહુવિધ દિવ્યાંગતાનો અર્થ છે PWDA ના વિભાગ 2 ના કલમ (i) માં વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબ બે અથવા વધુ દિવ્યાંગતાઓનું સંયોજન.

ભારતીય કાયદાના અર્થ મુજબ 'લાંબો ગાળો'

૨૨. આ સ્થિતિની સમયગાળાનો પ્રશ્ન માત્ર માનસિક બીમારી સાથે જીવતા વ્યક્તિઓના સંબંધમાં જ અમલમાં આવ્યો છે. PWDA એ માનસિક બીમારીને "માનસિક મંદતા સિવાયની કોઈપણ માનસિક વિકૃતિ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી છે. ભારતીય દિવ્યાંગતા મૂલ્યાંકન મૂલ્યાંકન અને આકારણી સ્કેલે દિવ્યાંગતા લાભો માટે સ્કિઝોફ્રેનિયા, બાયપોલર ડિસઓર્ડર, ડિમેન્શિયા અને બાધ્યતામનોગ્રસ્તિ વિકાર સુધીની મર્યાદા મર્યાદિત કરી છે. માંદગીનો કુલ સમયગાળો ઓછામાં ઓછો બે વર્ષ હોવો જરૂરી છે અને સ્કોરિંગના હેતુ માટે, છેલ્લા બે વર્ષમાં દર્દીમાં કેટલા મહિનાથી લક્ષણો ધરાવે છે તે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

૨૩. દિવ્યાંગજનોને પ્રમાણપત્ર આપતી વખતે અવધિનો મુદ્દો પણ અમલમાં આવે છે. દિવ્યાંગજન કોણ છે તે નક્કી કરવાની જવાબદારી તબીબી અધિકારીઓ પર મૂકવામાં આવી છે. તબીબી સત્તાવાળાઓ ક્ષતિની પ્રકૃતિના આધારે કાયમી અથવા અસ્થાયી દિવ્યાંગતા પ્રમાણપત્રો પ્રદાન કરે છે. કાયમી દિવ્યાંગતા પ્રમાણપત્રો આપવામાં આવે છે "દિવ્યાંગતાની ડિગ્રીમાં સમય જતાં વિવિધતાની શક્યતા ન હોય તેવા કિસ્સામાં" અને મર્યાદિત અવધિ માટે "જ્યાં દિવ્યાંગતાની ડિગ્રીમાં સમય સાથે વિવિધતાની કોઈ તક હોય ત્યાં "પ્રમાણપત્રો જારી કરવામાં આવે છે.

વહીવટી સમાવેશતા

૨૪. પીડબ્લ્યુડીએ કાયદાકીય બાંયધરી આપનાર અધિકાર છે. આથી તે સુનિશ્ચિત કરવું અત્યંત જરૂરી છે કે માત્ર યોગ્ય દાવેદારોને જ આ હક્કો મળે. દિવ્યાંગજન નિયમો, ૧૯૯૬માં આપ્યા મુજબ ત્રણ સભ્યોના નિયુક્ત મેડિકલ બોર્ડ દ્વારા દિવ્યાંગતા પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે. જો કે, તે માન્યતા આપવામાં આવી હતી કે દિવ્યાંગતા પ્રમાણપત્ર એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે દિવ્યાંગજનોને કાયદા અને અન્ય યોજનાઓ દ્વારા ગેરંટી આપવામાં આવેલા લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. પરિણામે, જાન્યુઆરી ૨૦૧૦થી, અંગવિચ્છેદન, સંપૂર્ણ લકવો અને અંધત્વ જેવી દૃશ્યમાન દિવ્યાંગતાના કિસ્સામાં, અરજદારના રહેઠાણના જિલ્લામાં સામાન્ય વ્યવસાયી સાથે મેડિકલ બોર્ડને બદલવા માટે નિયમોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. એક નિષ્ણાત ડૉક્ટર બહુવિધ દિવ્યાંગતા

માટે અન્ય કિસ્સાઓમાં આમ કરી શકે છે. જો કે, જટિલ કેસોમાં, એક કરતા વધુ નિષ્ણાતોની જરૂર પડી શકે છે.

દિવ્યાંગજનોની ગણતરી

૨૫. જ્યારે દિવ્યાંગજનોની વ્યાખ્યાઓ કાયદાઓ અને નીતિઓમાં હક્કોના સમાધાન માટે બનાવવામાં આવી છે; આયોજન પ્રક્રિયાને માર્ગદર્શન આપવા માટે દિવ્યાંગજનોની ગણતરી હાથ ધરવામાં આવે છે. ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરીમાં, નીચેની દિવ્યાંગતાઓને ગણતરીમાં આવરી લેવામાં આવેલ છે (i) જોવામાં, (ii) સાંભળવામાં (iii) વાણીમાં (iv) હલનચલનમાં (v) માનસિક મંદતા (vi) માનસિક બીમારી, (vii) બહુવિધ દિવ્યાંગતા (viii) અન્ય કોઇ.

વર્ષ ૨૦૧૧ ની કૂલ વસ્તીમાં દિવ્યાંગજનોની ટકાવારી

રહેણાંક	વ્યક્તિઓ	પુરૂષ	સ્ત્રી
કૂલ	૨.૨૧	૨.૪૧	૨.૦૧
ગ્રામ્ય	૨.૨૪	૨.૪૩	૨.૦૩
શહેરી	૨.૧૭	૨.૩૪	૧.૯૮

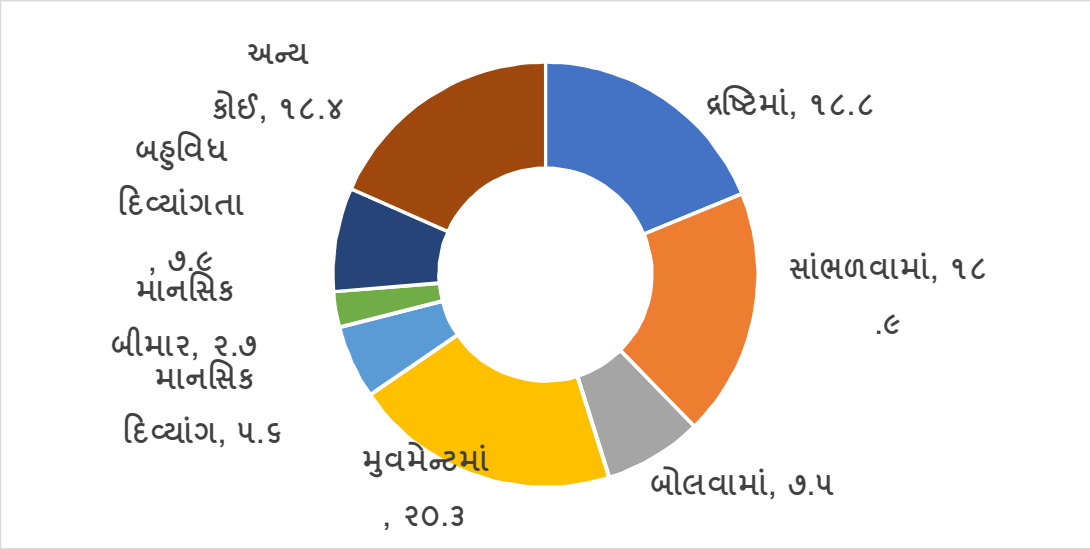

દિવ્યાંગજનોનીકુલ વસ્તીમાં દરેક દિવ્યાંગતાનું પ્રમાણ

યોગ્ય આવાસ

૨૬. જો કે દિવ્યાંગતા યોગ્ય આવાસના સિદ્ધાંતને સમાવિષ્ટ કરતી નથી, તેમ છતાં, ભારતીય અદાલતોએ દિવ્યાંગતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેવા કામદારોની જાળવણી અને સ્થાનાંતરણની આસપાસના મુદ્દાઓને સંબોધતી વખતે યોગ્ય આવાસના સમાન સિદ્ધાંત પર આધાર રાખ્યો છે.

સામાન્ય સિદ્ધાંત

૨૭. સંખ્યાબંધ ભારતીય અદાલતોએ UNCRPDના મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કાયદા વગર પણ કર્યો છે. વધુમાં, UNCRPDના સિદ્ધાંતો (a) થી (g) ભારતના બંધારણમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારો અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો અનુસાર છે. આ હદ સુધી, સિદ્ધાંતો કાયદાકીય જોગવાઈ વિના પણ દેશમાં કાર્યરત છે. PWDAની જોગવાઈઓ UNCRPDના સિદ્ધાંતો (c) અને (f) માંથી લેવામાં આવી છે. ભારતે બાળ અધિકારો પરના અધિવેશનને બહાલી આપી છે. ઉપરાંત, બાળકની વિકસતી ક્ષમતાનો વિસ્તાર દેશમાં બાળ અધિકારોની જાહેરાતની માહિતી આપે છે.

રાજ્યની ફરજો

૨૮. ભારત દ્વારા UNCRPD ની બહાલી બંધારણીય સિદ્ધાંતોની પ્રગતિ માટે છે. UNCRPD પ્રતિબદ્ધતાઓના અસરકારક અમલીકરણ માટે, અસ્તિત્વમાં રહેલા કાયદાઓ, નીતિઓ, યોજનાઓ, કાર્યક્રમો અને અન્ય પહેલને વિસ્તૃત કરવી મહત્વપૂર્ણ છે, જે દેશમાં દિવ્યાંગજનો સંબંધિત છે.

૨૯. દિવ્યાંગજનો (સમાન તકો,અધિકારો અને સંપૂર્ણ ભાગીદારીનું રક્ષણ) અધિનિયમ,૧૯૯૫ - ભારત, પહેલેથી જ કહ્યું તેમ, એક સંઘીય દેશ તરીકે અને સત્તાના કાયદાકીય વિભાગમાં વિષય નંબર 9 "દિવ્યાંગ અને બેરોજગારોને રાહત" દ્વારા રાજ્યોમાં રહેતા દિવ્યાંગજનો સંબંધિત કાયદો ઘડવાનો વિષય છે. બંધારણની કલમ ૨૫૩ હેઠળ આપવામાં આવેલ સત્તાનો ઉપયોગ કરીને ૧૯૯૫માં ઘડવામાં આવેલ કેન્દ્રીય કાયદો, જેણે કેન્દ્રીય વિધાનસભાને આંતરરાષ્ટ્રીય કરારોને અસરકારક બનાવવા માટે રાજ્યની યાદીમાં સમાવિષ્ટ બાબતો પર કાયદાઓ બનાવવા સક્ષમ બનાવ્યા. ભારત એશિયન અને પેસીફીક ક્ષેત્રમાં દિવ્યાંગજનોની સંપૂર્ણ ભાગીદારી અને સમાનતા અંગેની ઘોષણા પર હસ્તાક્ષર કરનાર હતું. દેશમાં કરવામાં આવેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિબદ્ધતાને અમલમાં મૂકવા માટે, કેન્દ્રીય વિધાનસભાએ "દિવ્યાંગજનો (સમાન તકો,

અધિકારો અને સંપૂર્ણ ભાગીદારીનું રક્ષણ) અધિનિયમ,૧૯૯૫" કાયદો ઘડ્યો. PWDA દિવ્યાંગજનો માટે શિક્ષણ, પુનર્વસન, રોજગાર, બિન-ભેદભાવ અને સામાજિક સુરક્ષા પૂરી પાડે છે. અધિનિયમની વ્યાપક જોગવાઈઓ, પ્રકરણ મુજબ, નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:

દિવ્યાંગજન અધિનિયમ, ૧૯૯૫ ની વ્યાપક જોગવાઈઓ

પ્રકરણ	કલમો	શીર્ષક
I	૧-૨	પ્રાથમિક, પરિભાષાઓ
II	૩-૧૨	કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિ (અને કેન્દ્રીય કાર્યકારી સમિતિ)
III	૧૩-૨૪	રાજ્ય સંકલન સમિતિ (અને રાજ્ય કારોબારી સમિતિ)
IV	૨૫	નિવારણ અને દિવ્યાંગતાની વહેલી તપાસ
V	૨૬-૩૧	શિક્ષણ
VI	૩૨-૪૧	રોજગાર
VII	૪૨-૪૩	હકારાત્મક પ્રક્રિયા
VIII	૪૪-૪૭	બિન-ભેદભાવ
IX	૪૮-૪૯	સંશોધન અને માનવશક્તિ વિકાસ
X	૫૦-૫૫	દિવ્યાંગજનો માટેની સંસ્થાઓની માન્યતા
XI	૫૬	ગંભીર દિવ્યાંગજનો માટેની સંસ્થા
XII	૫૭-૬૫	દિવ્યાંગજનો માટે મુખ્ય કમિશનર અને કમિશનર્સ
XIII	૬૬-૬૮	સામાજિક સુરક્ષા
XIV	૬૯-૭૩	અન્ય

૩૦. PWDA દિવ્યાંગજન માટે સામાજિક-આર્થિક અધિકારો સાથે સંબંધિત છે. આ અધિકારોની ખાતરી રાજ્યની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસને આધીન કરવામાં આવી છે.યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોના વાહન જેનો ઉપયોગ અધિકારોને પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવ્યો છે તે કાયદા દ્વારા ખાતરી આપવામાં આવે છે. યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોના વાહન જેનો ઉપયોગ અધિકારોને પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવ્યો છે તે કાયદા દ્વારા ખાતરી આપવામાં આવે છે. તેમની પોતાની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો શરૂ કરવા સાથે, રાજ્ય સરકારોએ સંઘ દ્વારા શરૂ કરાયેલી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોના

અમલીકરણમાં મદદ કરી છે. MoSJEએ ૩૦ મી એપ્રિલ ૨૦૧૦ના જાહેરનામા દ્વારા દેશ માટે નવો દિવ્યાંગતા અધિકાર કાયદો લોકસમાજ, કેન્દ્રીય મંત્રાલયો, રાજ્ય સરકારો અને દિવ્યાંગતાને લગતી સંસ્થાઓ જેમ કે નેશનલ ટ્રસ્ટ, રિહેબિલિટેશન કાઉન્સિલ, અને દિવ્યાંગજનોમાટે મુખ્ય કમિશ્નરની સદસ્યતા ધરાવતી એક ઉચ્ચ સત્તાવાળી સમિતિની સ્થાપના કરી.

૩૧. મેન્ટલ હેલ્થ એક્ટ, 1987 (હવે પછીથી MHA) દિવ્યાંગજનોમાં ફક્ત "માનસિક બીમારીવાળા વ્યક્તિઓ"ને સંબોધે છે. MHAની કલમ 2(I) માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિને "માનસિક દિવ્યાંગતા સિવાય અન્ય કોઈ વિકારના કારણે કાળજી અને સારવારની જરૂરિયાત ધરાવતી વ્યક્તિ" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. MHA કાયદાની જોગવાઈઓ પરિશિષ્ટ-૧ માં જોડાયેલ છે.

૩૨. ઓટિઝમ, સેરેબ્રલપાલ્સી, મેન્ટલરિટાર્ડેશન એન્ડ મલ્ટીપલ ડિસેબિલિટી એક્ટ, ૧૯૯૯ (NTA): સ્વતંત્રતા, અખંડિતતા, સમુદાયમાં સ્વતંત્ર રીતે જીવવાનો અધિકાર પણ એવા સિદ્ધાંતો છે કે જેના દ્વારા આરોગ્ય સંભાળ પૂરી પાડવી જોઈએ તે UNCRPD ટચસ્ટોન પર MHA નું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે અમલમાં આવ્યું છે. MHA માં સુધારો કરવાની પ્રક્રિયા જાન્યુઆરી, ૨૦૧૦માં રાષ્ટ્રીય પરામર્શની ભલામણના આધારે MoHFW દ્વારા શરૂ કરવામાં આવી હતી. પાંચ પ્રાદેશિક અને એક રાષ્ટ્રીય પરામર્શમાં પ્રાપ્ત થયેલા ઈનપુટ્સ પર પ્રક્રિયા કર્યા પછી, MoHFWએ નિર્ણય લીધો MHAમાં સુધારો કરવાને બદલે નવો કાયદો માનસિક સ્વાસ્થ્ય અધિનિયમ બનાવવો તે ઇચ્છનીય છે.

૩૩. PWDA ની સરખામણીમાં, આ કાયદાની લાગુતા ઓટીઝમ, સેરેબ્રલપાલ્સી, માનસિક દિવ્યાંગતાઅને બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ સુધી મર્યાદિત હતી. આ કાનૂન ઘડવાનો નિર્ણય મુખ્યત્વે સંબોધિત કરવાની જરૂરિયાત, બૌદ્ધિક અને વિકાસલક્ષી દિવ્યાંગજનોના માતાપિતાના તેમના મૃત્યુ પછી તેમના પાલ્યના ભાવિ પરની ચિંતાને કારણે કરવામાં આવ્યો હતો. નેશનલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરીને આ રક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવતું હતું:

- દિવ્યાંગજનોને તેમના સમુદાયોની અંદર અને તેની નજીક સ્વતંત્ર રીતે અને શક્ય તેટલું સંપૂર્ણ રીતે જીવવા માટે સક્ષમ અને સશક્તિકરણ કરો;
- દિવ્યાંગજનોને તેમના પોતાના પરિવારોમાં રહેવા માટે સહાય પૂરી પાડવા માટે સુવિધાઓને મજબૂત બનાવવી;
- દિવ્યાંગજનોને પરિવારમાં કટોકટીના સમયગાળા દરમિયાન જરૂરિયાત આધારિત સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે રજીસ્ટર્ડ સંસ્થાઓને ટેકો આપવો;

- જેઓને પોતાના કુટુંબની સહાય મળતી નથી તેવા દિવ્યાંગજનોની સમસ્યાઓનો સામનો કરો;
- દિવ્યાંગજનોના માતાપિતા અથવા વાલીઓનાં મૃત્યુના કિસ્સામાં તેમની સંભાળ અને રક્ષણ માટેનાં પગલાંને પ્રોત્સાહન આપવું;
- આવા રક્ષણની જરૂર હોય તેવા દિવ્યાંગજનો માટે વાલીઓ અને ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક માટેની પ્રક્રિયા સ્થાપિત કરવી;
- સમાનતકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને દિવ્યાંગજનો સંપૂર્ણ ભાગીદારીની અનુભૂતિની સુવિધા; અને
- જે ઉપરના હેતુઓ માટે સુસંગત છે તે અન્ય કોઈ કાર્ય કરો.

૩૪. નેશનલ ટ્રસ્ટની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ, અન્ય બાબતોમાં, તાલીમ, જાગૃતિ અને ક્ષમતા નિર્માણ કાર્યક્રમો અને આશ્રય, સંભાળ અને સશક્તિકરણનો સમાવેશ થાય છે. નેશનલ ટ્રસ્ટ સમાન તકો, અધિકારોનું રક્ષણ અને દિવ્યાંગજનોની સંપૂર્ણ ભાગીદારી, કાયદા હેઠળ આવરી લેવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે. નેશનલ ટ્રસ્ટ સરકારી અધિકારીઓ, વ્યાવસાયિકો, માતા-પિતા અને ભાઈ-બહેનો માટે તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવા માટે ભંડોળ પૂરું પાડે છે.

૩૫. કાયદાએ તેમના માતાપિતાની ગેરહાજરીમાં બૌદ્ધિક અને વિકાસલક્ષી દિવ્યાંગજનો માટે સંભાળની વ્યવસ્થા ગોઠવવાની જોગવાઈ પણ કરી છે; તે તેમને સ્વ-હિમાયતી અને સશક્તિકરણ માટે તાલીમ આપવા પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. વાલીની જરૂર છે કે નહીં તે વિચારવા માટે અધિકારીઓની નિમણૂકની પણ આવશ્યકતા હતી અને જો એમ હોય તો પીડબલ્યુડીના જીવનના કયા ક્ષેત્રોને વાલીપણાની વ્યવસ્થાને આધિન કરવી જોઈએ. NTA એ ત્યાં પહેલી વખત ભારતીય કાયદામાં મર્યાદિત વાલીપણાની જોગવાઈ કરી છે.

૩૬. સંસદના આ 1992 કાયદા હેઠળ Rehabilitation Council of India (RCI) - ભારતીય પુનર્વસન પરિષદની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ કાઉન્સિલ પુનર્વસન વ્યાવસાયિકો અને કર્મચારીઓની તાલીમનું નિયમન કરે છે અને તેનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને પુનર્વસન અને વિશેષ શિક્ષણમાં સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપે છે. કાઉન્સિલ માટે જરૂરી છે:

- શિક્ષણના લઘુત્તમ ધોરણો નક્કી કરો (કલમ ૧૮);
- પુનર્વસન વ્યાવસાયિકો માટે ભારતમાં યુનિવર્સિટીઓ વગેરે દ્વારા આપવામાં આવેલી લાયકાતની માન્યતા અંગે વિભાગને ભલામણો કરવી (કલમ ૧૧);

- ભારત બહારની સંસ્થાઓ દ્વારા લાયકાતની માન્યતા અંગે વિભાગને ભલામણો કરો (વિભાગ ૧૨);
- પરીક્ષાઓમાં નિરીક્ષણ કરો (વિભાગ ૧૫);
- પુનર્વસન વ્યાવસાયિકો/અન્ય કર્મચારીઓની નોંધણી કરો (વિભાગ ૧૯) અને
- રજિસ્ટર્ડ વ્યક્તિઓના વિશેષાધિકારો અને વ્યાવસાયિક વર્તન નક્કી કરો (વિભાગ ૨૦).

૩૭. RCI એ નક્કી કરવા માટે કવાયત હાથ ધરી છે કે કાયદાને UNCRPD સાથે સુસંગત બનાવવા માટે કાયદામાં કયા પ્રકારના ફેરફારોની જરૂર પડશે. અન્ય ફેરફારોમાં કાઉન્સિલે દરખાસ્ત કરી છે કે તે સુલભ પત્રક અને સાર્વત્રિક ડિઝાઇનમાં સંસાધનો અને સામગ્રીના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપશે; તાલીમ અને મૂલ્યાંકનની બાબતોમાં દિવ્યાંગજનોના સંદર્ભમાં વ્યાજબી આવાસના સિદ્ધાંતને લાગુ કરો; અને UNCRPD માં માન્યતા પ્રાપ્ત અધિકારોમાં દિવ્યાંગજનો સાથે કામ કરતા વ્યાવસાયિકો અને સ્ટાફની તાલીમને પ્રોત્સાહન આપો.

૩૮. યુ.એન.સી.આર.પી.ડી.ને અપનાવતા પહેલા દિવ્યાંગજનો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ, ૨૦૦૬ ઘડવામાં આવી હતી. નીતિએ ભારતના બંધારણમાં સમાવિષ્ટ સમાનતા, સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને ગૌરવનામૂલ્યો પર સમાવિષ્ટ કરવાના તેના લક્ષ્યને આધિન કર્યું છે. નીતિએ PWDA માં માન્યતા પ્રાપ્ત અમલીકરણ વ્યૂહરચના તૈયાર કરી હતી અને કાયદા દ્વારા માન્યતા ન ધરાવતા મુદ્દાઓ પર તેનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. નીતિમાં નિવારણ, વહેલી શોધ અને હસ્તક્ષેપ; પુનર્વસન; માનવ સંસાધન વિકાસ; શિક્ષણ રોજગાર; અવરોધ મુક્ત વાતાવરણ; સામાજિક સુરક્ષા; હસ્તક્ષેપના મુખ્ય ક્ષેત્રો તરીકે સંશોધન અને લેઝર સંસ્કૃતિ અને રમતગમતની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે.

૩૯. બારમી પંચવર્ષીય યોજના (૨૦૧૨-૨૦૧૭): સામાજિક-આર્થિક વિકાસને સુનિશ્ચિત કરવા માટે, ભારતમાં દર પાંચ વર્ષ માટે લક્ષ્યો અને વ્યૂહરચના ઘડીને આયોજન પ્રક્રિયા છે. બારમી યોજના ત્રણ મુખ્ય પાસાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે: (i)માન્યતા; વિવિધ સંમત રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો અને કાર્યક્રમોની અનુભૂતિ દ્વારા પીડબલ્યુડીના વિકાસ, યોગ્યતા અને ઉભરતી વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતાને કેટલી હદ સુધી વધારવામાં આવે છે; (ii) સશક્તિકરણ; દિવ્યાંગજનોના અધિકારોને તેમની ક્ષમતાના સંદર્ભમાં દર્શાવવા અને વિવિધ કાનૂની અધિકારોના સ્થાનાંતરણના

સંદર્ભમાં; (iii)રક્ષણ; સ્વીકારવું કે દિવ્યાંગજનો પાસે તેમની દિવ્યાંગતાના પરિણામે 'અવિકસિત' ક્ષમતાઓ છે અને તેથી તેમને રક્ષણનો અધિકાર છે; માતા-પિતા, સમુદાય અને રાજ્ય તરફથી દુર્વ્યવહાર અને પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાથી, જે તેમને નુકસાન પહોંચાડે તેવી શક્યતા છે. ત્રણેય કેસોમાં, રાજ્યો પર દિવ્યાંગજનોના અધિકારનું સન્માન, રક્ષણ અને પ્રોત્સાહન આપવાની જવાબદારીઓ છે.

૪૦. આ યોજના સર્વિસ ડિલિવરી અને દિવ્યાંગતાના અધિકારો અંગે જનજાગૃતિ પેદા કરવા પર પણ ભાર મૂકે છે. સર્વિસ ડિલિવરીના ક્ષેત્રમાં, જે પડકારોનો સામનો કરવો પડશે તેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે: આ યોજના સર્વિસ ડિલિવરી અને દિવ્યાંગતાના અધિકારો અંગે જનજાગૃતિ પેદા કરવા પર પણ ભાર મૂકે છે. સર્વિસ ડિલિવરીના ક્ષેત્રમાં, જે પડકારોનો સામનો કરવો પડશે તેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે: દિવ્યાંગજનો માટે મોટી સંખ્યામાં ઉત્પાદનો, જાહેર સેવાઓ અને માહિતી સેવાઓ સુલભ બનાવવા,શિક્ષણના વિવિધ તબક્કા (પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને તૃતીય) પર દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓની સહભાગિતા અને પૂર્ણતા દરમાં સુધારો કરવો. દિવ્યાંગજનો વચ્ચે ગરીબીની અપ્રમાણસર ઘટનાઓ ઘટાડવી, પોષણ, આરોગ્ય અને આવાસને ઓછામાં ઓછા યોગ્ય સ્તર સુધી વધારવું; રાજ્યોમાં દિવ્યાંગજનો માટેના કાર્યક્રમો માટે વિશિષ્ટ અમલીકરણ એજન્સીઓની ઓળખ કરવી અને હાલની એજન્સીઓને મજબૂત કરવી. બારમી પંચવર્ષીય યોજનાની વ્યૂહરચના અપનાવવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો હતો જેમાં (i) સરકારની વિકસતી વ્યૂહરચનામાં દિવ્યાંગજનોનો સમાવેશ અને દિવ્યાંગજનોની સંસ્થાઓ અને તેમના પ્રતિનિધિઓને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવા; અને (ii) તમામ સરકારી કાર્યક્રમોની વ્યૂહરચના અને પ્રવૃત્તિઓમાં દિવ્યાંગજનોનો સમાવેશ.

૪૧. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ: સાત રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની સ્થાપનાએ દેશમાં વિશિષ્ટ સંશોધન અને હસ્તક્ષેપોને વધારવામાં ફાળો આપ્યો છે.

- ૧૯૭૬માં સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રીય શારીરિક દિવ્યાંગ સંસ્થા –National Institute for the Physically Handicapped (IPH);
- ૧૯૭૮માં કોલકાતામાં સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રીય ઓર્થોપેડિકલી દિવ્યાંગ સંસ્થા – National Institute for the OrthopedicallyHandicapped;(NIOH)
- ૧૯૭૯માં દહેરાદૂનમાં સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિ દિવ્યાંગ સંસ્થા –National Institute for Visually Handicapped (NIVH);

- ૧૯૮૩માં મુંબઈમાં સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રીય શ્રાવ્ય દિવ્યાંગ સંસ્થા–National Institute for the Hearing Handicapped (NIHH);
- ૧૯૮૪માં હૈદરાબાદમાં સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રીય માનસિક દિવ્યાંગ સંસ્થા – National Institute for the Mentally Handicapped (NIMH);
- ૧૯૮૪માં કટકમાં સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રીય પુનર્વસન તાલીમ અને સંશોધન સંસ્થા–The National Institute of Rehabilitation Training and Research (NIRTAR);અને
- ૨૦૦૫માં ચેન્નઈમાં સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રીય બહૂવિધ દિવ્યાંગજન સશક્તિકરણ સંસ્થા - National Institute for Empowerment of Persons with Multiple Disabilities (NIEPMD).

સાત રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી પુનર્વસન સેવાઓના લાભાર્થીઓની કુલ સંખ્યા ૧૦,૧૯,૭૯૯ હતી. નીચેનું કોષ્ટક આ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં OPD કેસોની અંદાજિત સંખ્યા દર્શાવે છે:

રાષ્ટ્રીય સંસ્થા	વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન OPD કેસો
National Institute for the Physically Handicapped	૭૪૨૬૫
National Institute for the Orthopedically Handicapped	૫૭૦૧૫
The National Institute of Rehabilitation Training and Research	૩૯૫૪૬
National Institute for the Hearing Handicapped	૩૬૩૦૬
The National Institute for Visually Handicapped	૨૬૩૨૭

૪૨. આ તમામ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ પાસે શિક્ષણ, પુનર્વસન અને દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સંશોધન હાથ ધરવાનો વ્યાપક આદેશ છે. નેશનલ કાઉન્સિલ ફોર એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ (NCERT), નવી દિલ્હી; વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિભાગ; ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ટેકનોલોજી; ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ એન્ડ ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી (DeITY) દ્વારા વિવિધ સંશોધન અને વિકાસની શરૂઆત પણ હાથ ધરવામાં આવી છે; DeITYએ ખાસ કરીને ભારતીય

ભાષાઓમાં બ્રેઈલ સાક્ષરતા માટે સોફ્ટવેર અને હાર્ડવેર ઉત્પાદનોનો સમૂહ વિકસાવ્યો છે. NIVH ના ડિઝાઈન અને ડેવલપમેન્ટ યુનિટે વિઝ્યુઅલડિ સેબિલિટી ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે બ્રેઈલ ઉપકરણો સહિત ઉપકરણોના ૩૦થી વધુ પ્રોટોટાઈપ બનાવ્યા છે. વધુમાં, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ અને ઈન્ફોર્મેશન ટેક્નોલોજી વિભાગે દિવ્યાંગજનો માટે નીચેના પ્રોજેક્ટ માટે ભંડોળ પૂરું પાડ્યું છે:

- માહિતી ટેકનોલોજીના ઉપયોગ સાથે ભારતીય ભાષાઓમાં બ્રેઇલ સાક્ષરતા અને હાઈ-સ્પીડ ઈન્ટર પોઈન્ટ બ્રેઈલ એમ્બોસરનો વિકાસ માટેનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ;
- વ્યાપારી ઉત્પાદન માટે વિસ્તૃત ફિલ્ડ ટ્રાયલ અને ટેક્નોલોજી ટ્રાન્સફર કરવા માટે વેબલ મીડિયા ટ્રોનિક્સ લિમિટેડના સહયોગથી 10 નંબરની મોટર વ્હીલચેરની પુનઃ ડિઝાઇન અને ફેબ્રિકેશન;
- દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિઓ માટે હિન્દી અને અંગ્રેજી ટેક્સ્ટ રીડિંગ મશીન પર આધારિત હેન્ડ-હેલ્ડ સ્કેનરની ડિઝાઇન અને તેનો વિકાસ;
- દૃષ્ટિહીન લોકો માટે પુનર્વસન અને ઈન્ટરનેટ ઉપયોગ માટેની માહિતી ટેકનોલોજી;
- સેરેબ્રલપાલ્સીથી અસરગ્રસ્ત લોકો માટે નેપાળી ભાષામાં આઇકોન આધારિત શિક્ષણ અને સંચાર પ્રણાલી; અને
- બાળકોમાં વાણીની ક્ષતિઓ અને તે પછીના ઉપચારના વિકાસના કોમ્પ્યુટેશનલ વિશ્લેષણ પર પ્રોજેક્ટ.

૪૩. સહભાગિતાના અધિકારનો આદર કરવો: UNCRPDની કલમ-૪(૩)ની પ્રતિબદ્ધતાઓને પરિપૂર્ણ કરવા માટે, હિમાયત અને જન સમાજની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે. દિવ્યાંગજનોના અધિકારોનું બિલ (RPDB)માં પ્રસ્તાવિત, સહભાગિતાના અધિકારને આપવામાં આવેલ આદરની મર્યાદા તેમાંદર્શાવેલ લેખની રીત પરથી કાઢી શકાય છે. કાર્યકારી ડ્રાફ્ટ RPDB મૂકતા પહેલા સમિતિએ દિવ્યાંગજનોઅને તેમની સંસ્થાઓ સાથે વ્યાપકપણે પરામર્શ કર્યો.

૪૪. બારમી પંચવર્ષીય યોજનાના દસ્તાવેજની રચના માટે અપનાવવામાં આવેલી પરામર્શ પ્રક્રિયાને આધારે, આ દેશના અહેવાલના ડ્રાફ્ટ પર રાષ્ટ્રીય સ્તરની પરામર્શમાં ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. આ બેઠકમાં જનસમાજ, રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રીય મંત્રાલયો દ્વારા આગામી ડ્રાફ્ટની રચના કરવા માટે ઇનપુટ્સ

પ્રદાન કરવામાં આવ્યા હતા જે કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિને રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા, જે દેશમાં સર્વોચ્ચ દિવ્યાંગતાનીતિ નિર્માતા સંસ્થા છે.

કલમ ૫: સમાનતા અને બિન-ભેદભાવ

દિવ્યાંગતાના અધિકારોને લાગુ પડતી સમાનતાનો બંધારણીય આદેશ

૪૫. ભારતીય બંધારણની કલમ ૧૪ એ જોગવાઈ કરે છે કે રાજ્ય ભારતના પ્રદેશમાં કાયદા સમક્ષ કોઈપણ વ્યક્તિની સમાનતા અથવા કાયદાના સમાન રક્ષણને નકારશે નહીં. ભારતીય બંધારણમાં આ મૂળભૂત અધિકાર UNCRPDની કલમ ૫ ની ક્લોઝ (૧) સાથે સુસંગત છે.

ભેદભાવના પ્રતિબંધિત આધાર તરીકે દિવ્યાંગતા

૪૬. ભારતીય બંધારણની કલમ ૧૫(૧) અને ૧૬(૧) કોઈપણ નાગરિક સાથે ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે, જેમાં દિવ્યાંગજનોનો પણ સમાવેશ થાય છે અને આ UNCRPD ના કલમ ૫(૨) સાથે સુસંગત છે.

માનવ અધિકાર અધિવેશનો અને બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર

૪૭. ભારતીય સર્વોચ્ચ અદાલતે મૂળભૂત અધિકારોના બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્રને વધુ ગહન બનાવવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે. આવી નિર્ભરતા ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૫૧ અનુસાર છે, જે રાજ્યને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા અને સંધિની જવાબદારીઓ પ્રત્યે આદર વધારવાનો નિર્દેશ આપે છે.

હકારાત્મક ક્રિયાના માપદંડો

૪૮. ભારતનું બંધારણ સમાનતાના અધિકારના અભિન્ન અંગ તરીકે હકારાત્મક કાર્યવાહીને માન્યતા આપે છે. ભારતીય બંધારણ યુએનસીઆરપીડીની કલમ ૫(૪) અનુસાર છે, જે તે ચોક્કસ પગલાંને સ્પષ્ટ કરે છે જે દિવ્યાંગજનોની વાસ્તવિક સમાનતા એટલે કે બિન-ભેદભાવને વેગ આપવા અથવા હાંસલ કરવા માટે જરૂરી છે.

દિવ્યાંગતા કાયદામાં સમાનતા અને બિન ભેદભાવ

૪૯. એશિયા અને પેસિફિક પ્રદેશમાં દિવ્યાંગજનોની સંપૂર્ણ ભાગીદારી અને સમાનતા અંગેની ઘોષણા પર હસ્તાક્ષરકર્તા તરીકેની તેની જવાબદારી પૂરી કરવા માટે ભારતે PWDA, ૧૯૯૫ અધિનિયમિત કર્યો, યુએનસીઆરપીડી પહેલાનો આ કાયદો દેશમાં દિવ્યાંગજનોના અધિકારોને માન્યતા આપતો પ્રથમ કાયદો હતો. PWDA પાસે બિન-ભેદભાવ નામનું એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણની કલમ ૪૫, ૪૬ અને ૪૭, સાર્વજનિક રોજગાર અને જાહેર સુવિધાઓની પહોંચની બાબતમાં દિવ્યાંગતાના આધારે ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે. PWDA ની કલમ ૪૭ જાહેર રોજગારમાં બિન-ભેદભાવના સિદ્ધાંતો માટે આપે છે, જેમાં તે જણાવે છે કે "કોઈ સંસ્થાએ સેવા દરમિયાન દિવ્યાંગતા પ્રાપ્ત કરનાર કર્મચારીને વિતરિત કરવી જોઈએ નહીં અથવા તેના પદમાં ઘટાડો કરવો જોઈએ નહીં".ભાર આપવા માટે કે દિવ્યાંગતાદૂર કરવા માટેનું કારણ બની શકે નહીં. તે વધુમાં જોગવાઈ કરે છે કે "જો કોઈ કર્મચારી, દિવ્યાંગતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે હોદ્દા માટે યોગ્ય ન હોય, તો તેને સમાન પગાર ધોરણ અને સેવા લાભો સાથે અન્ય કોઈ પોસ્ટ પર ખસેડી શકાય છે"અને વધુમાં આગળ જણાવે છે કે "જો કોઈ પણ પોસ્ટ સામે કર્મચારીને સમાયોજિત કરવું શક્ય ન હોય તો, જ્યાં સુધી યોગ્ય પોસ્ટ ઉપલબ્ધ ન થાય અથવા તે સેવા નિવૃત્તિની ઉંમર પ્રાપ્ત ન કરે, બેમાંથી જે વહેલું હોય ત્યાં સુધી તેને સુપરન્યુમરરી પોસ્ટ પર રાખી શકાય છે".

૫૦. એવા અસંખ્ય ન્યાયિક નિર્ણયો આવ્યા છે જેણે PWDA માં સહજ બિન-ભેદભાવના સિદ્ધાંતની સ્પષ્ટતા અને ચેતવણી આપી છે. આ નિર્ણયોએ બંધારણની કલમ ૧૪ હેઠળ સમાનતાના આધારે અને ભારતીય બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ જીવન જીવવાના અધિકારના આધારે દિવ્યાંગજનો સામે ભેદભાવપૂર્ણ પ્રથાઓને બંધ કરવાની માંગ કરી છે.આમ, ઉદાહરણ તરીકે, તમામ દ્રષ્ટિહિન દિવ્યાંગજનો, જેમણે અન્ય તમામ યોગ્યતાની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરી છે, તેઓને સિવિલ સર્વિસ પસંદગી પરીક્ષામાં બેસવા અને બ્રેઇલમાં અથવા લેખકની મદદથી પરીક્ષા લખવા માટે હકદાર ગણવામાં આવ્યા હતા. જો તે પ્રમોશનલ પોસ્ટના ઉચ્ચ કાર્યોનો નિકાલ કરે તો કોઈપણ દિવ્યાંગજનને તેની દિવ્યાંગતાના આધારે પ્રમોશન આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવશે નહીં,

કલમ ૬: દિવ્યાંગ મહિલાઓ

બંધારણીય જોગવાઈઓ

૫૧. ભારતના બંધારણની કલમ ૧૫ રાજ્યને જાતિના આધારે ભેદભાવ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. જો કે કલમમાં એવી જોગવાઈ છે કે રાજ્યને મહિલાઓ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાથી કંઈપણ અટકાવવું જોઈએ નહીં. કલમ ૧૬ જણાવે છે કે રાજ્ય રોજગારની તકની સમાનતાના સંદર્ભમાં જાતિના આધારે ભેદભાવ કરશે નહીં. રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો હેઠળનું બંધારણ પણ મહિલાઓ અને પુરૂષો બંનેને સમાન વ્યવહાર આપીને મહિલાઓની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયાસ કરવા માટે રાજ્ય પર હકારાત્મક જવાબદારી લાદે છે.

ભારતમાં દિવ્યાંગતા ધરાવતી મહિલાઓની સ્થિતિ: એ ડેમોગ્રાફિક પ્રોફાઇલ

૫૨. વસ્તી ગણતરી ૨૦૧૧માં પ્રકાશમાં આવ્યું છે કે ભારતમાં ૨૬.૮ મિલિયન દિવ્યાંગજનો છે, જે વસ્તીનાર.૨૧% છે. તેમાંથી, લગભગ ૧૫ મિલિયન પુરુષો અને ૧૧.૮ મિલિયન સ્ત્રીઓ છે. આમ, દિવ્યાંગ મહિલાઓ કુલ દિવ્યાંગ વસ્તીના ૪૪% છે.

દિવ્યાંગજનો માટેનીરાષ્ટ્રીય નીતિ, ૨૦૦૬

૫૩. દિવ્યાંગજનો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ, ૨૦૦૬ ને UNCRPD પહેલાં અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હોવા છતાં, તેણે દિવ્યાંગતા ધરાવતી મહિલાઓ પર એક અલગ વિભાગ બનાવીને બમણા વંચિત જૂથો પર વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાતને સમર્થન આપ્યું હતું. રાષ્ટ્રીય નીતિનો હેતુ દિવ્યાંગ મહિલાઓ માટે શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ, રોજગાર અને અન્ય પુનર્વસન સેવાઓ માટેના વિશેષ કાર્યક્રમોનો વિકાસ કરવાનો હતો. તે હિમાયત કરે છે કે દિવ્યાંગ મહિલાઓ અને છોકરીઓના પુનર્વસવાટને ખાતરી કરીને પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ કે તેઓ તમામ પુનર્વસન પ્રોજેક્ટમાં ૨૫% લાભાર્થીઓ છે. આ પોલિસી દિવ્યાંગ મહિલાઓ માટે ટૂંકા ગાળાના રહેવાના ઘરો, દિવ્યાંગ મહિલાઓ માટે છાત્રાલયો અને વૃદ્ધ મહિલાઓ માટે ઘરની સ્થાપના કરવા માંગે છે. વધારાના સમર્થન માટે દિવ્યાંગમાતાઓની જરૂરિયાતને ઓળખીને, પોલિસી દસ્તાવેજ દિવ્યાંગ મહિલાઓને નાણાકીય સહાય આપવાની કલ્પના કરે છે જેથી કરીને તેઓ તેમના બાળકોની સંભાળ રાખવા માટે સેવાઓ ભાડે રાખી શકે.

ભારતની બારમી યોજના

૫૪. બારમી યોજના અલગ-અલગ રીતે સક્ષમ લોકોને લક્ષ્યમાં રાખીને તમામ કાર્યક્રમોનું નિર્માણ કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. દિવ્યાંગજનો જેમ કે મહિલાઓ, બેઘર અને ગંભીર/અથવા બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતા લોકોમાં સૌથી વધુ સંવેદનશીલ જૂથોની સમસ્યાઓ અને જરૂરિયાતો પર બારમી યોજનામાં વિશેષ અને સઘન ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. મહિલા એજન્સી અને બાળ અધિકારો અંગેની સંચાલન સમિતિ શાળાના શિક્ષકો અને આંગણવાડી કાર્યકરો (AWWs) ની સંવેદનશીલતા અને તાલીમ, વિવિધ ક્ષમતાઓ ધરાવતી મહિલાઓ માટે વ્યાવસાયિક તાલીમ અને ખાતરીપૂર્વકની રોજગારી અને સંભાળની જોગવાઈઓ સાથે વિશેષ પુનર્વસન સેવાઓ પર ભાર મૂકે છે.આ સમિતિ હળવા કામ માટેની જોગવાઈઓ અને ખાસ જરૂરિયાતો ધરાવતી ગ્રામીણ મહિલાઓ માટે વેતન દરની અલગ ગણતરીની પણ ભલામણ કરે છે, જેઓ મનરેગા હેઠળ કામ શોધે છે. વિવિધ ક્ષમતાઓ ધરાવતી મહિલાઓને પણ ચોક્કસ સ્વાસ્થ્ય પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આ માટે, RSBY હેઠળ આવી મહિલાઓને નિયમિત તબીબી તપાસની સુવિધા માટે વિશેષ આરોગ્ય સંભાળ આપવી જોઈએ. સંચાલન સમિતિ એવી પણ ભલામણ કરે છે કે ટોટલ સેનિટેશન કેમ્પેઈન (TSC) હેઠળ ૧૦૦% સબસિડી જ્યાં દિવ્યાંગ મહિલાઓ હોય એવા ઘરોમાં શૌચાલયોના નિર્માણ માટે પૂરી પાડવી જોઈએ.

ઘરેલું હિંસાથી મહિલાઓનું રક્ષણ અધિનિયમ, ૨૦૦૫

૫૫. પરિવારમાં હિંસા અને શોષણના સંદર્ભમાં, ઘરેલું હિંસાથી મહિલાઓનું રક્ષણ અધિનિયમ, ૨૦૦૫ ની કલમ ૩ ઘરેલું હિંસાને વ્યાખ્યાયિત કરે છે "કોઈપણ કૃત્યની બાદબાકી અથવા પ્રતિવાદીનું આચરણ ઘરેલું હિંસાનું નિર્માણ કરશે. જો તે- (a) પીડિત વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્ય, સલામતી, જીવન, અંગ અથવા સુખાકારીને નુકસાન પહોંચાડે છે અથવા ઇજા પહોંચાડે છે અથવા જોખમમાં મૂકે છે, પછી ભલે તે માનસિક હોય કે શારીરિક, અથવા તેમ કરવાનું વલણ ધરાવે છે અને તેમાં શારીરિક શોષણનો સમાવેશ થાય છે; (d) અન્યથા પીડિત વ્યક્તિને ઇજા પહોંચાડે છે અથવા નુકસાન પહોંચાડે છે, પછી ભલે તે શારીરિક કે માનસિક હોય." જ્યારે "શારીરિક દુર્વ્યવહાર" નો અર્થ થાય છે કોઈપણ કૃત્ય અથવા આચરણ, જે એવી પ્રકૃતિનું હોય કે જે શારીરિક પીડા, જીવન, અંગ અથવા આરોગ્યને નુકસાન પહોંચાડે અથવા સ્વાસ્થ્યને નુકસાન પહોંચાડે. આ

અધિનિયમ ધરેલું હિંસાનો સામનો કરતી મહિલાઓને સુરક્ષા આદેશના રૂપમાં તાત્કાલિક અને કટોકટીની રાહતની જોગવાઈ કરે છે, એક સંકલિત અમલીકરણ પદ્ધતિ, જેમાં રક્ષણ અધિકારીનો સમાવેશ થાય છે, કામચલાઉ કસ્ટડી ઓર્ડર, નાણાકીય રાહતો, હિંસાથી થતી ભાવનાત્મક તકલીફ માટે વળતર, આશ્રય ગૃહો ફરજિયાત છે. ન્યાય અને અન્ય સહાયક સેવાઓની વધુ સારી સુલભતા પ્રદાન કરવા માટે ફરજિયાત છે.

વૈધાનિક રીતે શાસનમાં ભાગીદારીની ખાતરી કરવી

૫૬. દિવ્યાંગ મહિલાઓને તેમના પોતાના હેતુનું પ્રતિનિધિત્વ કરવાની તક પૂરી પાડવાની જરૂરિયાતને PWDA માં માન્યતા આપવામાં આવી છે. કાનૂન કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સંકલન સમિતિઓ તેમજ કારોબારી સમિતિઓની સ્થાપના ફરજિયાત કરે છે.આ તમામ સમિતિઓમાં "અક્ષમતા સાથે સંબંધિત બિન-સરકારી સંસ્થાઓ અથવા સંગઠનોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે દિવ્યાંગજન તરીકે વ્યવહારુ હોય ત્યાં સુધી પાંચ વ્યક્તિઓ" હોવી જરૂરી છે. કલમની જોગવાઈ મુજબ પાંચ સભ્યોમાંથી ઓછામાં ઓછી એક મહિલા હોવી જોઈએ.

મહિલા માટે ખાસ નિવારણ

૫૭. રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ અને રાજ્ય મહિલા આયોગે, જ્યારે પણ સંપર્ક કર્યો છે, ત્યારે દિવ્યાંગ મહિલાઓની ફરિયાદોનું નિવારણ કર્યું છે.

દિવ્યાંગ મહિલાઓ માટેની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો

૫૮.સરકાર પાસે એવી યોજનાઓ છે જે બાળકોને સહાય પૂરી પાડવા ઉપરાંત ઉદ્યોગ સાહસિકતા અને રોજગારને પ્રોત્સાહન આપે છે.

કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા પહેલ

વિગત	મંત્રાલય / સંસ્થા	જોગવાઈઓ
બાળઉછેર	કર્મચારી, જાહેર ફરિયાદ અને પેન્શન મંત્રાલય	16 US ડૉલર (INR ૧૦૦૦) પ્રતિ માસ મહત્તમ બે બાળકો માટે અથવા બાળક બે વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી દિવ્યાંગ મહિલાઓને બાળ સંભાળ માટે વિશેષ ભથ્થાં તરીકે ચૂકવવામાં આવશે. દર વખતે જ્યારે સુધારેલા પગાર માળખા પર ૫૦% વધશે ત્યારે તેમાં મોંઘવારી ભથ્થામાં 25%નો વધારો થશે.

રોજગારી	રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિ નાણા વિકાસ નિગમ (NSFDC)	માઇક્રોક્રેડિટ સ્કીમ સહિત તેની તમામ યોજનાઓ હેઠળ દિવ્યાંગ મહિલાઓના વ્યાજમાં૧% રિબેટ
	નેશનલ હેન્ડિકેપ્ડ ફાઇનાન્સ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (NHFDC)	NHFDCની તમામ યોજનાઓમાં દિવ્યાંગ મહિલાઓને વ્યાજ પર ૨%ની વિશેષ છૂટ આપવામાં આવે છે.
	દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણ વિભાગ, સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલય	દિવ્યાંગજનોને સહાય અને ઉપકરણોની ખરીદી/ ફિટિંગ માટે સહાયની યોજના (ADIP સ્કીમ), બજેટની ફાળવણીના૨૫% મહિલાઓ માટે નિર્ધારિત છે
		સરકાર દ્વારા અનેક વ્યાવસાયિક પુનર્વસન કેન્દ્રો (VRC) ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. વડોદરા ખાતે દિવ્યાંગજનો માટેની આવી જ એક VRC માત્ર દિવ્યાંગ મહિલાઓ માટે છે.
પુરસ્કાર		દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણ માટેના સાત રાષ્ટ્રીય પુરસ્કારો દિવ્યાંગ દિવ્યાંગ મહિલાઓ માટે અનામત છે

કલમ ૭: દિવ્યાંગ બાળકો

બાળકોના અધિકારોને બંધારણીય માન્યતા

૫૯. ભારતનું બંધારણ બાળકોને વિશેષ દરજ્જો આપે છે અને તેમના અધિકારોને સુરક્ષિત અને સુરક્ષિત કરવા માટે જોગવાઈઓની જરૂરિયાતને માન્યતા આપે છે. કલમ ૧૫(૩) બાળકો માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની મંજૂરી આપે છે.બંધારણની કલમ ૩૯(ઈ) આદેશ આપે છે કે "રાજ્ય, ખાસ કરીને, બાળકોને તંદુરસ્ત રીતે વિકાસ કરવાની તકો અને સુવિધાઓ આપવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા તરફ તેની નીતિનું નિર્દેશન કરશે અને સ્વતંત્રતા અને ગૌરવની પરિસ્થિતિઓમાં અને બાળપણ અને યુવાની શોષણ સામે અને નૈતિક અને ભૌતિક ત્યાગ સામે રક્ષિત છે."

૬૦. એ ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય રહેશે કે CRC તેમજ ભારતીય બહુમતી અધિનિયમ, ૧૮૭૫ની કલમ ૩, બાળકને અઢાર વર્ષથી ઓછી ઉંમરની વ્યક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. પરિણામે, બાળકો માટે દેશમાં તમામ હસ્તક્ષેપો ૦-૧૮ વય જૂથની વસ્તીને જોગવાઈ પુરી પાડે છે. આ વ્યાખ્યાના આધારે, ૨૦૦૧ ના વસ્તી ગણતરી અહેવાલમાં દિવ્યાંગ બાળકોની નીચેની ટકાવારીનો અંદાજ છે.

દિવ્યાંગ બાળકોની ટકાવારી

ઉંમર ગ્રુપ (વર્ષમાં)	દિવ્યાંગબાળકો (%)
૦-૪	૧.૧૪
૫-૯	૧.૫૪
૧૦-૧૯	૧.૮૨

RPWDA જોગવાઈઓ

૬૧. PWDA દિવ્યાંગ બાળકો માટે ખાસ સુવિધા પુરી પાડે છે. અધિનિયમ દેશની દરેક રાજ્ય સરકારને દિવ્યાંગતાઓને રોકવાના હેતુથી, તેમની આર્થિક ક્ષમતાની હદ સુધી નીચેની બાબતો હાથ ધરવા માટે જરૂરી છે:

- દિવ્યાંગતાના કારણને લગતા સર્વેક્ષણો, તપાસ અને સંશોધન;
- દિવ્યાંગતા અટકાવવાની વિવિધ પદ્ધતિઓનો પ્રચાર;
- "ગંભીર" કેસોને ઓળખવાના હેતુથી વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા એક વખત તમામ બાળકોની તપાસ;
- પ્રાથમિક આરોગ્યકેન્દ્રો પર તાલીમ કર્મચારીઓ માટે સુવિધાઓની જોગવાઈ;
- સામાન્ય સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા માટે જાગૃતિ અભિયાનો અને માહિતીનો પ્રસાર;
- માતાઅને બાળકની પ્રિ-નેટલ, પેરેંટલ અને પોસ્ટ-નેટલ કેર માટેની જોગવાઈઓ;
- શાળાઓ, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને ગ્રામ્ય સ્તરના કાર્યકરો દ્વારા જાહેર શિક્ષણ;

- ટેલિવિઝન, રેડિયો અને અન્ય સમૂહ માધ્યમો દ્વારા દિવ્યાંગતાના કારણો અને અપનાવવામાં આવતા નિવારક પગલાં અંગે લોકોમાં જાગૃતિનું નિર્માણ;
- તમામ દિવ્યાંગ બાળકોને યોગ્ય વાતાવરણમાં મફત શિક્ષણ પૂરું પાડવાની ખાતરી કરો.
- શક્ય હોય ત્યાં સુધી મુખ્ય પ્રવાહની શાળાઓમાં નોંધણી, અને બિન-ઔપચારિક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂરિયાત;
- દિવ્યાંગ બાળકો માટે સહાયક સાધનો, સહાયક ઉપકરણો અને શિક્ષણ સામગ્રીના વિકાસ માટે સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપવું, અને દિવ્યાંગ બાળકોની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે શિક્ષક તાલીમ સંસ્થાઓની સ્થાપનાની કલ્પના કરવી;
- પરિવહન સુવિધાઓ, સ્થાપત્ય અવરોધો દૂર કરવા, પુસ્તકો અને ગણવેશનો પુરવઠો, શિષ્યવૃત્તિની અનુદાનની ખાતરી કરવાની જોગવાઈઓ;
- દિવ્યાંગ બાળકોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ પરીક્ષા પ્રણાલી અને અભ્યાસક્રમમાં ફરિયાદ નિવારણ પદ્ધતિની વાજબી સવલતો ગોઠવવી.

બાળ અધિકાર નીતિને સંચાલિત કરવાના સિદ્ધાંતો

બાળ અધિકાર નીતિ	**હેતુઓ**
ધી નેશનલ પોલિસી ફોર ચિલ્ડ્રન, ૨૦૧૩	આ નીતિ દિવ્યાંગ બાળકોની વિશેષ કાળજી લે છે અને તેમના માટે આરોગ્ય, પોષણ, વિકાસ, શિક્ષણ, સંરક્ષણ અને સહભાગિતાને પ્રાથમિકતાના ધોરણે પ્રદાન કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. આ નીતિ બાળકોને અસર કરતા તમામ કાયદાઓ, નીતિઓ, યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનું માર્ગદર્શન અને સંચાલન કરે છે.
ધી નેશનલ ચાર્ટર ફોર ચિલ્ડ્રન, ૨૦૦૩	અન્ય બાબતોની સાથે અધિકારપત્રનો ઉદ્દેશ્ય એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે દિવ્યાંગ બાળકોને ગૌરવ અને આદર સાથે સંપૂર્ણ જીવન જીવવામાં, મુખ્ય પ્રવાહમાં એકીકૃત કરવામાં, શિક્ષણ, તાલીમ, આરોગ્ય સંભાળ, પુનર્વસન, મનોરંજન અને પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ પ્રદાન કરવામાં આવે તે માટે પૂરતી મદદ કરવામાં આવે.
ધી નેશનલ પ્લાન ઓફ	તેનો ઉદ્દેશ્ય દિવ્યાંગ બાળકોના વિકાસ અને સંપૂર્ણ ભાગીદારી માટે

એક્શન ફોર ચિલ્ડ્રન, ૨૦૦૫	અસ્તિત્વ, સંભાળ, રક્ષણ, સુરક્ષા, ગૌરવ અને સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય દિવ્યાંગ બાળકો માટે આરોગ્ય, શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ અને અન્ય વિશિષ્ટ પુનર્વસન સેવાઓમાં સમાવિષ્ટ અને અસરકારક ઉપયોગ પ્રદાન કરવાનો છે.
ધી નેશનલ પોલિસી ફોર પર્સનસ વીથ ડીસેબીલીટીઝ, ૨૦૦૬	• દિવ્યાંગ બાળકો માટે સંભાળ, રક્ષણ અને સુરક્ષાના અધિકારની ખાતરી કરવા; • ગરિમા અને સમાનતા સાથે વિકાસના અધિકારને સુનિશ્ચિત કરવા માટે સક્ષમ વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું, જ્યાં બાળકો તેમના અધિકારોનો ઉપયોગ કરી શકે, સમાન તકોનો આનંદ માણી શકે અને સંપૂર્ણ ભાગીદારી કરી શકે; • દિવ્યાંગ બાળકોને વિશિષ્ટ પુનર્વસન સેવાઓ સાથે શિક્ષણ, આરોગ્ય, વ્યાવસાયિક તાલીમમાં સમાવેશ અને અસરકારક ઉપયોગનીખાતરી કરવા; અને • વિકાસના અધિકાર તેમજ વિશેષ જરૂરિયાતો અને સંભાળની માન્યતા અને ગંભીર દિવ્યાંગ બાળકોના રક્ષણની ખાતરી કરવી.

બાળકોની સંભાળ અને સંરક્ષણ માટેના કાયદા

૬૨. જુવેનાઇલ જસ્ટિસ (બાળકોની સંભાળ અને રક્ષણ) નિયમો, ૨૦૦૭ મુજબ "સમુદાય સેવા" અન્ય ન્યાયિક ઉપાયો અને દંડના બદલે કાયદા સાથે સંઘર્ષમાં કિશોરો દ્વારા સમાજને આપવામાં આવતી સેવા સૂચવે છે. અધિનિયમ હેઠળ "બાળકનું શ્રેષ્ઠ હિત" એ સર્વોચ્ચ વિચારણા છે, અને કાળજી અને રક્ષણની જરૂરિયાતવાળા બાળકો સાથે સંબંધિત તમામ નિર્ણયોનું સંચાલન કરે છે; કાયદા સાથે સંઘર્ષ કરતા બાળકોમાં દિવ્યાંગ બાળકોનો સમાવેશ થાય છે.

૬૩. સંભાળ અને સંરક્ષણની જરૂરિયાત ધરાવતા બાળકો માટે, કાયદો બાળ કલ્યાણ સમિતિઓ (CWC)ની સ્થાપના પ્રદાન કરે છે જે તેમની સંભાળ અને સંરક્ષણ માટે વિશિષ્ટ રીતે જવાબદાર છે.આ બાળકોનું પુનર્વસન, પુનઃસ્થાપન અને સામાજિક એકીકરણ બિન-સંસ્થાકીય અને સંસ્થાકીય સંભાળ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવે છે.જેમ કે દત્તક, સ્પોન્સરશિપ, પાલક સંભાળ, સંભાળ પછી અને ચિલ્ડ્રન્સહોમ્સ જેવા ઘરો દ્વારા

જેમાં છ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકો માટે ખાસ જરૂરિયાતો ધરાવતા બાળકો અને વિશિષ્ટ દત્તક એજન્સીઓ (SAA) નો સમાવેશ થાય છે.

૬૪. 'એ પ્રોગ્રામ ફોર જુવેનાઈલ જસ્ટિસ', એ સેવા પૂરી પાડતી યોજના છે, જે જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટ હેઠળ ફરજિયાત છે જે ૨૦૦૯-૧૦ માં સંસ્થાકીય સેવાઓ સહિત અન્ય બાબતોની સાથે યોજના હેઠળની પહેલોને આર્થિક રીતે ટેકો આપવા માટે; ખાસ જરૂરિયાતો ધરાવતા બાળકો માટે વિશિષ્ટ સેવાઓ; ચાઈલ્ડલાઈન દ્વારા મુશ્કેલ સંજોગોમાં બાળકો માટે ઈમરજન્સી આઉટરીચ સેવાઓ; કુટુંબ આધારિત બિન સંસ્થાકીય સંભાળ, અને ગુમ થયેલા બાળકો માટેની વેબસાઇટ સહિત ચાઇલ્ડ ટ્રેકિંગ સિસ્ટમ સાથે ઈન્ટીગ્રેટેડ ચાઈલ્ડ પ્રોટેક્શન સ્કીમ (ICPS) તરીકે ઓળખાતી કેન્દ્રીય પ્રાયોજિત યોજનામાં મર્જ કરવામાં આવી હતી.

૬૫. MHA ૧૬ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકો માટે મનોચિકિત્સક હોસ્પિટલો સ્થાપવાની વિચારણા કરે છે અને આ હોસ્પિટલોમાં બાળકોને કઈ રીતે દાખલ કરી શકાય તેનું નિયમન કરે છે. અધિનિયમ હેઠળ, બાળક સ્વેચ્છાએ પોતાને માનસિક સુવિધામાં દાખલ થઈ શકતું નથી, પરંતુ જો બાળક માનસિક રીતે બીમાર હોવાનું માને તો તેના વાલી તેને દાખલ કરી શકે છે.

૬૬. બાળકોના જાતીય શોષણની સમસ્યાને ઓળખીને, જેમાં કડક કાયદાકીય જોગવાઈઓની જરૂર છે, જાતીય અપરાધોથી બાળકોનું રક્ષણ અધિનિયમ,૨૦૧૨ ઘડવામાં આવ્યો હતો.આ અધિનિયમ બાળકને ૧૮ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના કોઈપણ વ્યક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે, અને બાળકના સ્વસ્થ શારીરિક, ભાવનાત્મક, બૌદ્ધિક અને સામાજિક વિકાસની ખાતરી કરતા બાળકના શ્રેષ્ઠ હિત અને સુખાકારીને ધ્યાનમાં લે છે. તે જાતીય દુર્વ્યવહારના વિવિધ સ્વરૂપો અને પરિસ્થિતિઓને વ્યાખ્યાયિત કરે છે જેમ કે જ્યારે દુરુપયોગ થયેલ બાળક માનસિક રીતે બીમાર હોય. જે લોકો જાતીય ઉપભોગના હેતુઓ માટે બાળકોની હેરફેર કરે છે, તેઓ પણ કાયદા હેઠળ સજાને પાત્ર છે. આ અધિનિયમ જાતીય ગુનાઓની ફરજિયાત રિપોર્ટિંગ પણ પ્રદાન કરે છે અને તપાસ પ્રક્રિયા દરમિયાન પોલીસને બાળ રક્ષકોની ભૂમિકામાં નિભાવે છે. પોલીસે બાળકની સલામતી અને સલામતી માટે રિપોર્ટ મળ્યાના ૨૪ કલાકની અંદર ચાઇલ્ડ વેલફેર કમિટી (CWC)ના ધ્યાન પર આ બાબત લાવવાની પણ જરૂર છે.

બાળ અધિકારોની દેખરેખ-નિયંત્રણ

૬૭. નેશનલ કમિશન ફોર પ્રોટેક્શન ઑફ ચાઇલ્ડ રાઇટ્સ (NCPCR)ની સ્થાપના ૨૦૦૭ માં સ્વતંત્ર વૈધાનિક કમિશન તરીકે કરવામાં આવી હતી, જેમાં રાજ્ય સ્તરે બાળ અધિકારોના સંરક્ષણ માટેના રાજ્ય કમિશન (SCPCRs) તરીકે સમાન કમિશનની વિચારણા કરવામાં આવી હતી. NCPCR, SCPCR અને ચિલ્ડ્રન્સકોર્ટ્સ બાળકો સંબંધિત કાનૂની બાબતોની ઝડપી સુનાવણી માટે એક મંચ પ્રદાન કરે છે. કમિશન પાસે બાળ અધિકારોના ક્ષેત્રમાં કાયદાઓ, ન્યાયિક નિર્ણયોનું પાલન લાગુ કરવાની સત્તા છે અને તે દિવ્યાંગબાળકો સહિત બાળકોના રક્ષણ માટે વિવિધ પગલાં લઈ શકે છે.

યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોમાં વ્યવહારની સમાનતા

૬૮. સર્વ શિક્ષા અભિયાન (SSA), ૬-૧૪ વર્ષની વય જૂથના બાળકોને સાર્વત્રિક અને સમાવિષ્ટ શિક્ષણ આપવા માટે સરકારનો મુખ્ય કાર્યક્રમ છે. SSA એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે દિવ્યાંગતાના પ્રકારને ધ્યાનમાં લીધા વિના વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવતા દરેક બાળકને અર્થપૂર્ણ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને આ ઝીરો રીજેક્શન પોલિસી દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.મુખ્ય ભાર દિવ્યાંગ બાળકોને ઔપચારિક પ્રાથમિક શાળાઓમાં મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા પર છે. SSA દર વર્ષે દિવ્યાંગતા ધરાવતા બાળકના સમાવેશ માટે બાળક દીઠ ૫૦ US ડૉલર સુધી પ્રદાન કરે છે, જેમાં ૧૬ US ડૉલર ફક્ત પ્રાપ્ય શિક્ષકોની સંલગ્નતા માટે નિર્ધારિત છે.

કલમ ૮: જાગૃતિ વધારવા

PWDA અને NTA હેઠળ વૈધાનિક જવાબદારીઓ

૬૯. PWDA અને NTA બંને મુખ્યત્વે દિવ્યાંગતાના નિવારણ અને વહેલી શોધની આસપાસ શિક્ષણ અને જાગૃતિ વધારવાના કાર્યક્રમો માટે જોગવાઈ કરે છે. PWDA ની કલમ ૨૫ (ઈ), (જી) અને (એચ) સામાન્ય સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા, શાળાઓ અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કર્મચારીઓ દ્વારા અને ટેલિવિઝન, રેડિયો અને અન્ય સમૂહ માધ્યમો દ્વારા દિવ્યાંગતાના કારણો અને અપનાવવામાં આવતા નિવારક પગલાં વિશે માહિતી પ્રસારિત કરવા માટે લોકોને શિક્ષણ અંગે જાગૃતિ ઝુંબેશ પૂરી પાડે છે. NTA ની કલમ ૧૦(જી) ટ્રસ્ટને "સમાન તકોની અનુભૂતિ, અધિકારોનું રક્ષણ અને દિવ્યાંગજનોની સંપૂર્ણ સહભાગિતાની સુવિધા માટે" આદેશ આપે છે. NTA ની કલમ ૧૧(૨)(એ) હેઠળ ટ્રસ્ટનું

બોર્ડ “સમુદાયમાં અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરીને દિવ્યાંગજનો માટે સમુદાયમાં સ્વતંત્ર જીવનને પ્રોત્સાહન આપતા” કોઈપણ કાર્યક્રમને મંજૂરી આપે છે.

અભિયાન અને જાગૃતિ વધારવાના કાર્યક્રમો

૭૦. નેશનલ ટ્રસ્ટે ૨૦૦૮માં યુએનસીઆરપીડી અને નેશનલ ટ્રસ્ટ વિશે જાગૃતિ લાવવા માટે સમગ્ર ભારતમાં અભિયાન તરીકે “બઢતેકદમ”ની કલ્પના કરી હતી. સમૂહ માધ્યમો અને નાગરિક સમાજના ભાગીદારો સાથે, નેશનલ ટ્રસ્ટે "બઢતે કદમ" સંદેશ ફેલાવવા માટે સોશિયલ નેટવર્કિંગ વેબસાઇટ્સનો ઉપયોગ કર્યો.

૭૧. અભિયાનની વ્યૂહરચનાનો ઉપયોગ ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં દિવ્યાંગતાના પ્રશ્ન પર જાગૃતિ ફેલાવવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો. ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરીમાં દિવ્યાંગજનોના વધુ સારા અને વધુ વ્યાપક સમાવેશ માટે રાષ્ટ્રવ્યાપી અભિયાન "કાઉન્ટ અસ ઇન" હાથ ધરવામાં આવી હતી. આ ઝુંબેશ રેલીઓ, રેડિયો સ્ટેશન, પ્રિન્ટ અને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી હતી.

૭૨. યુએનસીઆરપીડીની બહાલી પહેલા, દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં જાગરૂકતા વધારવાનો મોટો હિસ્સો ક્ષતિઓના નિવારણની આસપાસ રહ્યો છે. યુએનસીઆરપીડીની બહાલી પછી, યુનિયન અને રાજ્યોનું ધ્યાન દિવ્યાંગજનોના અધિકારો તરફ વળ્યું. અધિવેશનનું પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે અને અધિવેશન અંગેના તાલીમ કાર્યક્રમો જિલ્લાથી લઈને રાષ્ટ્રીય સ્તરે યોજવામાં આવી રહ્યા છે. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ યુએનસીઆરપીડીના સંદર્ભમાં જાગૃતિ વધારવા અને તાલીમ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી રહી છે.

દિવ્યાંગજનોનો આંતરરાષ્ટ્રીય દિવસ-ઈન્ટરનેશનલ ડે ઓફ પર્સન્સ વીથ ડીસેબીલીટીઝ (IDPD)

૭૩. જાહેર ક્ષેત્રે દિવ્યાંગજનના મુદ્દાઓને આગળ ધપાવવા માટે ૩જી ડિસેમ્બરને દિવ્યાંગજન આંતરરાષ્ટ્રીય દિવસ તરીકે મનાવવામાં આવે છે. આ દિવસે, સમગ્ર ભારતમાં દિવ્યાંગતાને સંબોધતા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. દિવ્યાંગતાના નિવારણને લગતી પૂર્વગ્રહો, હાનિકારક પ્રથાઓ અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત ચિંતાઓ જેવા મુદ્દાઓ પર જાગૃતિ કાર્યક્રમો દ્વારા ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે.

લુઈસ બ્રેઈલ દ્વિશતાબ્દી

૭૪. ૪થી જાન્યુઆરી ૨૦૦૯ લુઈસ બ્રેઈલની દ્વિશતાબ્દી હતી. તે દિવસે, આર્થિક બાબતોના વિભાગ દ્વારા વિશેષ સ્મૃતિરૂપે પોસ્ટલ સ્ટેમ્પ અને એક રૂપિયા અને ૧૦૦ રૂપિયાના સિક્કા બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રસંગે નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ દ્વારા ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રકાશિત બ્રેઈલ પુસ્તકોનું વિમોચન પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણ માટે રાષ્ટ્રીય પુરસ્કારો

૭૫. દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણ માટે આપવામાં આવેલી નિષ્ઠાવાન અને સમર્પિત સેવાઓની માન્યતામાં, ભારત સરકાર 1969 થી IDPD પર, દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને રાષ્ટ્રીય પુરસ્કારો આપી રહી છે. આ પુરસ્કારો દિવ્યાંગતા ક્ષેત્રમાં કામ કરતા દિવ્યાંગજનોને સશક્તિકરણ અને પ્રેરણા આપવાના હેતુને પૂર્ણ કરે છે. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો બંને IDPD પર આ પુરસ્કારોનું વિતરણ કરે છે. શ્રેષ્ઠ સુલભ વેબસાઇટની શ્રેણી ૨૦૧૦ માં રજૂ કરવામાં આવી હતી. હાલમાં ૬૩ પુરસ્કારો છે, જેમાં ૧૬૬૬ યુએસ ડૉલર સુધીનો રોકડ પુરસ્કાર, એક ચંદ્રક, પ્રશસ્તિપત્ર અને પ્રમાણપત્રનો સમાવેશ થાય છે.

વેબપોર્ટલ

૭૬. રિહેબિલિટેશન કાઉન્સિલ ઑફ ઇન્ડિયાએ મીડિયા લેબ એશિયા(MLA) સાથે મળીને દિવ્યાંગતાપર "www.punarbhava.in" નામનું વ્યાપક રાષ્ટ્રીય વેબપોર્ટલ વિકસાવ્યું છે. પોર્ટલ એક પ્લેટફોર્મ પર વિવિધ દિવ્યાંગતાના મુદ્દાઓને લગતી તમામ સંબંધિત માહિતી પ્રદાન કરવા માટે રચાયેલ છે.

જાગરૂકતા વધારવાના માધ્યમ તરીકે ફિલ્મો અને ટીવી સિરિયલો

૭૭. "વી કેર" ફિલ્મ ફેસ્ટ એ દિવ્યાંગતાના મુદ્દાઓ પર દસ્તાવેજી ફિલ્મોનો વાર્ષિક આંતરરાષ્ટ્રીય ઉત્સવ છે. તે ભાઈચારો દ્વારા નેશનલ ટ્રસ્ટના સમર્થનથી અને યુનાઈટેડનેશન્સ ઈન્ફોર્મેશન સેન્ટર ફોર ઈન્ડિયા એન્ડ ભૂતાન, યુનાઈટેડ નેશન્સ એજ્યુકેશનલ, સાયન્ટિફિક એન્ડ કલ્ચરલ ઓર્ગેનાઈઝેશન (યુનેસ્કો) અને એશિયન એકેડમી ઓફ ફિલ્મ એન્ડ ટેલિવિઝનના સહયોગથી આયોજીત કરવામાં આવે છે.

કલમ ૯: સુલભતા

સુલભતાની કાયદાકીય માન્યતા

૭૮. PWDA એ માન્યતા દ્વારા ભૌતિક સુલભતાના મુદ્દાને સંબોધિત કરે છે, તેના વિના અન્ય અધિકારો કેવી રીતે નકારી શકાય છે. PWDA ની કલમ ૩૦(બી) "શાળાઓ, કોલેજો અથવા અન્ય સંસ્થામાંથી સ્થાપત્ય અવરોધો દૂર કરવા, વ્યાવસાયિક અને વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવા" માટેની જોગવાઈ કરે છે. ઉપરોક્ત અધિનિયમની કલમ ૪૪ થી ૪૬ પરિવહન, જાહેર ઇમારતો અને અન્ય જાહેર જગ્યાઓમાં ભૌતિક સુલભતા માટેની જોગવાઈઓ કરે છે. PWDA જોગવાઈઓ સરકારી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો દ્વારા લાગુ કરવામાં આવી છે.

૭૯. દિવ્યાંગજનો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ(૨૦૦૬) માં સુલભતા માટેની વૈધાનિક પ્રતિબદ્ધતાને આગળ વધારવામાં આવી હતી.

- "બિલ્ડીંગ્સ, અન્ય સ્થળો અને જાહેર ઉપયોગ માટે પરિવહન પ્રણાલીઓને અવરોધ-મુક્ત બનાવવામાં આવશે";
- ૨૦૨૦ સુધીમાં તમામ શાળાઓ સંપૂર્ણપણે દિવ્યાંગજનોને મદદરૂપ બનશે;
- મશીનરી ડિઝાઇનમાં, કામનું વાતાવરણ વગેરેમાં ફેરફાર જેથી દિવ્યાંગજનોની રોજગારી અવરોધ-મુક્ત હોય;
- આર્કિટેક્ચર અને સિવિલ એન્જિનિયરિંગ કોલેજોમાં અભ્યાસક્રમના ભાગરૂપે યુનિવર્સલ ડિઝાઇનનો સમાવેશ.;
- વ્યાપક બિલ્ડીંગ પેટા-નિયમો અપનાવવા અને સ્થાનિક સ્વ-સરકારી સત્તાવાળાઓને સ્વીકારવા અને અમલીકરણ સંબંધિત ચકાસણી પૂરી પાડવી;
- દિવ્યાંગજન માટે જાહેર પરિવહન સુલભ બનાવવું;
- રેલ્વે કે જેમાં તમામ કોચ દિવ્યાંગજન માટે તબક્કાવાર સુલભ બનાવવા જોઈએ, અને તેના તમામ સ્ટેશનોને દિવ્યાંગજન માટે સંપૂર્ણપણે સુલભ બનાવવા જોઈએ;
- જાહેર ક્ષેત્રની ઉપયોગિતાઓમાં સલામતીના ધોરણો અને દિવ્યાંગ-મદદરૂપ વાતાવરણ લાગુ કરવું આવશ્યક છે; અને
- તમામ જાહેર ઇમારતોના ઓડિટને વાપરવા માટેની જોગવાઈ.

૮૦. નેશનલ બિલ્ડીંગ કોડ ઈન્ડિયા, ૨૦૦૫ માં ઈમારતોના નિર્માણ માટે વિગતવાર જોગવાઈઓ સામેલ કરવામાં આવી હતી અને સુલભ ડિઝાઈનને તમામ યોજનાઓનો સહજ ભાગ બનાવ્યો હતો.આ કોડ્સ અને માર્ગદર્શિકાઓનો અમલ સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ પાસે રહે છે. આ સત્તાવાળાઓના અમલીકરણને સક્ષમ કરવા માટે, એ મહત્વનું છે કે સુલભતા એ રાજ્યોના બિલ્ડિંગ પેટા-નિયમોનો અભિન્ન ભાગ હોવો જોઈએ. શહેરી વિકાસ મંત્રાલયે નેશનલ બિલ્ડીંગ કોડ ૨૦૦૫ મુજબ ઘણી ઇમારતો માટે અવરોધમુક્ત માળખા તરીકે કડક જોગવાઈઓ કરી છે.

૮૧. બારમી યોજના પરિકલ્પના કરે છે કે રેલ, બસ અને વિમાન જેવા પરિવહનના તમામ પ્રકારોમાં પર્યાપ્ત દિવ્યાંગ અનુરૂપ જગ્યા/સુવિધાઓ પ્રદાન કરવા પર પૂરતું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મહત્વપૂર્ણ સરકારી ઈમારતોમાં અવરોધમુક્ત વાતાવરણ પૂરું પાડવા અને દિવ્યાંગજનો માટે સરકારી વેબસાઈટ સુલભ બનાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવશે. સાર્વત્રિક ડિઝાઇન અને અવરોધ મુક્ત વાતાવરણના વિકાસની સુવિધા અને સમર્થન માટે એક રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં આવશે. અમલીકરણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે, કેન્દ્ર સરકારે એક યોજના શરૂ કરી છે જે રાજ્યોને અવરોધ મુક્ત અને સુલભ ભૌતિક વાતાવરણ બનાવવા માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે.

અન્ય વહીવટી પહેલ

૮૨. ડિરેક્ટોરેટ જનરલ ઓફ સિવિલ એવિએશન (૨૦૦૮) દ્વારા જારી કરાયેલ દિવ્યાંગજનો અને/અથવા ઓછી ગતિશીલતા ધરાવતી વ્યક્તિઓની હવાઈ વહન: એરપોર્ટઓપરેટરો દ્વારા મુસાફરી કરવાનો અધિકાર નકારવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, આરામદાયક માટે પ્રક્રિયાઓ ઘડવાની જોગવાઈ કરે છે. દિવ્યાંગજનોનું વાહન, એરપોર્ટ ઓપરેટરો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સંકેતોની જોગવાઈ અને વધારાની સહાય, મફત સહાયક સહાય જેમ કે વ્હીલચેર, એંબ્યુ-લિફ્ટ, સ્ટ્રેચર, પાંખવાળી ખુરશીઓ અને લો ફ્લોર બસો વગેરે જેવી સુવિધાઓ; ફાળવણી અને બેઠક, અપવાદ, બ્રેઇલ બ્રોશરની જોગવાઈ અને બ્રીફિંગ માટે મૌખિક સૂચનાથી સમાન વ્યવહારની ખાતરી કરે છે.

૮૩. રેલ્વે મંત્રાલય દિવ્યાંગજનોને ભાડામાં રાહતો અને આવા અન્ય લાભો પ્રદાન કરે છે. તેણે । 'A1', 'A', અને 'B' શ્રેણીના રેલ્વે સ્ટેશનોને અવરોધ-મુક્ત પ્રવેશ માટે રેલિંગ સાથે પ્રમાણભૂત રેમ્પ જેવી વિવિધ સુવિધાઓની જોગવાઈઓ દ્વારા દિવ્યાંગ-અનુરૂપ બનાવવાના પ્રયાસો પણ કર્યા છે. દિવ્યાંગજનો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા બે

વાહનો માટે એક પાર્કિંગ લોટ, પાર્કિંગની જગ્યાથી બિલ્ડીંગ સુધી લપસી ન જવાય તેવા વોક-વેની જોગવાઈ, યોગ્ય દૃશ્યતાના સંકેતની જોગવાઈ, ઓછામાં ઓછા એક પીવાના પાણીના નળની જોગવાઈ અને ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર પર એક શૌચાલયની જોગવાઈ, અને "મે આઈ હેલ્પ યુ બૂથ".

૮૪. તમામ મેટ્રો રેલ સિસ્ટમ ને દિવ્યાંગ-અનુરૂપ અને સુલભ સ્ટેશનોને સક્ષમ કર્યા છે, જેમાં એસ્કેલેટર, રેમ્પ્સ, લિફ્ટ્સ કોતરેલાપાથ, બ્રેઇલચિહ્નો, શ્રાવ્ય સંકેતો અને યોગ્ય સ્થાનો પર ચેતવણી સંકેતો જેવી તમામ સુવિધાઓ છે. જવાહરલાલ નેહરુ નેશનલ અર્બન રિન્યુઅલ મિશન (JNNURM) હેઠળના બસ રેપિડ ટ્રાન્ઝિટ સિસ્ટમ પ્રોજેક્ટમાં દિવ્યાંગજનોની હિલચાલની સુવિધા માટે લેવલ બોર્ડિંગ અને અલાઈટિંગ હોવું જરૂરી છે. જેએનએનયુઆરએમ હેઠળ મંજૂર કરાયેલી ૨૦% બસો નીચા ફ્લોરની (૪૦૦મીમી) છે જેથી બસ સ્ટેશનોમાંથી ઓછા પગથિયાંથી પ્રવેશ કરી શકાય.

વેબ ઍક્સેસિબિલિટી

૮૫. ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૯માં, એવી જાહેરાત કરવામાં આવી હતી કે તમામ સરકારી વેબસાઇટ્સને વેબ કન્ટેન્ટ એક્સેસિબિલિટી ગાઇડલાઇન્સ (WCAG) ૨.૦ અનુરૂપ બનાવવામાં આવશે. માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી મંત્રાલયે સૌપ્રથમ તે ૫૦ સરકારી વેબસાઇટ્સને સુલભ સેવાલાયક કરીને આ પ્રક્રિયા શરૂ કરી હતી જેને તમામ દિવ્યાંગજનો માટે જરૂરિયાત તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. સરકારે નેશનલ ઈલેક્ટ્રોનિક એક્સેસિબિલિટી પોલિસી ૨૦૧૦ ઘડતા પહેલા તમામ હિતધારકોની સલાહ લીધી હતી. આ નીતિનો ઉદ્દેશ્ય વેબસાઇટ્સ, ઇલેક્ટ્રોનિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, જાહેર માહિતી, પ્રાપ્તિ અને સંશોધનને દિવ્યાંગજનો માટે સુલભ બનાવવાનો છે. વર્લ્ડ વાઈડવેબ કન્સોર્ટિયમ, ઈન્ડિયા (W3C ઈન્ડિયા) એ પણ વર્કશોપ દ્વારા સાર્વત્રિક વેબ ડિઝાઇનની જરૂરિયાત માટે સંસ્થાઓ અને વેબડેવલપર્સને સંવેદનશીલ બનાવવા માટે વ્યાપકપણે કામ કર્યું છે. અને તેમની પાસે દિવ્યાંગજનો માટે સુલભ સાધનો, ટેક્નોલોજી અને વેબઈન્ટરફેસના વિકાસ માટે ધોરણો અને માર્ગદર્શિકા (WCAG એ W3C વિકસિત માર્ગદર્શિકાનો સમૂહ છે) સેટ છે.

સુલભતા માટે ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ

૮૬. જાહેર હિતની અરજીઓ દ્વારા અદાલતોનો હસ્તક્ષેપ- અધિકારોના ચુકાદાની બિન-વિરોધી પદ્ધતિને કારણે અધિકારોની પ્રાપ્તિ માટે ઝડપી અને કેન્દ્રિત પહેલ પણ થઈ છે. દાખલા તરીકે, ઈન્ડિયન લેબર જર્નલ, ૨૦૧૩ જણાવે છે કે ભારતીય ન્યાયતંત્રે

પણ દિવ્યાંગ કર્મચારીઓના વાજબી આવાસના અધિકારોને સમર્થન આપ્યું છે. સૈયદ બશીર-ઉદ-દીન કાદરી વિ. નઝીરઅહેમદ શાહ અને અન્યના કેસમાં તેના ચુકાદામાં, સુપ્રીમ કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે વાજબી આવાસના સિદ્ધાંતને રોજગારમાં દિવ્યાંગજનોને તેની ફરજો અસરકારક રીતે નિભાવવા સક્ષમ બનાવવા સહાય અને ઉપકરણોની જોગવાઈની જરૂર પડશે.

કલમ ૧૦: જીવનનો હક

બંધારણીય જોગવાઈઓ

૮૭. જીવનનો અધિકાર એ મૂળભૂત અધિકાર છે, જે ભારતીય બંધારણ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવ્યો છે. ભારતીય બંધારણની કલમ ૨૧ નિર્દેશ કરે છે કે: "કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં ".ભારતમાં જીવનનો અધિકાર " માત્ર પ્રાણીઓના અસ્તિત્વ" પૂરતો મર્યાદિત નથી, પરંતુ તેનો અર્થ માનવ ગૌરવ સાથે જીવવાનો અધિકાર, મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર, ગોપનીયતાનો અધિકાર, તંદુરસ્ત પર્યાવરણનો અધિકાર, આરોગ્યનો અધિકાર અને તબીબી સારવારના અધિકાર તરીકે માનવામાં આવે છે.

જીવનનો અધિકાર અને પ્રી-કન્વેન્શન દિવ્યાંગતા-સંબંધિત કાયદા

૮૮. MHA, RCI એક્ટ, PWDA અને NTA દિવ્યાંગજનોના સંરક્ષણ અને વિકાસના ઉદ્દેશ્ય સાથે ઘડવામાં આવ્યા હતા. આમાંના કોઈપણ કાયદામાં એવી સ્પષ્ટ જોગવાઈ નથી કે જે દિવ્યાંગજનોના જીવનના અધિકારને માન્યતા આપે. જો કે, આ કાયદાઓ શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રોજગારના અધિકારો પ્રદાન કરે છે. ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યું છે તેમ આ રીતે તેઓ જીવનના અધિકારના વિસ્તૃત સંસ્કરણને માન્યતા આપે છે.

કલમ ૧૧: જોખમ અને માનવતાવાદી કટોકટીની પરિસ્થિતિઓ

ભારતમાં ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ પર કાનૂની અને સંસ્થાકીય રચના

૮૯. ધી ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ એક્ટ, ૨૦૦૫ એ કુદરતી આફતો ઉપરાંત માનવસર્જિત કારણોને લીધે થતી દુર્ઘટના અથવા અકસ્માતોનો સમાવેશ કરતી આપત્તિની વ્યાખ્યા કરી છે. આ અધિનિયમ રાષ્ટ્રીય, રાજ્ય અને જિલ્લા સ્તરે ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટીની સ્થાપના પૂરી પાડે છે. આ ભારતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માટે જવાબદાર કાયમી સંસ્થાઓ છે. તમામ સ્તરે ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટીઓએ 'ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ પ્લાન્સ' ઘડવા વૈધાનિક રીતે જરૂરી છે. જેમાં અન્ય બાબતોની સાથે, આપત્તિના નિવારણ અથવા તેમની અસરો અને પગલાંને ઘટાડવા માટે લેવામાં આવતા પગલાંનો સમાવેશ થાય છે, કોઈપણ જોખમી આપત્તિ પરિસ્થિતિઓ અથવા આપત્તિને અસરકારક રીતે પ્રતિસાદ આપવા માટે સજ્જતા અને ક્ષમતા નિર્માણ માટે લેવામાં આવે છે.

૯૦. નેશનલ ડિઝાસ્ટર રિસ્પોન્સ ફોર્સની સ્થાપના ભયજનક આપત્તિની પરિસ્થિતિ અથવા આપત્તિ માટે વિશિષ્ટ પ્રતિભાવના હેતુ માટે કરવામાં આવી છે. વિવિધ પ્રકારની કુદરતી, માનવસર્જિત અને બિન-કુદરતી આફતોમાં તાલીમ પામેલ ૧૪૪ વિશેષ ટીમો ધરાવતી નેશનલ ડિઝાસ્ટર રીસપોન્સ દળની ૧૦ બટાલિયનની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

ભારતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન પર નીતિઓ અને યોજનાઓ

૯૧. નીતિ ઘડતરનો હાલનો અભિગમ આપત્તિ રાહતની વિરુદ્ધ આપત્તિની તૈયારીઓમાંનો એક છે. નેશનલ ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટી (NDMA) એ રાજ્ય સરકારો, રાજ્ય આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સત્તાધિકારીઓ, પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ, બિન-સરકારી સંસ્થાઓ, શૈક્ષણિક અને સંશોધન સંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ, નિષ્ણાતો અનેવિવિધ ક્ષેત્રોના વ્યાવસાયિકો, માનવતાવાદીઓ સહિતના વિવિધ હિસ્સેદારો સાથે પરામર્શ કરીને રાહતના લઘુત્તમધોરણો પર રાષ્ટ્રીય માર્ગદર્શિકા વિકસાવી છે. નિર્બળ જૂથોની ઓળખ અને તેમની વિશેષ જરૂરિયાતોને સંબોધવી એ માર્ગદર્શિકામાં એક મહત્વપૂર્ણ વિચારણા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નેશનલ પોલિસી ઓન ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ, ૨૦૦૯ ટેક્નોલોજી, પરંપરાગત અનુભવ અને પર્યાવરણીય સજ્જતા અને વિકાસલક્ષી આયોજન પ્રક્રિયામાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપનને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાના આધારે પ્રોત્સાહિત થવાના પગલાં પર ભાર મૂકે છે. આ નીતિ નિર્બળ સમૂહો, વૃદ્ધ

વ્યક્તિઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, દિવ્યાંગજન એવા લોકો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે જેઓ આપત્તિઓના કારણે વધુ જોખમોનો ભોગ બને છે.

તૈયારીના પગલાંમાં મુખ્ય પ્રવાહ

૯૨. દિવ્યાંગતા ધરાવતા લોકો માટે આપત્તિ વખતે તૈયારી કરતી યોજનામાં (કુદરતી) આફતોના જોખમમાં નગરો અને ગામડાઓમાં દિવ્યાંગજનોના રહઠાણ પર સચોટ ડેટા એકત્રિત કરવાનો સમાવેશ થાય છે.આ યોજના હેઠળ, દિવ્યાંગજનોના પરિવાર અથવા પડોશીઓની ઓળખ હાથ ધરવામાં આવશે જેથી કરીને તેમને સમાન આશ્રયસ્થાનોમાં જગ્યા આપી શકાય. દિવ્યાંગજનોના પ્રોગ્રામ માટે આપત્તિ તૈયારી તાલીમ હેઠળ, ગામડાઓમાં 'ડિઝાસ્ટર ટાસ્કફોર્સ'ના સભ્યોને કુદરતી આફતો દરમિયાન દિવ્યાંગજનોને કેવી રીતે મદદ કરવી તે અંગે તાલીમ આપવામાં આવે છે. સમુદાયોને પ્રતિભાવના વિવિધ પાસાઓ જેમ કે પ્રાથમિક સારવાર, શોધ અને બચાવ, સામુદાયિક આશ્રયસ્થાનોનું સંચાલન, મનો-સામાજિક પરામર્શ, રાહતનું વિતરણ અને સરકાર/એજન્સીઓ તરફથી સહાય મેળવવામાં તાલીમ આપવામાં આવશે.

રાહત પગલાંમાં મુખ્ય પ્રવાહ

૯૩. ખોરાક, પીવાનું પાણી, સ્વચ્છતા, કપડાં, રાહત શિબિરોમાં પ્રવેશ અને રાહત શિબિરોના સંચાલન દ્વારા દિવ્યાંગજનોની જરૂરિયાતોને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા જરૂરી બને છે. દિવ્યાંગજનો માટે રાહત શિબિરોમાં સુવિધાઓની સુલભતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે, રાહત શિબિરોને દિવ્યાંગ-અનુરૂપ બનાવવી જોઈએ અને આશ્રય વિસ્તારો/શિબિરોમાં પૂરતી પ્રકાશ મળે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવી જોઈએ, જેથી ઓછી દ્રષ્ટિ ધરાવતા લોકો દ્વારા અવરોધો સરળતાથી જોઈ શકાય; સીડીઓ માટે હેન્ડ્રેલ્સની સ્થાપના અને ઇમારતો માટે રેમ્પ તબક્કાવાર બનાવવામાં આવશે.

પુનર્વસન પગલાંમાં મુખ્ય પ્રવાહ

૯૪. દિવ્યાંગજનોનું પુનર્વસન કરવા માટે, શારીરિક ક્ષતિ ધરાવતી વ્યક્તિની હલનચલન કરવાની ક્ષમતા સુધારવા માટે ફિઝિયોથેરાપીની જોગવાઈઓ (વ્યાયામ, સ્થિતિ, મજબૂતીકરણ, વગેરે)અને દિવ્યાંગજનોને રોજિંદી પ્રવૃત્તિઓ (ડ્રેસિંગ, ખાવું, ઓજારોનો ઉપયોગ વગેરે) પૂર્ણ કરવાની નવી રીતો શીખવામાં મદદ કરવા માટે વ્યવસાયિક ઉપચાર/ADLને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. વ્યાવસાયિક તાલીમ કૌશલ્યોની ઓળખ અને VRCH દ્વારા તાલીમની જોગવાઈ પણ હાથ ધરવામાં આવી રહી છે.

મનો-સામાજિક સમર્થન

૯૫. NDMA દ્વારા ૨૦૦૯ માં આપત્તિમાં માનસિક-સામાજિક સમર્થન અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ પરની માર્ગદર્શિકા મૂકવામાં આવી હતી, જેમાં વ્યાપક હસ્તક્ષેપનો સમાવેશ થાય છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય આપત્તિ પછીના સમયગાળા દરમિયાન મનો-સામાજિક સમસ્યાઓને સંબોધિત કરવાનો હતો. હસ્તક્ષેપોનો ઉદ્દેશ્ય ત્રણેય સ્તરોને આવરી લેવાનો છે - આપત્તિ સજ્જતા, વ્યવસ્થાપન અને પુનર્વસન. આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલયની દેખરેખ હેઠળના રાષ્ટ્રીય માનસિક સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ સાથે મનોસામાજિક સમર્થન માટેના હસ્તક્ષેપોને એકીકૃત કરવાની દરખાસ્ત છે.આપત્તિ પહેલાની માનસિક બીમારી અને દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓની ઓળખને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આવી વ્યક્તિઓને ગૌણ અને લાંબી આરોગ્ય સેવા દ્વારા સારવાર કરવામાં આવશે અને તેનું ફોલોઅપ કરવામાં આવશે.

મહિલાઓ અને દિવ્યાંગ બાળકોની મુખ્ય પ્રવાહની જરૂરિયાતો

૯૬. મહિલાઓ અને દિવ્યાંગ બાળકોની વિશેષ જરૂરિયાતો પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. છોકરીઓ અને દિવ્યાંગ મહિલાઓની જરૂરિયાતો માટે સંવેદનશીલ સેવાઓની જોગવાઈમાં આરોગ્ય કર્મચારીઓનું શિક્ષણ અને તાલીમ એ એક મહત્વપૂર્ણ પહેલ છે. દિવ્યાંગ બાળકો માટે વિશેષ શાળાઓમાં વિશેષ શિક્ષકોની સુવિધા અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન (શોધ અને બચાવ, પ્રાથમિક સારવાર વગેરે) સંબંધિત વિષયોનો સમાવેશ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

કલમ ૧૨: કાયદા સમક્ષ સમાન માન્યતા

કાયદા સમક્ષ વ્યક્તિ તરીકે સમાન માન્યતા

૯૭. ભારતીય બંધારણની કલમ ૧૪ બાંયધરી આપે છે કે રાજ્ય કાયદા સમક્ષ દિવ્યાંગજનોની સમાનતા અથવા ભારતના પ્રદેશમાં કાયદાના સમાન રક્ષણ સહિત કોઈપણ વ્યક્તિને નકારશે નહીં.આમ ભારતીય કાયદો દિવ્યાંગજનોને કાયદા સમક્ષ અધિકારો અને વ્યક્તિઓના વિષય તરીકે સ્થાન આપે છે. ભારતીય બંધારણ યોગ્ય વર્ગીકરણને પણ મંજૂર કરે છે જેનો ઉપયોગ દિવ્યાંગજનોની કાનૂની ક્ષમતા નક્કી કરવા માટે કરવામાં આવ્યો છે.

કાનૂની સક્ષમતા પરના કાયદા

૯૮. ભારતમાં બે કાયદા છે, જે દિવ્યાંગજનો માટે વાલીપણા અથવા વૈકલ્પિક નિર્ણય લેવાના પ્રશ્નને સંબોધિત કરે છે. આ બે કાયદાઓ MHA અને NTA છે. MHA વ્યક્તિના વાલી અને મિલકતના મેનેજરની નિમણૂકની મંજૂરી આપે છે જ્યારે તે નિર્ધારિત થાય છે કે વ્યક્તિ માનસિક બીમારી સાથે જીવે છે અને તેની/તેણીની સ્થિતિના કારણોસર પોતાને અથવા મિલકતનું સંચાલન કરવામાં અસમર્થ છે.

૯૯. NTA પાસે વાલીઓની નિમણૂક કરવાની વધુ પરિવર્તનક્ષમ સિસ્ટમ છે. NTA ની કલમ ૧૩ એ નિમણૂક કરનાર અધિકારીને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે શું બૌદ્ધિક, વિકાસલક્ષી અથવા બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિગત વ્યક્તિને વાલીની જરૂર છે અને જો હા તો શું આવા વાલીએ જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં દિવ્યાંગજનોનો વિકલ્પ લેવો જોઈએ અથવા ફક્ત તે હેતુઓ માટે જ નિમણૂક કરવી જોઈએ. જેના માટે દિવ્યાંગજનોને સમર્થનની જરૂર પડી શકે છે. વાલીઓની નિમણૂક જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ; રજિસ્ટર્ડ દિવ્યાંગ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ; અને દિવ્યાંગજનોની બનેલી સ્થાનિક સ્તરની સમિતિઓ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે;

૧૦૦. ભારતીય કાયદાએ પણ ખાસ સંદર્ભોમાં વ્યવસ્થા કરી છે. આમ સિવિલ પ્રોસિજરકોડના નિયમ ૧૫ ના હુકમ XXXII માં એવી વ્યક્તિ માટે મુકદ્દમામાં વાલીની નિમણૂકની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે જે માનસિક નબળાઈ અથવા મનની અસ્વસ્થતાને કારણે પોતાનું કારણ રજૂ કરવામાં અસમર્થ છે.

બેંક લોન, નાણાકીય ક્રેડિટની ઉપયોગિતા

૧૦૧. દિવ્યાંગજનો ખાસ કરીને દૃષ્ટિની ક્ષતિ ધરાવતી વ્યક્તિઓ દ્વારા અનુભવાતા ભેદભાવને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના એક પરિપત્ર દ્વારા દૂર કરવામાં આવ્યો છે જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે "બેંકોએ આથી ખાતરી કરવી જોઈએ કે તમામ બેંકિંગ સુવિધાઓ, ATM સુવિધા, નેટ બેંકિંગ સુવિધા, લોકરની સુવિધા, છૂટક લોન, ક્રેડિટ કાર્ડ્સ વગેરે કોઈપણ ભેદભાવ વિના દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિઓને હંમેશા ઓફર કરવામાં આવે છે".

કલમ ૧૩: ન્યાયની પહોંચ

ન્યાયની પહોંચની બંધારણીય બાંયધરી

૧૦૨. કાનૂની પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાનો અધિકાર બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨(૧) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવ્યો છે જે જણાવે છે કે "ધરપકડ કરવામાં આવેલ કોઈપણ વ્યક્તિને આવી ધરપકડના કારણોની જાણ કર્યા વિના કસ્ટડીમાં રાખવામાં આવશે નહીં અને તેને તેની પસંદગીના કાનૂની સલાહકાર દ્વારા સલાહ લેવાનો અને તેનો બચાવ કરવાનો અધિકાર નકારવામાં આવશે નહીં."

૧૦૩. ભારતના બંધારણની કલમ ૩૯A આદેશ આપે છે કે રાજ્ય કાનૂની પ્રણાલીના સંચાલનને સુરક્ષિત કરશે સમાન તકના આધારે ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપશે અને ખાસ કરીને, યોગ્ય કાયદા અથવા યોજનાઓ દ્વારા મફત કાનૂની સહાય પૂરી પાડશે અથવા ન્યાય મેળવવાની તકો સુનિશ્ચિત કરવાની અન્ય કોઈપણ રીત, આર્થિક અથવા અન્ય દિવ્યાંગતાના કારણોસર કોઈપણ નાગરિકને આનો ઇનકાર કરવામાં આવશે નહીં.

કાનૂની સહાય માટે વૈધાનિક અધિકારો

૧૦૪. આ બંધારણીય પ્રતિબદ્ધતાને આગળ વધારતા, ૧૯૮૬નો લીગલ સર્વિસ ઓથોરિટી એક્ટ ઘડવામાં આવ્યો હતો. આ અધિનિયમની કલમ ૧૨(ડી) દિવ્યાંગજનોઅને માનસિક બિમારી ધરાવતા વ્યક્તિઓને મફત કાનૂની સહાયનો હક આપે છે. ૧૯૮૭ના MHA ની કલમ ૯૧ કાયદા હેઠળની કાર્યવાહીમાં માનસિક બિમારી ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે કાનૂની પ્રતિનિધિત્વના અધિકાર અને કાનૂની સહાય માટેની જોગવાઈઓ કરે છે.માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિઓ અને માનસિક દિવ્યાંગજનોમાટે કાનૂની સેવાઓ દ્વારા રાષ્ટ્રીય કાનૂની સેવા સત્તાધિકાર, ૨૦૧૦, મનોસામાજિક અને બૌદ્ધિક દિવ્યાંગજનોને વ્યક્તિઓને કાનૂની સહાય પૂરી પાડવા માટે એક પદ્ધતિ વિકસાવી છે.

જાહેર હિતની કાર્યો

૧૦૫. આ મિકેનિઝમનો ઉપયોગ કરીને દિવ્યાંગજન સંબંધિત સંખ્યાબંધ મુદ્દાઓ ઉચ્ચ ન્યાયતંત્ર સમક્ષ લાવવામાં આવ્યા છે. ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે લોક સસ્ટેન્ડીના નિયમો બહાર પાડ્યા છે અને વંચિત મતવિસ્તારો વતી જાહેર ઉત્સાહી વ્યક્તિઓને કેસ દાખલ કરવાની મંજૂરી આપી છે.

પ્રત્યક્ષ સુલભતા

હાલમાં, ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત અન્ય અદાલતોની સાથે સુલભ છે.

ન્યાયિક અકાદમીઓમાં માહિતગાર કરવાના અભ્યાસક્રમો

૧૦૬. દિલ્હી હાઈકોર્ટના આદેશ અનુસાર, ન્યાયિક અધિકારીઓને દિલ્હી ન્યાયિક એકેડેમીમાં દિવ્યાંગજનોને લગતી બાબતોમાં તાલીમ આપવાનું શરૂ થયું છે. રાષ્ટ્રીય ન્યાયિક એકેડેમીન બળાસમૂહો માટે ન્યાયિક ઉપાયો પર તેની તાલીમના ભાગરૂપે, દિવ્યાંગતા સાથે વ્યવહાર કરે છે.

કાનૂની પ્રક્રિયામાં કાર્યવાહીમાં સ્થાનઃ

૧૦૭. ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા,૧૯૭૩ ની કલમ ૩૧૮ એ એવી પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જ્યાં એક આરોપી જે અસ્વસ્થ મનનો ન હોય પરંતુ તેની સામેની કાર્યવાહીની વાતચીત કરવા અથવા સમજવામાં અસમર્થ હોય. દિવ્યાંગજનોના પરિવારો તેમની સાથે કેવી રીતે વાતચીત કરે છે તે અંગે પૂછપરછ કરવાની અદાલતોની જવાબદારી છે,અને પછી એ સમજવાનો પ્રયાસ કરો કે શું વ્યક્તિને કાર્યવાહીને સમજાવી શકાય છે. આવી સમજણમાં મદદ કરવા માટે, યોગ્ય અર્થઘટન સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની જવાબદારી અદાલતો હેઠળ છે.

૧૦૮. ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ની જોગવાઈઓમાં પુરાવાની સ્વીકાર્યતા આપવામાં આવેલ છે. કલમ ૧૧૮ ગણાવે છે કે જ્યાં સુધી કોર્ટ ધ્યાનમાં ન લે કે તેમને પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નને સમજવામાં, અથવા તે પ્રશ્નોના તર્કસંગત જવાબોઆપવાથી, કુમળી વય હોવાથી, અતિશય વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, શરીર અને મન અથવા સમાન પ્રકારના અન્ય કોઈપણ કારણ દ્વારા તેમને અટકાવવામાં આવતાનથી ત્યાં સુધી તમામ વ્યક્તિઓ જુબાની આપવા માટે સક્ષમ હશે. વધુમાં, કલમ ૧૧૯ એવી જોગવાઈ કરે છે કે સાક્ષી, જે બોલવામાં અસમર્થ હોય તે અન્ય કોઈપણ રીતે, લેખિત અથવા સંકેતો દ્વારા તેના પુરાવા આપી શકે છે, જો કે આવું લખાણ લખેલું હોવું જોઈએ અને ચિહ્નો ખુલ્લી અદાલતમાં કરવામાં આવે.

અદાલત સિવાયની એજન્સીઓમાં ફરિયાદ નિવારણ

૧૦૯. દિવ્યાંગજનોના વિવાદ ઉકેલવા માટે કમિશનરની ઓફિસ સુલભ અને ઝડપી સ્થળ છે. મુખ્ય કમિશનર સમક્ષ સૌથી વધુ કાર્યવાહી રોજગાર, બઢતી અથવા સેવાની

બાબતોને લગતી હોય છે. ચીફ કમિશનર સમક્ષ અરજદારોને આપવામાં આવેલી રાહતમાં પુનઃસ્થાપન માટેના નિર્દેશો અને દિવ્યાંગજનો સાથે ભેદભાવ ન થાય તેની ખાતરી કરવા માટે સ્થાપનાને સલાહ આપવામાં આવે છે. ૨૦૧૩ દરમિયાન, ચીફ કમિશનર ફોર પર્સન્સ વિથ ડિસેબિલિટીઝ (CCPD) ના કાર્યાલયને ૨૫,૯૯૧ ફરિયાદો મળી હતી, જેમાં મોબાઈલ કોર્ટનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંથી ૨૪,૮૭૫ કેસોનો નિકાલ કરવામાં આવ્યો છે અને ૧,૧૧૬ પ્રક્રિયા હેઠળ છે.

CCPDની ઓફિસ દ્વારા ફરિયાદ નિવારણ

વર્ષ	પાછળના વર્ષોના કેસો આગળ લેવામાં આવે છે	વર્ષ દરમિયાન મળેલ કેસો	વર્ષ દરમિયાન નિકાલ કરેલ કેસોની સંખ્યા
૨૦૧૨-૨૦૧૩	૯૭૫	૧૧૯૦	૧૦૨૩
૨૦૧૩-૨૦૧૪	૧૧૪૨	૧૧૩૯	૧૦૭૨
૨૦૧૪-૨૦૧૫	૧૨૦૩	૨૧૬૪	૧૮૪૨

૧૧૦. રાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર આયોગે દિવ્યાંગજનોના અધિકારોને આગળ વધારતા કાયદા અને નીતિની હિમાયત કરી છે. તેણે જેઓ અન્ડર ટ્રાયલ હોય તેવા દિવ્યાંગજનો કે જે માનસિક રીતે નબળા અથવા બીમાર છે, તેમના ડિસ્ચાર્જ અને પુનર્વસનની સુવિધા માટે પણ હસ્તક્ષેપ કર્યો છે. NHRC કેટલાક રાજ્યોની માનસિક હોસ્પિટલોમાં માનસિક બીમારી ધરાવતા વ્યક્તિઓની સંભાળ અને સારવાર પર પણ નજર રાખી રહ્યું છે. દિવ્યાંગજનો તેમની ફરિયાદોના નિવારણ માટે રાજ્ય માનવ અધિકાર પંચનો પણ સંપર્ક કરી શકે છે. રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગ, રાજ્ય મહિલા આયોગ, NCPCR અને SCPCR મહિલાઓ અને દિવ્યાંગ બાળકોની ફરિયાદોનું નિરાકરણ પૂરું પાડે છે.

કલમ ૧૪: વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સુરક્ષા

બંધારણ હેઠળ સ્વતંત્રતા

૧૧૧. ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ જણાવે છે કે "કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય કોઈપણ વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં". સમય જતાં અંગત સ્વતંત્રતાનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો જેમાં ગોપનીયતાનો અધિકાર અને સામાન્ય જીવન અને સ્વતંત્રતાના આનંદ માટે જરૂરી અન્ય અધિકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આમાં કેદીઓના અધિકારો, રક્ષણાત્મક ઘરોમાં કેદીઓના અધિકારો, કાનૂની સહાયનો અધિકાર, ઝડપી સુનાવણીનો અધિકાર અને ક્રૂર અને અસામાન્ય સજા સામેના અધિકારનો સમાવેશ થાય છે.

૧૧૨. જીવન અને સ્વતંત્રતાનો અધિકાર દિવ્યાંગજનોમાટે સમાન ધોરણે ઉપલબ્ધ છે, તે ભારતીય બંધારણની કલમ ૧૪ના બંધારણીય સંરક્ષણ દ્વારા સુનિશ્ચિત થયેલ છે, જે કાયદાની નજરમાં કોઈપણ નાગરિકો વચ્ચે સમાનતાના અધિકારની ખાતરી આપે છે. ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ (પ્રક્રિયા અને સ્વતંત્રતાનો અધિકાર) માનસિક હોસ્પિટલો અને ફોજદારી કાર્યવાહીમાં ફરજિયાત પ્રતિબદ્ધતાના સંદર્ભમાં દિવ્યાંગજનોના સંબંધમાં સક્રિય કરવામાં આવી છે.

સ્વતંત્રતાના અધિકારની ઉન્નતિમાં વૈધાનિક સુધારા

૧૧૩. આ પ્રક્રિયાના અન્યાયને ઉજાગર માટે, ફોજદારી કાર્યવાહીનીસંહિતામાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો અને આ સુધારો ૨૦૦૯ થી અમલમાં આવ્યો છે. સુધારેલા કાયદા દ્વારા નીચેના ફેરફારો લાવવામાં આવ્યા છે:

- સુધારેલા કાયદામાં મેજિસ્ટ્રેટ અથવા કોર્ટને એવો નિષ્કર્ષ કાઢતા પહેલા મનોચિકિત્સક અથવા ક્લિનિકલ સાયકોલોજિસ્ટનો અભિપ્રાય લેવો જરૂરી છે કે આરોપી અસ્વસ્થ મનનો છે અથવા માનસિક દિવ્યાંગવ્યક્તિ છે.
- મેજિસ્ટ્રેટ અથવા અદાલતે માત્ર ત્યારે જ ટ્રાયલ મુલતવી રાખવાની હોય છે જો ફરિયાદી પક્ષ આરોપી સામે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેસ સ્થાપિત કરવામાં સક્ષમ હોય.
- જો આરોપી માનસિક દિવ્યાંગવ્યક્તિ હોવાનું જાણવા મળે છે, જે બચાવનામુદાખલ કરવામાં અસમર્થ છે, તો મેજિસ્ટ્રેટ અથવા અદાલતે તપાસ બંધ કરવી અથવા કેસની જેમ ટ્રાયલ હાથ ધરવાની જરૂર નથી અને આરોપી અથવા તેના/તેણીને રહેણાંક સુવિધામાં સ્થાનાંતરિત કરવું જે સંભાળ અને યોગ્ય શિક્ષણ અને તાલીમ પ્રદાન કરે છે.
- જ્યારે કોઈ આરોપી અસ્વસ્થ મનનો હોવાનું જણાય છે, ત્યારે કોર્ટ અથવા મેજિસ્ટ્રેટને જામીનની ઉદાર સત્તા આપવામાં આવી છે, જો કે કોઈ મિત્ર અથવા સંબંધી નજીકની તબીબી સુવિધામાંથી નિયમિત બહારના દર્દીઓની માનસિક સારવાર કરાવે અને આરોપીને પોતાને અથવા અન્યને ઈજા પહોંચાડતાઅટકાવે.

કલમ ૧૫: ત્રાસ અથવા ક્રૂર, અમાનવીય અથવા અપમાનજનક વર્તન અથવા સજાથી સ્વતંત્રતા

બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર

૧૧૪. ભારત ત્રાસ સામે યુએનકન્વેન્શન પર હસ્તાક્ષર કરનાર દેશ છે.આ પ્રતિબદ્ધતાને સાકાર કરવા માટે, અદાલતો અને દેશના કાયદાઓએ ત્રાસનો સામનો કરવા માટે રાષ્ટ્રીય ન્યાયશાસ્ત્રની રચના કરી છે. ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧, નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો (ICCPR) પરના આંતરરાષ્ટ્રીય કરારની કલમ ૭ ને પ્રતિબિંબિત કરે છે, અને દરેક વ્યક્તિને જીવન અને સ્વતંત્રતાના અધિકારની બાંયધરી આપે છે, અને દેશના ન્યાયતંત્ર દ્વારા કોઈપણ પ્રકારના ત્રાસ અથવા ક્રૂર, અમાનવીય અથવા અપમાનજનક સજા સામે સ્વતંત્રતા માટે તેના અધિકારને તેની મર્યાદામાં સમાવવા માટે વારંવાર સમજાવવામાં આવ્યું છે. ભારતીય સર્વોચ્ચ અદાલતે આ રીતે ક્રૂર અને અમાનવીય પ્રથાઓને રોકવા માટે કલમ ૨૧ નો ઉપયોગ કર્યો છે (મૃત્યુની સજા પીડિતોની એકાંત કેદને ગેરબંધારણીય હોવાની હકીકત). જેલ સત્તાવાળાઓ દ્વારા બાર બેડીઓના મનસ્વી ઉપયોગને પણ કોર્ટે ઠપકો આપ્યો છે.કોર્ટે "માનસિક રીતે અક્ષમ વ્યક્તિઓ" ની સાંકળોને ગેરકાયદેસર ગણાવીને અને આવા કૃત્યો પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકીને આ ન્યાયશાસ્ત્રને દિવ્યાંગજનો સુધી પણ વિસ્તાર્યો છે.

૧૧૫. MHA ની કલમ ૮૧ એ નિર્ધારિત કરે છે કે કોઈપણ માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિને સારવાર દરમિયાન કોઈપણ અપમાન (શારીરિક અથવા માનસિક) અથવા ક્રૂરતાને આધિન કરવામાં આવશે નહીં. નેશનલ ટ્રસ્ટ રૂલ્સ, ૨૦૦૦ ના નિયમ ૧૭ સાથે વાંચવામાં આવેલ NTA ની કલમ ૧૭, દિવ્યાંગજનોનાવાલી તરફથી દુર્વ્યવહાર અને ઉપેક્ષાના વિવિધ કૃત્યોને વ્યાખ્યાયિત કરે છે (આમાં એકાંત કેદ, સાંકળો, મારપીટ અને જાતીય દુર્વ્યવહાર જેવા કૃત્યોનો સમાવેશ થાય છે). દર્દીની સંભાળમાંથી વાલીને દૂર કરીને આ કૃત્યોને સજાપાત્ર બનાવવામાં આવ્યા છે.

કલમ ૧૬: શોષણ, હિંસા અને દુરુપયોગથી સ્વતંત્રતા

બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર

૧૧૬. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ અને ૨૧, આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર સાધનો સાથે જોડાયેલા, શોષણ, હિંસા અને દુરુપયોગના ચોક્કસ કિસ્સાઓ પર સવાલ ઉઠાવવાનો

આધાર છે તેમજ જાતીય સતામણી સામે એક વિસ્તૃત સંહિતા પણ છે. આ બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર, ઉપલબ્ધ હોવા છતાં દિવ્યાંગજનોમાટે સ્પષ્ટપણે સક્રિય કરવામાં આવ્યું નથી. દિવ્યાંગજનોની હિંસા અને દુર્વ્યવહારનો પ્રશ્ન મુખ્યત્વે ત્યારે પ્રકાશમાં આવ્યો છે જ્યારે દિવ્યાંગજનોની ચોક્કસ સંસ્થાઓ, હાઉસિંગની સ્થિતિની તપાસ કરવામાં આવી છે.

કલમ ૧૭: વ્યક્તિની અખંડિતતાનું રક્ષણ કરવું

અખંડિતતાના અધિકારની બંધારણીય માન્યતા

૧૧૭. યુએનસીઆરપીડીમાં માન્યતા પ્રાપ્ત અન્ય તમામ નાગરિક રાજકીય અધિકારો તરીકે આ લેખનો બંધારણીય આધાર બંધારણની કલમ ૨૧ અને ૧૪ માંથી ઉદ્ભવે છે. બે મૂળભૂત અધિકારો ફરમાવે છે કે કોઈપણ હસ્તક્ષેપ જે દિવ્યાંગજનોની શારીરિક અથવા માનસિક અખંડિતતા પર અસર કરે છે, તે તેમની સંમતિથી થવો જોઈએ.

સંમતિના સિદ્ધાંતની વૈધાનિક માન્યતા

૧૧૮. MHA ની કલમ ૮૧(૨) માનસિક બીમારી ધરાવતી વ્યક્તિને સંશોધન માટે ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી આપતી નથી, સિવાય કે, "આવા સંશોધનથી નિદાન અથવા સારવાર માટે સીધો ફાયદો થાય છે", અથવા લેખિતમાં વ્યક્તિની સંમતિ હોય. ફરજિયાત સંભાળ અને સારવારના સંબંધમાં આ સમાન સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે.માનસિક બીમારી ધરાવતી વ્યક્તિ સ્વેચ્છાએ સારવાર લઈ શકે છે; તેમ છતાં, જો તે અથવા તેણી આમ કરવામાં અસમર્થ હોય, તો ચોક્કસ સંજોગોમાં તેના મિત્ર અથવા વાલીની સંમતિથી સારવાર મેળવી શકાય છે અથવા પૂરી પાડી શકાય છે.

કલમ ૧૮: ચળવળ અને રાષ્ટ્રીયતાની સ્વતંત્રતા

ચળવળ અને રાષ્ટ્રીયતાની સ્વતંત્રતાને લગતી બંધારણીય જોગવાઈઓ

૧૧૯. ભારતીય બંધારણની કલમ ૧૯(૧)(ડી) તમામ નાગરિકોને ભારતના સમગ્ર પ્રદેશમાં મુક્તપણે અવરજવર કરવાનો અધિકાર આપે છે અને કલમ ૧૯(૧)ના ભારતીય ક્ષેત્રના કોઈપણ ભાગમાં રહેવા અને સ્થાયી થવાના અધિકારને માન્યતા આપે છે. સામાન્ય જનતાના હિતમાં અને અનુસૂચિત જનજાતિના રક્ષણ માટે બંને અધિકારોને

યોગ્ય રીતે પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે.આ જોગવાઈઓ કલમ ૧૮ માટે માત્ર દેખીતી રીતે સુસંગત છે કારણ કે આ કલમ એક પરિસ્થિતિમાંથી બીજી પરિસ્થિતિની ચળવળ સાથે સંબંધિત છે.

પાસપોર્ટ આપવા માટેની વૈધાનિક જોગવાઈઓ અને નિયમો

૧૨૦. પાસપોર્ટ એક્ટ, ૧૯૬૭ની કલમ ૬ નિયમો ઘડે છે, જેના દ્વારા અરજદારને પાસપોર્ટ આપવાનો ઇનકાર કરી શકાય છે. અરજદારની દિવ્યાંતાએ ઇનકાર માટેનું કારણ નથી. વિદેશ મંત્રાલય (MEA)ના કોન્સ્યુલર પાસપોર્ટ અને વિઝા વિભાગ ભારતીય નાગરિકોને ભારતીય પાસપોર્ટ જારી કરવા માટે જવાબદાર છે. પાસપોર્ટ મેળવવા માટેની પ્રક્રિયા પારદર્શક છે અને તે તાજેતરમાં ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ કરવામાં આવી છે. દિવ્યાંગજનોને પાસપોર્ટ ઇશ્યૂ કરવાની સુવિધા આપવા માટે MEA એ ૭૨૦ વિશેષ કાઉન્ટર ચલાવે છે.

દેશમાં પ્રવેશ અને રહેવાના સંબંધમાં કાનૂની જોગવાઈઓ

૧૨૧. દેશમાં પ્રવેશતા વ્યક્તિઓએ ઉપલબ્ધ વિવિધ પ્રકારના વિઝામાંથી કોઈ એક માટે અરજી કરવી જરૂરી છે.ભારતની મુલાકાત લેતા વિદેશી નાગરિકોની નોંધણીને સંચાલિત કરતો કાયદો, વિદેશીઓની નોંધણી અધિનિયમ, ૧૯૩૯ હેઠળ છે, જે વિદેશીઓના નોંધણીના નિયમો, ૧૯૩૯ સાથે વાંચવામાં આવે છે.જો વિઝા ૧૮૦ દિવસથી વધુ સમય માટે માન્ય હોય, તો ભારતમાં પ્રવેશતા દરેક વિદેશીએ અથવા ભારતમાં રહેનારાઓએ ચોક્કસ સમયગાળો જેનો વિઝા પર ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે સમયગાળામાં તેમના રોકાણના સ્થળે યોગ્ય નોંધણી અધિકારીના સંતોષ માટે પોતાને રૂબરૂમાં અથવા અધિકૃત પ્રતિનિધિ મારફત હાજર રહેવું જરૂરી છે. મેડિકલ વિઝા (M) અથવા મેડિકલ એટેન્ડન્ટ (MX) વિઝા પર ભારતમાં આવતા વિદેશીઓએ પણ રોકાણના સમયગાળાને ધ્યાનમાં લીધા વિના આગમનના ૧૪ દિવસની અંદર સંબંધિત નોંધણી અધિકારી પાસે પોતાની નોંધણી કરાવવી જરૂરી છે. ઇમિગ્રેશન દરમિયાન, જો વિદેશી વ્યક્તિ "પાગલ" અથવા ચેપી અથવા ઘૃણાસ્પદ રોગથી પીડિત છે જે જાહેર આરોગ્ય માટે પ્રતિકૂળ છેતેવા ચેપી અથવા ઘૃણાસ્પદ રોગથી પીડિત હોય, તો નીચેનામાંથી એક કેસમાં તેને પ્રવેશ આપવાનો ઇનકાર કરી શકાય છે. એરપોર્ટ ઓથોરિટી દિવ્યાંગજનો માટે પ્રવેશની સરળતા માટે મુખ્ય એરપોર્ટ પર વિશેષ ઇમિગ્રેશન કાઉન્ટર્સનું સંચાલન કરે છે.

૧૨૨. ભારતના બંધારણમાં સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ અને નાગરિકની સાર્વત્રિક શ્રેણીઓમાં દિવ્યાંગજનોનો સમાવેશ થાય છે; તે અનુચ્છેદ ૧૫ અને ૧૬માં નિર્દિષ્ટ પ્રતિબંધિત

આધારોમાં દિવ્યાંગતાનો ઉલ્લેખ પણ કરતું નથી. ભારતમાં, જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી અધિનિયમ, ૧૯૬૯ હેઠળ જન્મ નોંધવામાં આવે છે. જો વિગતો ઉપલબ્ધ હોય તો પ્રમાણપત્રો આપવામાં કોઈ ભેદભાવ થતો નથી. વિગતો જેવી કે નામ, ઉંમર, જાતિ, જન્મ તારીખ અને સમય, માતાનું નામ, પિતાનું નામ અને સરનામું યોગ્ય રીતે ભરવામાં આવે છે.

કલમ ૧૯: સ્વતંત્ર રીતે જીવવું અને સમુદાયમાં સામેલ થવું

બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર

૧૨૩. ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે જણાવ્યું છે કે આશ્રય અથવા પર્યાપ્ત આવાસનો અધિકાર એ આ જોગવાઈમાંથી ઉદ્ભવતો મૂળભૂત માનવ અધિકાર છે, તેમજ બંધારણની કલમ ૨૧નું પાલન કરે છે જે દરેક માટે જીવનના અધિકારની ખાતરી આપે છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે કલમ ૨૧ હેઠળ જીવનના અધિકારમાં પોતાની પસંદગીની જગ્યાએ પર્યાપ્ત આશ્રયનો અધિકાર સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે. 'પર્યાપ્ત આશ્રય'નો વ્યાપક અર્થ "માથા પર છત જ નહીં, પરંતુ તમામ માળખાકીય સુવિધાઓનો અધિકાર છે." તેને એક માણસ તરીકે જીવવા અને વિકસાવવા અને વિકાસ કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે જરૂરી છે".

રહેઠાણના અધિકાર પર જરૂરી પ્રતિબંધો

૧૨૪. બંધારણની કલમ ૧૯(૧)(ઈ) હેઠળ રહેઠાણના અધિકાર પર જરૂરી પ્રતિબંધ તરીકે જાહેર સલામતી અથવા જાહેર વ્યવસ્થાની જાળવણીની ખાતરી કરવામાં આવે છે. અનુચ્છેદ ૧૯ UNCRPDના આદેશને ઉપરોક્ત બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર દ્વારા વધુ મજબૂત બનાવવામાં આવે છે કારણ કે તે વ્યક્તિના તેની પસંદગીના સ્થળે રહેવાના અધિકારને માન્યતા આપે છે.

સામાજિક જીવન માટે કાયદો અને નીતિની શરૂઆત

૧૨૫. ભારતમાં દિવ્યાંગજનો મુખ્યત્વે તેમના પરિવારો સાથે રહે છે, તેમ છતાં, વિવિધ પરિબળોને કારણે તેઓને સંસ્થાઓમાં રહેવું પડે છે. વિવિધ સંસદીય અને અદાલતી સમિતિઓએ મનોચિકિત્સક અને અન્ય સંસ્થાઓની સ્થિતિની તપાસ કરતા જણાયું કે જે કેદીઓ તેમના પરિવારોને કારણે સંસ્થાઓમાં રહેતા હતા કારણ કે તેઓના પરિવારો તેઓને પાછા લેવા માટે સંમત નહોતા.

૧૨૬. આ સામાજિક વાસ્તવિકતાને NTA માં સંબોધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે જેમાં એવી વિચારણા કરવામાં આવી છે કે ટ્રસ્ટ "દિવ્યાંગજનો માટે સમાજમાં સ્વતંત્ર જીવનને પ્રોત્સાહન આપતા કોઈપણ કાર્યક્રમને સમર્થન આપશે".ટ્રસ્ટે દિવ્યાંગજનો માટે રહેણાંક છાત્રાલયો અને રહેણાંક ઘરો, કુટુંબની દેખરેખ અથવા દૈનિક ધોરણે દેખરેખ થાય તેવી સેવા સ્થાપવાની પણ પરવાનગી આપી છે. NTA માં આ બેવડી નીતિ રાષ્ટ્રીય દિવ્યાંગતાનીતિમાં પણ અપનાવવામાં આવી છે જે બંને સમુદાય આધારિત પુનર્વસનને સમર્થન આપે છે અને ગંભીર દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવાની જરૂર છે. PWDA એ આધાર પર પણ કાર્ય કરે છે કે ગંભીર દિવ્યાંગજનો માટે સંસ્થાઓ એકમાત્ર રહેણાંક વિકલ્પ છે અને આ સંસ્થાઓ માટે ચુસ્ત લાઇસન્સની આવશ્યકતા સ્થાપિત કરીને તેમના હિતોનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જ્યારે કાયદો અને નીતિએ પીડબ્લ્યુડી માટે મિશ્ર રહેણાંક નીતિ પસંદ કરી છે, ત્યારે બિન-સરકારી પહેલોએ કેટલાક નવીન સામુદાયિક જીવન વિકલ્પોને સ્થાન આપ્યું છે.

૧૨૭. ચર્ચાઓની પૃષ્ઠભૂમિમાં, ઇન્દિરા આવાસ યોજનામાં દિવ્યાંગજનો માટે ૩% આરક્ષણ, એ હકીકતનું મહત્વ દર્શાવે છે કે દિવ્યાંગજનો સમુદાયમાં રહે છે.

સમુદાય આધારિત પુનર્વસન (CBR)

૧૨૮. ૭૫% દિવ્યાંગજનો ગ્રામીણ વિસ્તારોની છે તે હકીકતની માન્યતામાં, PWDA ની કલમ ૪૮(બી) પૂરી પાડે છે કે "યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ અન્ય બાબતોની સાથે સાથે, સમુદાય આધારિત પુનર્વસન સહિત પુનર્વસન સંશોધનને પ્રોત્સાહન અને પ્રાયોજક કરશે". ભારતે NGO ને અનુદાન-સહાય આપીને CBRના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. સંસ્થાકીય પુનર્વસન કાર્યક્રમની સરખામણીમાં સમુદાય આધારિત પુનર્વસવાટના પગલાં, માત્ર સેવાઓના સીધા પ્રાપ્તકર્તા (એટલે કે, દિવ્યાંગજનો)ને જ નહીં, પરંતુ તેમના પરિવારો તેમજ મોટા સામાજિક જૂથ અને અથવા પ્રાપ્તકર્તા જેનો સંબંધ ધરાવે છે તે સમુદાયને પણ ફાયદો થાય છે.

૧૨૯. CBR ઇન્ડિયા નેટવર્ક એ એશિયા પેસિફિક CBR નેટવર્કનો એક ભાગ છે જે વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (WHO)ની પહેલ છે. ભારતમાં દરેક PwD, ખાસ કરીને બાળકો, મહિલાઓ અને ભારતના દૂરના વિસ્તારોના વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતો અને અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સમાવેશી વિકાસ માટેની વ્યૂહરચના તરીકે CBRના વિકાસ અને પ્રસારને સમર્થન આપવા માટે તેની રચના કરવામાં આવી છે. સીઆરપીડીની

અનુભૂતિમાં સીબીઆર જે રીતે યોગદાન આપી શકે છે તેની ચર્ચા નવેમ્બર ૨૦૧૨માં સીબીઆર પર પ્રથમ વિશ્વ કોંગ્રેસમાં કરવામાં આવી હતી.

કલમ ૨૦: વ્યક્તિગત ગતિશીલતા

બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર અને કાનૂની જોગવાઈઓ

૧૩૦. ભારતના બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(સી) એ માન્યતા આપે છે કે તમામ નાગરિકોને ભારતના સમગ્ર પ્રદેશમાં હિલચાલની સ્વતંત્રતા છે. દિવ્યાંગજનો માટે આ સ્વતંત્રતાનો અર્થ ત્યારે જ છે જ્યારે સહાય અને ઉપકરણો માટે પણ જોગવાઈ કરવામાં આવે, જે આવી હિલ-ચાલને મંજૂરી આપે છે. PWDAની કલમ ૪૨ સરકારોને દિવ્યાંગજનોને સહાય અને ઉપકરણો પ્રદાન કરવા માટે યોજનાઓ બનાવવાની ફરજ પાડે છે.

વ્યક્તિગત ગતિશીલતાની સુવિધા

૧૩૧. **રેલ્વે**: દિવ્યાંગજનોને પોસાય તેવા ખર્ચે જાહેર પરિવહન દ્વારા મુસાફરી કરવામાં મદદ કરવા માટે, છૂટછાટો લંબાવવામાં આવે છે, જે કેટલાક કિસ્સાઓમાં, દિવ્યાંગજનો સાથે મુસાફરી કરતી વ્યક્તિને પણ આપવામાં આવે છે. સરકારી ડૉક્ટર અથવા રજિસ્ટર્ડ મેડિકલ પ્રેક્ટિશનર પાસેથી પ્રમાણપત્ર આપવા પર, દિવ્યાંગજનો આવી મુસાફરીની છૂટનો લાભ લઈ શકે છે. રેલ્વે મંત્રાલયના આદેશ મુજબ, દિવ્યાંગતાના પ્રકાર અને મુસાફરીના વર્ગના આધારે દિવ્યાંગજનોને માટે રાહતો ઉપલબ્ધ છે. પરિશિષ્ટ ૨ માં આવી છૂટછાટોની વિગતો શામેલ છે.

૧૩૨. **બસ**: શારીરિક ક્ષતિઓ અને દૃષ્ટિની ક્ષતિઓ ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે રાહતો આપવામાં આવે છે

૧૩૩. **પરિવહન ભથ્થું**: ભારતે દૃષ્ટિસહિતની દિવ્યાંગતા ધરાવતા લોકોને પરિવહન ભથ્થું આપવાના આદેશો જારી કર્યા છે જે સંસ્થાના દિવ્યાંગ ન હોય તેવા કર્મચારીઓને આપવામાં આવતા ભથ્થા કરતા બમણાદરે હશે. વિવિધ રાજ્ય સરકારો એવા કર્મચારીઓને અવર-જવર ભથ્થું પણ આપે છે જેઓ દિવ્યાંગજન છે. દિવ્યાંગજનો કે જેઓ મોટર ચાલિત વાહનોના માલિક છે અને વાર્ષિક ૪૦૦ US ડૉલર સુધીની આવક ધરાવે છે તેમને ફરજના સ્થળે જવા માટે વાહનો અને તેમના રહેઠાણો પર પાછા ફરવાર હોર્સ પાવર વાહનો માટે ૧૫ લિટર અને ૨ હોર્સ પાવરથી વધુ માટે ૨૫

લિટરની હદ સુધી પેટ્રોલ/ડીઝલની ખરીદી પર વાસ્તવિક ખર્ચ પર ૫૦% સબસિડી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૧૩૪. **ડ્રાઇવિંગ લાયસન્સ:** સાંભળવાની ક્ષતિ ધરાવતી વ્યક્તિઓને ડ્રાઇવિંગ લાયસન્સ ઇશ્યુ કરવું એ ચર્ચાનો વિષય છે. નેશનલ એસોસિએશન ઓફ ધ ડેફ એ દિલ્હી હાઈકોર્ટમાં ગયા, તે નક્કી કરવા માટે કે સાંભળવાની ક્ષતિ ધરાવતી વ્યક્તિ જેની પાસે આંતરરાષ્ટ્રીય લાઇસન્સ છે તે ભારતમાં ડ્રાઇવિંગ લાઇસન્સ મેળવવા માટે હકદાર છે કે કેમ? જો કે હાઈકોર્ટે ચુકાદો આપ્યો હતો કે વધુ સારા કાનમાં 60lb સુધી સાંભળવાની ક્ષમતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ ખાનગી વાહન માટે ડ્રાઇવિંગ લાયસન્સ મેળવવા માટે હકદાર છે અને 40lb સુધી સાંભળવાની ક્ષમતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ કોમર્શિયલ વાહન માટે લાયસન્સ મેળવવા માટે હકદાર છે.

ગુણવત્તાયુક્ત મોબીલીટી સહાયકો, ઉપકરણો, સહાયક તકનીકો અને સસ્તા ખર્ચે જીવંત સહાયના સ્વરૂપોની સુલભતા પુરી પાડવી.

૧૩૫.આર્ટિફિશિયલ લિમ્બ્સમેન્યુ ફેક્ચરિંગ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા (ALIMCO): ભારત સરકારે ગૌરવ પુનઃસ્થાપિત કરવાના સૂત્ર સાથે ALIMCO ની સ્થાપના કરી છે. તે ISO 9001:2000 પ્રમાણિત કંપની છે, અને સમગ્ર દક્ષિણ એશિયામાં કૃત્રિમ અંગો અને પુનર્વસન સહાયકોનું સૌથી મોટું ઉત્પાદન કરતી સંસ્થા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે. ઉત્પાદનોની કિંમત એટલી છે કે તે સામાન્ય માણસને પોસાય તેમ છે. ALIMCO એવા અંગોનું ઉત્પાદનોનું ઉત્પાદન કરે છે, જે ઓર્થોપેડિક, વિઝ્યુઅલ અને શ્રાવ્ય દિવ્યાંગ લોકોને મદદ કરે છે. ઓર્થોપેડિક દિવ્યાંગતા ધરાવતા લોકો માટે, તેણે તેના ઉત્પાદનોને બે શ્રેણીઓમાં વર્ગીકૃત કર્યા છે: પુનર્વસન સહાય અને ગતિશીલતા સહાય.

૧૩૬. દિવ્યાંગજનોને સહાય/ઉપકરણોની ખરીદી/ફીટીંગ માટે સહાય (ADIP) યોજના: આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય જરૂરિયાતમંદ દિવ્યાંગજનોને ટકાઉ, અત્યાધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉત્પાદિત, આધુનિક, માનક સહાય અને ISI વિશિષ્ટતાઓ સાથેના ઉપકરણોની ખરીદીમાં મદદ કરવાનો છે. દિવ્યાંગતાની અસરોને ઘટાડીને અને તેમની આર્થિક ક્ષમતામાં વધારો કરીને તેમના શારીરિક, સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પુનર્વસનને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. આ યોજનાનું અમલીકરણ એજન્સીઓ જેમ કે NGO, રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ અને ALIMCO દ્વારા લાગુ કરવામાં આવે છે. MoSJE અને MHRD એ સમજૂતીના મેમોરેન્ડમ (MoU) પર હસ્તાક્ષર કર્યા છે જેણે બાળકો અને શાળાઓને સહાય અને ઉપકરણો પ્રદાન કરવા માટે ખર્ચ શેરિંગ યોજના (૬૦% MoSJE અને ૪૦% માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા) વિકસાવી છે. આ યોજના હેઠળ,

ALIMCO ૬-૧૪ વય જૂથમાં વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવતા બાળકોને સહાય અને ઉપકરણોની જોગવાઈ માટે વિવિધ રાજ્ય અમલીકરણ એજન્સીઓ સાથે મળીને દેશભરમાં મૂલ્યાંકન અને વિતરણ શિબિરોનું આયોજન કરે છે. ૨૦૦૪ થી ADIP-SSA હેઠળ ALIMCO એકમાત્ર અમલીકરણ એજન્સી છે.

- દૃષ્ટિહીન લોકો માટે સહાયક ઉપકરણો જેવા કે સ્માર્ટ કેન, બ્રેઈલ, વોચ ક્વાર્ટઝ, સ્ક્રીન રીડિંગ સોફ્ટવેર સાથેનો સ્માર્ટફોન, મેગ્નિફાયર, ટેબલેટ, ડેઝીપ્લેયર્સ વગેરેનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- રક્તપિત્ત અસરગ્રસ્તો માટે, સહાયક દૈનિક જીવનનિર્વાહ (ADL) કીટ અને જરૂરિયાત મુજબ 34 વૈકલ્પિક ઉપકરણોની સૂચના આપવામાં આવી છે.
- વિવિધ વય જૂથો માટે બૌદ્ધિક અને વિકાસલક્ષી દિવ્યાંગતા માટેની કિટ્સ સૂચિત કરવામાં આવી છે.
- કોક્લિયર ઇમ્પ્લાન્ટ: પ્રતિ યુનિટ 10,000 યુએસ ડૉલરની ટોચમર્યાદા સાથે લર્નિંગ ડિસેબિલિટી ધરાવતા 500 બાળકો માટે દર વર્ષે કોક્લિયર ઇમ્પ્લાન્ટની જોગવાઈ.

કુલ આવકના આધારે સહાયની રકમ

કુલ આવક	સહાયની રકમ
૨૫૦ USD/માસ	સહાયક/ઉપકરણનો તમામ ખર્ચ
૨૫૦ USD- 300 USD/માસ	સહાયક/ઉપકરણનો ૫૦% ખર્ચ

૧૩૭. મિશન મોડમાં ટેક્નોલોજી ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ્સ: ટેક્નોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા યોગ્ય અને ખર્ચ-અસરકારક સહાય અને ઉપકરણો પ્રદાન કરવા અને શારીરિક દિવ્યાંગજનોના સમાજમાં રોજગારની તકો અને એકીકરણ વધારવા માટે, ઉપરોક્ત યોજના વર્ષ ૧૯૯૦-૯૧ દરમિયાન શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ યોજના હેઠળ, યોગ્ય સંશોધન અને વિકાસ પરિયોજનાઓને નક્કી કરવામાં આવે છે. અને સહાય અને ઉપકરણો વિકસાવવા માટે ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવે છે. આ યોજના ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેક્નોલોજી દ્વારા લાગુ કરવામાં આવે છે.

કલમ ૨૧: અભિવ્યક્તિ અને અભિપ્રાયની સ્વતંત્રતા અને માહિતીનો વપરાશ

બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર

૧૩૮. દિવ્યાંગજનો માટે અભિવ્યક્તિ અને અભિપ્રાયની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર અન્ય માનવ અધિકારો ભોગવવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ કલમ ૧૯(૧)(એ) જણાવે છે કે તમામ નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા હશે. જો કે, બંધારણ દ્વારા વાજબી પ્રતિબંધો મુકવામાં આવી શકે છે પરંતુ તે આધારો સ્પષ્ટ કરે છે, જેના આધારે આવા પ્રતિબંધો થઈ શકે છે. ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે ભારતના બંધારણની કલમ ૧૯(૨) માં નિર્દિષ્ટ કરેલ છે તે સિવાયના કોઈપણ આધાર પર તેને પ્રતિબંધિત કરવાની મંજૂરી આપીને આ અધિકારની પ્રાધાન્યતા પર ભાર મૂક્યો છે.

૧૩૯. ઉપરોક્ત અર્થઘટન દિવ્યાંગજનો માટે સમાન રીતે વિસ્તૃત છે જેથી તેઓ UNCRPDની કલમ ૨૧ અને ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) હેઠળ તેમના અધિકારોનો ઉપયોગ કરી શકે, તેઓ સંચારના યોગ્ય માધ્યમો દ્વારા જરૂરી માહિતી પ્રદાન કરે છે.

માહિતીની સુલભતાને સરળ બનાવવા માટેની યોજનાઓ

૧૪૦. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન (UGC) એ તમામ યુનિવર્સિટીઓને અંધ વિદ્યાર્થીઓ માટે કેસેટ રેકોર્ડરની સુવિધાઓ વિસ્તારવા વિનંતી કરી; દિવ્યાંગજનોને સુવિધાઓ પૂરી પાડવી; સંસ્થાઓને અવરોધ મુક્ત બનાવવા માટે પગલાં લેવાં; અને બ્રેઈલ પુસ્તકો અને ટોકિંગ પુસ્તકો પ્રદાન કરવા.

૧૪૧. શીર્ષ સમાચાર: સબ-ટાઈટલ અથવા સ્ક્રોલિંગ ટેક્સ્ટના રૂપમાં સમાચારનું શીર્ષક આપવું, જે સમાચાર વાચક ફીડ કરે છે તેમ ટેલિવિઝન સ્ક્રીનના નીચેના ભાગે દેખાય છે, તે માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય દ્વારા પ્રસારિત થતા તમામ સમાચારો માટે ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું છે.

૧૪૨. સાંકેતિક ભાષાના ઉપયોગને ઓળખવા અને પ્રોત્સાહન આપવું: સાંકેતિક ભાષાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પહેલાથી જ સંખ્યાબંધ સુલભતા પહેલ કરવામાં આવી છે. વિડિયો સૂચનાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે www.deafsigns.org નામની વેબસાઈટ ભારતીય સાંકેતિક ભાષાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઓનલાઈન થઈ હતી જેથી બહેરા લોકો વધુ સારી રીતે સમજી શકે. સતત પુનરાવર્તિત વિડિઓ ફાઇલો દ્વારા ચિહ્નો ટૂંકમાં પ્રદર્શિત થાય છે. આ સાઇટ વપરાશ કરનાર કોઈપણ વપરાશકર્તાને દ્રશ્ય સંચાર માટે

જરૂરી હાવભાવ શીખવાની એક સરળ રીત આપે છે. યુએનસીઆરપીડીનું સાંકેતિક ભાષામાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે અને તે વેબસાઇટ પર ઉપલબ્ધ છે.

૧૪૩. બ્રેઈલ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું: બ્રેઈલ વિકાસમાં દૃષ્ટિની દિવ્યાંગતા માટેની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાને પાયાના એકમ તરીકે માનવામાં આવે છે. NIVH ભારતી બ્રેઇલના માનકીકરણમાં વ્યાપકપણે સંકળાયેલું છે, જે એક એવી સિસ્ટમ છે જે દેશની તમામ સત્તાવાર ભાષાઓ અને ગણિત અને વિજ્ઞાન માટે નોટેશન સિસ્ટમ્સને અનુરૂપ છે.તેણે ઘણી ભારતીય ભાષાઓ માટે બ્રેઈલ સંકોચન અને સંક્ષેપ અને ટૂંકી પ્રણાલીઓમાં પણ યોગદાન આપ્યું છે. બ્રેઇલને લોકપ્રિય બનાવવા માટે, ટૂંકા ગાળાના તાલીમ અભ્યાસક્રમો અને અંતર શિક્ષણ મોડ્યુલ જેવા ઘણા પગલાં લેવામાં આવ્યા છે. બ્રેઈલ ઉત્પાદન, બ્રેઈલ રૂપાંતરણ સોફ્ટવેર સહિત બ્રેઈલ ઉપકરણોની ડિઝાઈનના ધોરણોને એકીકૃત અને નિયમન કરવા માટે, સરકારે તાજેતરમાં બ્રેઈલ કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે અને તેમાં અંધ વ્યક્તિઓનું પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા તમામ ક્ષેત્રોમાંથી તેના સભ્યપદ મેળવ્યા છે. બ્રેઈલ ડેવલપમેન્ટ યુનિટ બ્રેઈલ કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાના સચિવાલય તરીકે સેવા આપે છે.

૧૪૪. બ્રેઈલપ્રેસના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવા માટે ૧૦ વર્તમાનના આધુનિકીકરણ અને ૧૫ નવા બ્રેઈલપ્રેસની સ્થાપના માટેની યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે જેના માટે આ યોજનાના અમલીકરણ માટે ૦.૬૪ મિલિયન યુએસ ડૉલરની રકમ બહાર પાડવામાં આવી છે.

૧૪૫. MoSJEએ એવી વ્યક્તિઓને સામેલ કરવા માટે ૨૦૧૧ માં ROSHNI, નેશનલ રિસોર્સ સેન્ટર ફોર ઓગમેન્ટેટિવ એન્ડ ઓલ્ટરનેટિવ કોમ્યુનિકેશનની સ્થાપના કરી છે અને જે તાલીમ અને સંશોધન અને વિકાસ હાથ ધરે છે. તેણે વિવિધ પ્રકારના કોમ્યુનિકેશન ડિસ્પ્લે અને રીડિંગમટિરિયલને ડિઝાઇન અને પ્રિન્ટ કરવા માટે કોમ્યુનિકેશન માટે ઈન્ડિયન પિક્ચર સિમ્બોલ સોફ્ટવેર વિકસાવ્યું છે. ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફટેક્નોલોજી, ખડગપુર દ્વારા ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ સેરેબ્રલપાલ્સી, કોલકાતાના સહયોગથી વિકસિત સંયોગ એ અંગ્રેજી, હિન્દી અને બંગાળમાં ચપળ શબ્દ અનુમાન સાથેનું એક ભાષા પ્રક્રિયા સોફ્ટવેર છે.

કલમ ૨૨: ગોપનીયતાનું માન

બંધારણીય શાસન

૧૪૬. યુએનસીઆરપીડીની કલમ ૨૨ દિવ્યાંગજનોના તેમના ખાનગી જીવન, પ્રતિષ્ઠા અને સન્માનની સુરક્ષા માટેના અધિકારને માન્યતા આપે છે. ભારતીય સુપ્રીમ કોર્ટે ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ હેઠળ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારમાં ગોપનીયતાના અધિકારને ટાંક્યો છે.

મેન્ટલ હેલ્થ એક્ટ, ૧૯૮૭

૧૪૭. દિવ્યાંગજનો માટે ગોપનીયતાના મુદ્દાને સંબોધતી એકમાત્ર વૈધાનિક જોગવાઈઓ MHA ની કલમ ૮૧(૩) માં જણાવવામાં આવી છે જે જણાવે છે કે માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિ દ્વારા અથવા તેને મોકલવામાં આવેલ કોઈપણ પત્ર અથવા અન્ય સંદેશા વ્યવહારને અટકાયતમાં લેવામાં અથવા નાશ કરવામાં આવશે નહીં. MHA ની કલમ ૧૩(૧)માં દર્દીઓના વ્યક્તિગત રેકોર્ડના સંબંધમાં ગોપનીયતા રાખવા માટે મનોચિકિત્સક હોસ્પિટલ અથવા નર્સિંગ હોમના નિરીક્ષકની આવશ્યકતા છે. જો કે, જો નિરીક્ષકને તપાસમાં જણાયું કે દર્દીને યોગ્ય કાળજી અને સારવાર મળી રહી નથી, તો તે ગોપનીયતાની જવાબદારીનો ભંગ કર્યા વિના, લાઇસન્સિંગ સત્તાવાળાઓને તેની જાણ કરી શકે છે.

કલમ ૨૩: લગ્નના અધિકાર પર ઘર અને કુટુંબના બંધારણીય આદેશનું માન

૧૪૮. કુટુંબ એ સમાજના સામાજિક માળખાનો એક અભિન્ન ઘટક છે. ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ નું વિસ્તૃત અર્થઘટન જીવનના અધિકારની અંદર લગ્ન કરવાના અધિકારને સમાવે છે તેમ છતાં, સુપ્રીમ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો છે કે લગ્ન કરવાના અનિયંત્રિત અને સંપૂર્ણ અધિકારનો દાવો કરી શકાતો નથી. જોકે કોર્ટે સ્વીકાર્યું છે કે આવા નિયંત્રણો દિવ્યાંગતા-તટસ્થ દ્રષ્ટિએ ઘડવા જોઈએ.

૧૪૯. ભારતમાં, લગ્નો ધાર્મિક અંગત કાયદાઓ અથવા સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ દ્વારા સંચાલિત થાય છે. કાયદાના આધારે, પસંદ કરેલ, લગ્ન અને પરિણામો જેમ કે છૂટાછેડા, ભરણપોષણ, વાલીપણા, ટ્રસ્ટીશીપ, દત્તક, વગેરે ધાર્મિક વ્યક્તિગત કાયદા અથવા બિનસાંપ્રદાયિક નાગરિક કાયદા દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે.

લગ્ન અને છૂટાછેડા માટે વૈધાનિક જોગવાઈઓ

૧૫૦. મોટાભાગના અંગત કાયદાઓ માટે, યોગ્ય મન અને લગ્નની અસરોને સમજવાની ક્ષમતા એ માન્ય લગ્ન માટે પૂર્વ-આવશ્યકતા છે. જો કે મુસ્લિમ કાયદા હેઠળ માનસિક દિવ્યાંગજનોના લગ્ન માન્ય છે જો આવી વ્યક્તિના વાલી દ્વારા તેના વતી સંમતિ આપવામાં આવે. મનની અસ્વસ્થતા, જે અસાધ્ય છે અથવા જે એક પ્રકારની વર્તણૂક સાથે જોડાયેલી છે અને જે અરજદાર પ્રતિવાદી સાથે રહેવાની અપેક્ષા રાખે છે તે વ્યાજબી નથી તે છૂટાછેડાને મંજૂરી આપવાનું પ્રમાણભૂત કારણ છે.

કુટુંબ નિયોજન શિક્ષણ અને પ્રજનન અધિકાર

૧૫૧. રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ, ૨૦૦૦ કુટુંબ નિયોજન સેવાઓના સંચાલનમાં લક્ષ્ય મુક્ત અભિગમ અપનાવે છે. પોલિસીનો ઉદ્દેશ લોકોની પ્રજનન અને બાળ સ્વાસ્થ્ય જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાનો અને બાળકના અસ્તિત્વ, માતાના સ્વાસ્થ્ય અને ગર્ભનિરોધકના મુદ્દાઓને સંબોધવાનો છે. દિવ્યાંગજનો સામાન્ય વસ્તીના સભ્યો તરીકે આ નીતિઓના લાભાર્થીઓ છે.

૧૫૨. વધુમાં ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે બૌદ્ધિક દિવ્યાંગતા ધરાવતી છોકરીના માતૃત્વના અધિકારને સમર્થન આપ્યું છે જે તેના બાળકને રાખવા ઈચ્છે છે. કોર્ટે "પ્રજનન પસંદગીના સંદર્ભમાં માનસિક રીતે દિવ્યાંગજનોની વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતાના સંદર્ભમાં" UNCRPD ની નોંધ લીધી.

બાળકોને કબજો અને દત્તક લેવા: વૈધાનિક માળખું

૧૫૩. ભારતીય બાળકોને દત્તક લેવાની પ્રક્રિયા, દેશમાં અને આંતર-દેશ બંને, બાળકો દત્તક લેવા, ૨૦૧૧ ને સંચાલિત કરતી માર્ગદર્શિકા દ્વારા સંચાલિત થાય છે. દત્તક લેવાની પ્રક્રિયા જુવેનાઇલ જસ્ટિસ કેર એન્ડ પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન એક્ટ, ૨૦૦૦ અથવા હિન્દુ દત્તક અને જાળવણી અધિનિયમ,૧૯૫૬ હેઠળના કાયદાકીય આદેશ દ્વારા પૂર્ણ થાય છે. ભારતે અનાથ, ત્યજી દેવાયેલા અને આત્મસમર્પણ બાળકોને બિન-સંસ્થાકીય સંભાળ સેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે દેશમાં નોડલ એજન્સી તરીકે સેન્ટ્રલ એડોપ્શન રિસોર્સ ઓથોરિટીની નિમણૂક કરી છે.

૧૫૪. બાળકોના દત્તક લેવાનું સંચાલન કરતી માર્ગદર્શિકા, ૨૦૧૧ દત્તકલીધા હોય તેવા વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવતા બાળકોના પુનર્વસનને ઝડપી બનાવે છે. દત્તક

એજન્સીઓના રક્ષણ હેઠળ રહેતા આવા બાળકો પર વિશેષ સોફ્ટવેર વેબ આધારિત મેનેજમેન્ટ સિસ્ટમ ઓન એડોપ્શન – CARINGS ના ભાગ રૂપે વિકસાવવામાં આવ્યું છે. બાળકોને દત્તક લેવાનું નિયમન કરતી માર્ગદર્શિકા, ૨૦૧૧, એ પણ જણાવે છે કે વિશેષ જરૂરિયાતો ધરાવતા બાળકોને દત્તક લેવાની પ્રક્રિયાને સંબોધતી વખતે વિશેષ કાળજી લેવી જોઈએ અને તેમને રાહ જોતા યાદીમાં અગ્રતા આપવી જોઈએ. આવા બાળકોમાં દિવ્યાંગ બાળકોનો સમાવેશ થાય છે, જેમની શારીરિક અને તબીબી સ્થિતિ હોય છે. વધુમાં, ભારત તરફથી દત્તક લેવા માટેની માર્ગદર્શિકા, ૨૦૦૬ જણાવે છે કે વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને આંતર-દેશ દત્તક લેવાની મંજૂરી દત્તક લેવાની અરજીના ૧૦ દિવસની અંદર આપવી આવશ્યક છે.

દત્તક યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો

૧૫૫. કેન્દ્ર સરકારે નીચેની એજન્સીઓને માન્યતા આપી છે.

- ભારતીય પ્લેસમેન્ટ એજન્સીઓ - ૭૩ (વિવિધ રાજ્યોમાં)
- વિદેશી પ્લેસમેન્ટ એજન્સીઓ લિસ્ટેડ - ૨૫૪ (વિદેશમાં)
- ભારતમાં સ્વૈચ્છિક સંકલન એજન્સી - ૧૩ (વિવિધ રાજ્યોમાં)
- ચકાસણીની એજન્સીઓ - ૧૩ (વિવિધ રાજ્યોમાં)

૧૫૬. બાળકોને દેશમાં દત્તક લેવાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઘરો (શિશુ ગૃહ) માટે સહાયની યોજના:આ યોજના ત્યજી દેવાયેલા અથવા અનાથ/નિરાધાર હોય તેવા ૬ વર્ષ સુધીના શિશુઓ અને બાળકોની સંભાળ અને રક્ષણ માટે અને દેશમાં દત્તક દ્વારા તેમના પુનર્વસન માટે દેશની અંદર સંસ્થાકીય સંભાળ માટે સમર્થન પૂરું પાડે છે. દિવ્યાંગ બાળકોને સામાન્ય રીતે આ યોજનાઓમાં સામેલ કરવામાં આવે છે.

બાળકોની કસ્ટડી

૧૫૭. ઘર અને કુટુંબના અધિકારનું એક મહત્વનું પાસું એ છે કે છૂટાછેડા લીધેલા અથવા છૂટાછેડા લીધેલા માતા-પિતાના બાળકોની કસ્ટડી. જ્યારે માતા-પિતામાંથી કોઈ એક દિવ્યાંગ હોય ત્યારે આ પાસું મજબૂત મહત્વ ધારે છે. બાળકોની કસ્ટડીનો કાયદો મુખ્યત્વે હિંદુ કાયદા દ્વારા સંચાલિત માતા-પિતા માટે હિંદુ લઘુમતી અને વાલીત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ દ્વારા સંચાલિત થાય છે અને અન્ય ધર્મોના માતા-પિતા માટે વાલીઓ અને વાલી અધિનિયમ ૧૮૯૦ દ્વારા સંચાલિત થાય છે. બંને કાયદાઓ

વ્યક્તિની શારીરિક અને માનસિક સુખાકારીને ધ્યાનમાં લે છે, જેને બાળકના વાલી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવી શકે છે.

કલમ ૨૪: શિક્ષણ

દિવ્યાંગ બાળકોના શિક્ષણ પર તત્વજ્ઞાન વિકસિત કરવું

૧૫૮. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૪૫ એ રાજ્યને બંધારણની શરૂઆતથી દસ વર્ષના સમયગાળામાં ૧૪ વર્ષ સુધીના તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરવાનો નિર્દેશ આપે છે. બાળકો માટે શિક્ષણ સંબંધિત અન્ય નીતિઓ છે:

નીતિ	ઉદ્દેશ
ધી નેશનલ પોલિસી ઓન એજ્યુકેશન (NPE) (૧૯૮૬) અને પ્રોગ્રામ ઓફ એક્શન (૧૯૯૨)	વિશેષ જરૂરિયાતવાળા બાળકોને અન્ય જૂથો સાથે સાંકળવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે.
રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું (NCERT, ૨૦૦૫)	સમાવિષ્ટ શિક્ષણ માટે પ્રતિબદ્ધતા
નેશનલ પોલિસી ઓન એજ્યુકેશન (NPE), ૧૯૮૬ અને પ્રોગ્રામ ઓફ એક્શન (૧૯૯૨)	શારીરિક અને માનસિક ક્ષતિ ધરાવતા બાળકોને મુખ્ય પ્રવાહની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં એકીકૃત કરવા માટે કેટલાક પગલાંની કલ્પના કરે છે.
MHRD (નવેમ્બર ૨૦૦૫) દ્વારા વિકસિત બાળકો અને દિવ્યાંગ યુવાનોના શિક્ષણમાં સમાવેશ માટે નેશનલ એક્શનપ્લાન (IECYD)	પ્રારંભિક બાળપણથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીની તમામ સામાન્ય શૈક્ષણિક સેટિંગ્સમાં બાળકો અને યુવા પીડબ્લ્યુડીના સમાવેશ પર ભાર મૂકે છે.

૧૫૯. એક્શનપ્લાનનું લક્ષ્ય છે - ઉપલબ્ધ, સુલભ, સસ્તું અને યોગ્ય હોય તેવું શીખવાનું વાતાવરણ પૂરું પાડીને તમામ ઉપલબ્ધ સામાન્ય શૈક્ષણિક અનુરૂપતામાં દિવ્યાંગતા ધરાવતા બાળકો અને યુવાનોના સમાવેશની ખાતરી કરવી. સામાન્ય વસ્તીની સરખામણીમાં દિવ્યાંગજનોમાં સાક્ષરતા દર ઓછો છે. જ્યારે સામાન્ય વસ્તીનો સાક્ષરતા દર ૭૪.૦૪% છે જ્યારે દિવ્યાંગજનો માટે લગભગ ૪૦% છે. બારમી

યોજનાએ દિવ્યાંગજનોની આત્મનિર્ભરતા માટે ઘણી સામાજિક, શૈક્ષણિક અને રોજગારની જોગવાઈઓ સૂચવી છે. દિવ્યાંગજનોના સામાજિક-આર્થિક સશક્તિકરણમાં શિક્ષણ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

૧૬૦. શિક્ષણ અને દિવ્યાંગ બાળકોનો અધિકાર: PWDA ની કલમ ૨૬ માં કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સરકારો એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે "દરેક દિવ્યાંગ બાળકને ૧૮ વર્ષની ઉંમર સુધી મફત શિક્ષણ માટે યોગ્ય વાતાવરણ મળે"; મુખ્ય પ્રવાહની શાળાઓમાં દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓના એકીકરણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે; "વિશેષ શિક્ષણની જરૂરિયાત ધરાવતા લોકો માટે સરકારી અને ખાનગી ક્ષેત્રમાં વિશેષ શાળાઓની સ્થાપના કરવી" અને "વિશેષ શાળાઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ સુવિધાઓથી સજ્જ કરવી."PWDA દિવ્યાંગ બાળકો માટે બહુવિધ શૈક્ષણિક વિકલ્પો પ્રદાન કરે છે.

૧૬૧. બાળકોના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના અધિકાર (RTE), ૨૦૦૯ ની કલમ 3ની જોગવાઈમાં દિવ્યાંગ બાળકોના શૈક્ષણિક અધિકારોને સંબોધવામાં આવ્યા હતા. "પરંતુ PWDA ના કલમ ૨ના ખંડ(i)માં વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબ દિવ્યાંગતાથી પીડાતા બાળકને આ કાયદાના પ્રકરણ-૫ ની જોગવાઈઓ અનુસાર મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે". આના કારણે દિવ્યાંગ બાળકોને ૧૮ વર્ષની વય સુધી મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર મળે છે. ઓટીઝમ, માનસિક દિવ્યાંગતા અને મગજનો લકવો જેવા દિવ્યાંગ બાળકોનો RTE કાયદા હેઠળ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને RTE કાયદામાં નીચેના સુધારાઓ બાળકોના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૨ હેઠળ કરવામાં આવ્યા હતા:

- 'વંચિત જૂથના બાળકો'ના અર્થમાં દિવ્યાંગ બાળકોનો સમાવેશ.
- RTE એક્ટ હેઠળ મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા માટે નેશનલ ટ્રસ્ટ ફોર વેલ્ફેર ઑફ પર્સન્સ વિથ ઓટિઝમ, સેરેબ્રલપાલ્સી, મેન્ટલ રિટાર્ડેશન એન્ડ મલ્ટીપલ ડિસેબિલિટી એક્ટ, ૧૯૯૯ મુજબ ઓટીઝમ, સેરેબ્રલપાલ્સી, મેન્ટલ રીટાર્ડેશન અને બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતા બાળકોનો સમાવેશ.
- કલમ3(૧) હેઠળ સ્પષ્ટતા કરવી કે વંચિત જૂથો અને નબળા વર્ગના બાળકો સહિત ૬ વર્ષથી ૧૪ વર્ષની વયના દરેક બાળકને પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી નજીકની શાળાઓમાં મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર છે.
- ઓટીઝમ, સેરેબ્રલપાલ્સી, માનસિક દિવ્યાંગતા અને બહુવિધ દિવ્યાંગતા અધિનિયમ, ૧૯૯૯, અને એક બાળક સમાન અધિનિયમની કલમ ૨ ની કલમ(ઓ)

માં ઉલ્લેખિત "ગંભીર દિવ્યાંગતા" સાથે પણ ઘરબેઠે શિક્ષણ પસંદ કરવાનો અધિકાર હશે".

૧૬૨. ખાસ જરૂરિયાતવાળા બાળકો (CWsN)ને સહાયક ઉપકરણો અને અવરોધ મુક્ત પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. ૩.૩૦૧ મિલિયન CWsN (૮૧.૨૬%) ને સર્વ શિક્ષાભિયાન (SSA) હેઠળ સહાય અને ઉપકરણોની આવશ્યકતા, વિવિધ મોડ્સ દ્વારા સહાયક ઉપકરણો પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે. SSA પ્રોગ્રામ એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે ૬-૧૪ વર્ષની વયજૂથના દરેક બાળકને વિશેષ જરૂરિયાતો સાથે, દિવ્યાંગતાની કોઈપણ પ્રકારની, શ્રેણીની અને પ્રમાણને ધ્યાનમાં લીધા વિના, અર્થપૂર્ણ અને ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે.

૧૬૩. શાળાઓને તેમની ડિઝાઇનમાં અવરોધ મુક્ત સુવિધાઓનો સમાવેશ કરીને વધુ દિવ્યાંગ-અનુરૂપ બનાવવામાં આવી રહી છે. SSA ની બીજી તાજેતરની પહેલ દિવ્યાંગ-અનુરૂપ શૌચાલય પ્રદાન કરવાની છે. અત્યાર સુધીમાં, ૮૨.૩૩% શાળાઓને રેમ્પ અને હેન્ડ્રેલ્સથી સજ્જ કરવામાં આવી છે અને SSA હેઠળ ૧૪.૮૨% શાળાઓને દિવ્યાંગ-અનુરૂપ શૌચાલય પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે.

૧૬૪. SSA હેઠળ શિક્ષક તાલીમ: માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (MHRD) વાર્ષિક અહેવાલ ૨૦૧૩-૧૪ અનુસાર, ૨૦૧૩-૧૪ માં SSA હેઠળ, ૩.૨ મિલિયન શિક્ષકોને સેવામાં તાલીમ માટે MHRD દ્વારા અને ૦.૨ મિલિયન શિક્ષકોને ઇન્ડક્શન તાલીમ માટે મંજૂરી આપવામાં આવી છે. સ્પેશિયલ એજ્યુકેશનમાં શિક્ષકની તૈયારી (TEPSE) યોજનાનો હેતુ દિવ્યાંગ બાળકોને વિશેષ અને સમાવિષ્ટ બંને સેટિંગ્સમાં શીખવવા માટે વિશેષ શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે વિશેષ શિક્ષણ શિક્ષક તૈયારી કાર્યક્રમો શરૂ કરવા શિક્ષણ વિભાગને મદદ કરવા માટે છે. આ યોજના દિવ્યાંગતા ક્ષેત્રોમાંના એકમાં વિશેષતા સાથે B.Ed. અને M.Ed. ડિગ્રી કોર્સ કરવા માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે. માનવ સંસાધન અને વિકાસ મંત્રાલયના વાર્ષિક અહેવાલ, ૨૦૧૩-૧૪ મુજબ, નીચેની શ્રેણીના શિક્ષકો માટે ૪૩ 'વિશેષ પુરસ્કારો' નક્કી કરવામાં આવ્યા છે

- નિયમિત શાળામાં કામ કરતા દિવ્યાંગ શિક્ષકો.
- વિશિષ્ટ શિક્ષક અથવા પ્રશિક્ષિત સામાન્ય શિક્ષકો જેમણે સમવર્તી શિક્ષણ માટે ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કર્યું છે.

દરેક પુરસ્કાર તેની સાથે મેરિટનું પ્રમાણપત્ર, ૪૧૬ યુએસ ડૉલરનો રોકડ પુરસ્કાર અને સિલ્વર મેડલ ધરાવે છે. શાળાઓમાં સંકલિત/સમાવેશક શિક્ષણમાં દિવ્યાંગ બાળકોના

શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ૧૬ શિક્ષકોને રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર એનાયત કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૬૫. ઓપન સ્કૂલિંગ દ્વારા દિવ્યાંગ બાળકોના શિક્ષણની સ્થિતિ: MHRD હેઠળની એક સ્વાયત્ત સંસ્થા નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ઓપન સ્કૂલિંગ વિવિધ રાજ્યોમાં સ્થિત વંચિતોના શિક્ષણ માટે ૮૫ વિશેષ માન્યતા પ્રાપ્ત સંસ્થાઓ દ્વારા CWSNને શિક્ષણ પ્રદાન કરે છે. દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. અનુકૂલિત હાર્ડવેર સાથેના કમ્પ્યુટર્સની મંજૂરી છે. જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં, વિદ્યાર્થીઓના ઘરે પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે.

માધ્યમિક શિક્ષણ

૧૬૬. સેન્ટ્રલ એડવાઇઝરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન (CABE) એ શિક્ષણ ક્ષેત્રે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની સર્વોચ્ચ સલાહકાર સંસ્થા છે. માધ્યમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ પર સમિતિના અહેવાલ (જૂન ૨૦૦૫)એ ભલામણ કરી હતી કે સાર્વત્રિક માધ્યમિક શિક્ષણનો માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત સાર્વત્રિક પ્રવેશ, સમાનતા અને સામાજિક ન્યાય, સુસંગતતા અને વિકાસ, અને માળખાકીય અને અભ્યાસક્રમની વિચારણાઓ હોવી જોઈએ. "ગર્લ્સ એજ્યુકેશન એન્ડ ધ કોમન સ્કૂલ સિસ્ટમ" પરના CABE કમિટીના રિપોર્ટમાં અભ્યાસક્રમને અનુકૂળ બનાવવાની અને શાળાના બાળકોની વિવિધતાને સમાવવા માટે યોગ્ય બનાવવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે, જેમાં જ્ઞાનાત્મક અને બિન-સંજ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રોમાં દિવ્યાંગ લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતમાં માધ્યમિક શિક્ષણ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો

યોજના	ઉદ્દેશ	આવરી લીધેલ વિસ્તાર
રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શિક્ષા અભિયાન	૧૫-૧૬ વર્ષની વયજૂથના તમામ -યુવાનો માટે સારી ગુણવત્તાવાળું માધ્યમિક શિક્ષણ ઉપલબ્ધ, સુલભ અને સસ્તું બનાવવું, જાતિ, સામાજિક-આર્થિક અને દિવ્યાંગતાના અવરોધો દૂર કરવા, તમામ માધ્યમિક શાળાઓને નિયત ધોરણોને અનુરૂપ બનાવવી, GER હાંસલ કરવી. પાંચ વર્ષના સમયગાળામાં માધ્યમિક શિક્ષણમાં ૭૫ ટકા, ૨૦૧૭ સુધીમાં માધ્યમિક સ્તરના શિક્ષણમાં	સમગ્ર દેશમાં સરકારી માધ્યમિક શાળાઓ

	સાર્વત્રિક પ્રવેશ અને ૨૦૨૦ સુધીમાં સાર્વત્રિક સુલભતા પૂરી પાડવી.	
માધ્યમિક તબક્કામાં દિવ્યાંગો માટે સમાવિષ્ટ શિક્ષણ	તેઓ નિયમિત શાળાઓમાં સમાવિષ્ટ વાતાવરણમાં માધ્યમિક તબક્કે તેમનું શિક્ષણ ચાલુ રાખી શકે તે માટે.	ધોરણ ૯થી ૧૨સુધીના માધ્યમિક તબક્કામાં દિવ્યાંગ બાળકોને આવરી લે છે

શિષ્યવૃત્તિ

૧૬૭. નેશનલ મીન્સ-કમ-મેરિટ શિષ્યવૃત્તિ (NMMS) યોજના જૂન ૨૦૦૮ માં શરૂ કરવામાં આવી હતી જેમાં ધોરણ ૯-૧૦માં પસંદ કરાયેલ ઉમેદવારોને દર વર્ષે ૧ લાખ શિષ્યવૃત્તિ આપવાની જોગવાઈ હતી. કેટલીક રાજ્ય સરકાર ધોરણ ૧ થી ૮ સુધી એટલે કે ૧૪ વર્ષ સુધીના દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ પણ આપે છે.

૧૬૮. કેન્દ્રીય વિદ્યાલય/નવોદય વિદ્યાલય: આ અન્વયે પ્રવેશમાં૩% અનામત અને વિદ્યાલય વિકાસ નિધિ અને ટ્યુશનફીની ચુકવણીમાંથી મુક્તિ અને પીડબ્લ્યુડીએમાં આવરી લેવામાં આવતા દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે.

૧૬૯. ST વિદ્યાર્થીઓના મેરિટનું અપગ્રેડેશનઃસ્કીમનો ઉદ્દેશ ST વિદ્યાર્થીઓને ૯થી ૧૨સુધીના વર્ગોમાં ઉકેલ અને વિશેષ કોચિંગ આપીને તેમની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવાનો છે. તે ૩% દિવ્યાંગ SC/ST વિદ્યાર્થીઓને લક્ષ્ય બનાવે છે.

એસટી વિદ્યાર્થીઓના મેરિટના અપગ્રેડેશન હેઠળ વિવિધ એલાઉન્સ

કેટેગરી	એલાઉન્સ/ભથ્થું	એલાઉન્સની રકમ (USD)	અવધિ
અંધ વિદ્યાર્થી માટે	રીડર ભથ્થું	૩.૩૩	માસિક
દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થી માટે	પરિવહન ભથ્થું	૧.૬૬	માસિક
દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીને મદદ કરવા માટે હોસ્ટેલના કોઈપણ કર્મચારી માટે	વિશેષ પગાર	૩.૩૩	માસિક
ગંભીર દિવ્યાંગ દિવસનો વિદ્વાન વિદ્યાર્થી	એસ્કોર્ટ ભથ્થું	૧.૬૬	માસિક

માનસિક રીતે દિવ્યાંગ	વધારાનું કોચિંગ	૩.૩૩	માસિક

ઉચ્ચ શિક્ષણ

૧૭૦. PWDA હેઠળ બેઠકોનું આરક્ષણ: PWDA ની કલમ ૩૯ પૂરી પાડે છે 'સરકાર તરફથી સહાય મેળવતી તમામ સરકારી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, PwDs માટે ત્રણ ટકાથી ઓછી બેઠકો અનામત રાખવી જોઈએ નહીં'. આમ સરકારી સહાયિત સંસ્થાઓ માટે દિવ્યાંગજનો માટે કુલ બેઠકોના ૩% અનામત રાખવાનું ફરજિયાત બનાવે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશ માટે ન્યાયતંત્રએ કડક વલણ અપનાવ્યું છે, અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જગ્યાઓ સુધી જોગવાઈ લંબાવવામાં આવી છે.

૧૭૧. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશને તમામ યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોને દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રવેશમાં૩% અનામત (સીધી રીતે), લેક્ચરર્સની નિમણૂકમાં અને અભ્યાસક્રમોના પ્રવેશમાં ૩% અનામત, NET પ્રવેશ માટે ૫%ની છૂટછાટ આપવા માટે સૂચનાઓ જારી કરી છે, અને પ્રવેશમાં દિવ્યાંગજનો માટે ૫ વર્ષ સુધીની ઉપલી વય મર્યાદામાં છૂટછાટ આપી છે.

૧૭૨. યુજીસી દ્વારા યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો:

- ખાસ જરૂરિયાતો ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ (HEPSN): યુનિવર્સિટીઓ સહિત ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં સુલભતા, સાધનોની ખરીદી, સ્થાપના દ્વારા શિક્ષણને સમૃદ્ધ બનાવવા સુવિધાઓનું નિર્માણ કરીને દિવ્યાંગજનોનીક્ષમતાઓ વિશે જાગૃતિ લાવવાનું વાતાવરણ ઊભું કરવાનો હેતુ છે. શૈક્ષણિક સેવાઓને વધારવા માટે એકમોને સક્ષમ કરવા, વપરાશ અને વિશેષ સાધનો પ્રદાન કરવા.

- ફાઈનાન્સીયલ આસીસ્ટન્સ ટુ વિઝ્યુઅલી-ચેલેન્જ્ડટીચર્સ (એફએવીસીટી): આ સ્કીમ દ્રષ્ટિની અક્ષમતા ધરાવતા કાયમી શિક્ષકોને વાચકની મદદથી શિક્ષણ અને સંશોધનને આગળ વધારવામાં મદદ કરવા માટે ઘડવામાં આવી છે.

શારીરિક રીતે દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓને એકીકૃત કરવા માટે હાલની પોલિટેકનિકનું અપગ્રેડેશન:

૧૭૩. આ યોજના ટેકનિકલ અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ જાળવવા માટે શારીરિક રીતે દિવ્યાંગજનનેએકીકૃત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે ઘડવામાં આવી છે. અપગ્રેડેશન માટે હાલની ૫૦ પોલિટેકનિકની પસંદગી કરવામાં આવી છે અને દરેક પોલિટેકનિકને

ડિપ્લોમા પ્રોગ્રામમાંર૫ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપવાની મંજૂરી છે જ્યારે બિન-ઔપચારિક કાર્યક્રમો (છ મહિના સુધીની અવધિ) હેઠળ લગભગ ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓને વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવામાં આવે છે. પોલિટેકનિકમાં, વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪ દરમિયાન દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓની નોંધણી નીચેના કોષ્ટકમાં વિગતવાર છે.

વર્ષ ૨૦૧૩-૧૪ દરમિયાન દિવ્યાંગવિદ્યાર્થીઓની નોંધણી

કોર્સ	સંખ્યા
ડિપ્લોમામાં ફોર્મલ કોર્સીસ	૧૧૯૯
ડિપ્લોમામાં નોન-ફોર્મલ કોર્સીસ	૧૪૭૨
કુલ	૨૬૭૧

૧૭૪. ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી (IGNOU): IGNOU ની સ્થાપના ૧૯૮૫ માં સંસદના એક અધિનિયમ દ્વારા કરવામાં આવી છે. ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી (IGNOU) માં ઓપન અને ડિસ્ટન્સ લર્નિંગ સિસ્ટમ ૨૦૦૬ માં નેશનલ સેન્ટર ફોર ડિસેબિલિટી સ્ટડીઝની સ્થાપના કરી હતી. IGNOU દિવ્યાંગજનો માટે ઘણા ડિપ્લોમા અને પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમો પૂરા પાડે છે. IGNOU દ્વારા અપાતા ઉચ્ચ શિક્ષણ અને વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાં દિવ્યાંગજનોની સમાવિષ્ટતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે IGNOU દ્વારા લેવાયેલા પગલાં, પરિશિષ્ટ ૩ માં જોડાયેલા છે.

૧૭૫. યુનિવર્સિટીઓમાં ઈક્વલ ઓપોર્ચ્યુનીટી સેલની સ્થાપના: કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓને વંચિત સામાજિક જૂથોની જરૂરિયાતો અને અવરોધો માટે વધુ પ્રતિભાવશીલ બનાવવા માટે, કમિશને વંચિત જૂથો માટે નીતિઓ અને કાર્યક્રમોના અસરકારક અમલીકરણને જોવા માટે ઈક્વલ ઓપોર્ચ્યુનીટી સેલ સ્થાપિત કરવા સંસ્થાઓને નાણાં પૂરા પાડ્યા છે. અને શૈક્ષણિક, નાણાકીય, સામાજિક અને અન્ય બાબતોમાં માર્ગદર્શન અને પરામર્શ પ્રદાન કરવા.

૧૭૬. માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી દ્વારા શિક્ષણ પરનું રાષ્ટ્રીય મિશન: માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા શરૂ કરાયેલ મિશનની કલ્પના ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓના લાભ માટે કરવામાં આવી છે. દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓની સુવિધા માટે, વિવિધ ભાષાઓમાં અને દૃષ્ટિહીન વિદ્યાર્થીઓને સહાય પૂરી પાડવા માટે મિશન યુનિકોડ ફોન્ટમાં કેન્દ્રિય રીતે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૭૭. દિવ્યાંગજનો માટે રાષ્ટ્રીય શિષ્યવૃત્તિ: આ યોજના હેઠળ, MoSJE એક વર્ષથી વધુ સમયગાળાના પોસ્ટ મેટ્રિક્યુલેશન, વ્યાવસાયિક અને તકનીકી અભ્યાસક્રમોને અનુસરવા માટે દર વર્ષે ૫૦૦ નવી શિષ્યવૃત્તિ આપે છે. મગજનો લકવો, માનસિક દિવ્યાંગતા, બહુવિધ દિવ્યાંગતાઅને ગંભીર અથવા ગંભીર સાંભળવાની ક્ષતિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓના સંદર્ભમાં,ધોરણ ૯ થી આગળ અભ્યાસ કરવા માટે શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે.

૧૭૮. ૪૦% કે તેથી વધુ દિવ્યાંગતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ જેમની માસિક કૌટુંબિક આવક ૨૫૦ USD કરતાં વધી નથી તેઓ શિષ્યવૃત્તિ માટે પાત્ર છે. સ્નાતક અને અનુસ્નાતક સ્તરના અભ્યાસક્રમોને અનુસરતા વિદ્યાર્થીઓને; ડિપ્લોમા અને પ્રમાણપત્ર સ્તરના વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમોને અનુસરતા વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે રહ્યાં છે.આ ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીઓને કોર્સ ફી પણ પરત કરવામાં આવે છે.પ્રોફેશનલ કોર્સ કરી રહેલા અંધ/બધિર સ્નાતક અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ માટે અને સેરેબ્રલપાલ્સી વિદ્યાર્થીઓ માટે સપોર્ટ એક્સેસ સૉફ્ટવેર માટે આ યોજના હેઠળ નાણાકીય સહાય પણ આપવામાં આવે છે.

૧૭૯. જ્ઞાનપ્રભા શિષ્યવૃત્તિ યોજના: આ યોજના હેઠળ, દિવ્યાંગજનોને વ્યાવસાયિક તાલીમ/વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો ચલાવવા માટે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે જે કૌશલ્ય વિકાસ અને દિવ્યાંગજનો માટે રોજગાર મેળવવા સુધી મદદ કરે છે.આ યોજના ૨૫૦ યુએસ ડોલરની માસિક કૌટુંબિક આવક મર્યાદા સાથે નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે શરૂ કરવામાં આવી હતી અને દર વર્ષે શિષ્યવૃત્તિના નવીકરણ માટે ઓછામાં ઓછા ૫૦% માર્ક્સની શરત માફ કરવામાં આવી છે.

૧૮૦. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે રાજ્ય સરકારોની શિષ્યવૃત્તિ અને અન્ય યોજનાઓ:વિવિધ રાજ્ય સરકારો દિવ્યાંગજનોને સ્નાતક, અનુસ્નાતક અને એન્જિનિયરિંગ અને વ્યવસાયિક અભ્યાસક્રમો માટે શિષ્યવૃત્તિ આપે છે જે દર મહિને ૨US ડૉલરથી ૨૫US ડૉલર સુધીની હોય છે. આ ઉપરાંત રીડર્સ એલાઉન્સ૧.૬૧ યુએસ ડોલરથી ૨૬યુએસ ડોલર પ્રતિ માસ અને હોસ્ટેલ ભથ્થું દર મહિને ૧.૬૧ યુએસ ડોલરથી ૩.૮૭ યુએસ ડોલર પ્રતિ માસ ગ્રેજ્યુએશન, પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશન અને વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો માટે ઓફર કરવામાં આવે છે.

૧૮૧. સંવર્ધક અને વૈકલ્પિક પદ્ધતિઓ દ્વારા શીખવાની સુવિધા: NIHH ભારતીય સાંકેતિક ભાષા શીખવવા માટે શિક્ષણ સામગ્રીના વિકાસ માટે, ISL દુભાષિયાઓની તાલીમ, બહેરા વ્યક્તિઓને સાંકેતિક ભાષાના શિક્ષકો બનવા માટે તાલીમ આપવા માટે,

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સુનાવણી કર્મચારીઓ માટે સાઇન લેંગ્વેજની તાલીમ, દિવ્યાંગ માતાપિતા અને પરિવારના સભ્યોને સાંભળવા અને દેશના વિવિધ પ્રદેશોમાં ઉપયોગમાં લેવાતી સાંકેતિક ભાષાના શબ્દભંડોળના દસ્તાવેજીકરણ અને તેમની વિવિધતાઓ માટે ભારતીય સાઇન લેંગ્વેજ સેલ ચલાવે છે.

કલમ ૨૫: આરોગ્ય

બંધારણીય જોગવાઈઓ, કાયદા અને નીતિઓ

૧૮૨. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૪૭ એ નિર્ધારિત કરે છે કે "રાજ્ય પોષણના સ્તરમાં વધારો અને તેના લોકોના જીવનધોરણ અને જાહેર આરોગ્યના સુધારણાને તેની પ્રાથમિક ફરજોમાં ધ્યાનમાં લેશે." આ અનુચ્છેદ નિર્દેશાત્મક સિદ્ધાંત હોવા છતાં, ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે બીબી સંભાળ અને તબીબી સહાયના અને તબીબી સહાયને જીવનના અધિકારના અભિન્ન અંગ તરીકે જોયા છે.

૧૮૩. વર્ષ ૨૦૦૦ સુધીમાં 'બધા માટે સ્વાસ્થ્ય' હાંસલ કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે ૧૯૮૩ માં ભારતે પ્રથમ રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ ઘડી ત્યારે તે નીતિ દેશના લોકોની આરોગ્ય સંભાળ જરૂરિયાતો પર સામાન્ય વર્ણન સમાન હતી જેમાં દિવ્યાંગજનોનો સમાવેશ થતો હતો. રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ ૨૦૦૨ ગ્રામીણ ભારતમાં મજબૂત પ્રાથમિક આરોગ્ય નેટવર્ક સાથે દેશના સામાજિક અને ભૌગોલિક વિસ્તારો પર આરોગ્ય સેવાઓની વધુ સમાન સુલભતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે કહે છે.

૧૮૪. બારમી પંચવર્ષીય યોજનાએ આરોગ્યસંભાળ પ્રત્યે સર્વસમાવેશક અભિગમ અપનાવ્યો અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથો, જેમ કે કિશોરીઓ, તમામ વયની મહિલાઓ, ત્રણ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકો, વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ, દિવ્યાંગજનો, આદિવાસીઓ અને અનુસૂચિત જાતિના લોકોના સ્વાસ્થ્ય પર વિશેષ ધ્યાન આપવાનું વચન આપ્યું હતું. બાળપણની દિવ્યાંગતાના પ્રાથમિક નિવારણ અને NRHM અને ICDS દ્વારા પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ પર ભાર મૂકવાની સાથે સમુદાય-આધારિત વ્યવસ્થાપન અને વિવિધ ક્ષમતાઓ ધરાવતા બાળકોના સમાવેશ સાથે બારમી યોજનામાં મજબૂત બનાવવામાં આવશે.

૧૮૫. પોષણક્ષમ આરોગ્ય: તબીબી શિક્ષણ, દવાઓ, વસ્તી સ્થાયીકરણ અને રોગ નિયંત્રણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી કેન્દ્ર સરકારની સાથે સામાન્ય આરોગ્ય સેવાઓ એ રાજ્યોની પ્રાથમિક જવાબદારી છે.

૧૮૬. સમુદાયની નિકટતામાં આરોગ્ય સંભાળ પૂરી પાડવી: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગુણવત્તાયુક્ત આરોગ્ય સંભાળ પૂરી પાડવા માટે મૂળભૂત આરોગ્ય સંભાળ વિતરણ પ્રણાલી અને આરોગ્ય સંભાળ માળખાને સુધારવા માટે ૨૦૦૫ માં રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આરોગ્ય મિશન શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. પોષણ, સ્વચ્છતા, સ્વચ્છતા અને સલામત પીવાના પાણી જેવા આવશ્યક આરોગ્ય નિર્ધારકોની સમન્વય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે અને તેના દ્વારા ગ્રામીણ લોકો, ખાસ કરીને ગરીબ મહિલાઓ અને બાળકોની સમાન, પરવડે તેવી, જવાબદાર અને અસરકારક પ્રાથમિક આરોગ્યસંભાળની સુલભતામાં સુધારો કરવા માંગે છે.

૧૮૭. પ્રારંભિક ઓળખ અને હસ્તક્ષેપ: ભારતે દિવ્યાંગતાની વહેલી ઓળખ અને નિવારણ પર ભાર મૂક્યો છે. વિવિધ દિવ્યાંગતા નિવારણ કાર્યક્રમો અને તેમની ઉપલબ્ધિઓ પરિશિષ્ટ ૪ માં જોડવામાં આવી છે.

૧૮૮. PWDA ની કલમ ૨૫ એવી જોગવાઈ કરે છે કે "તેમની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં, યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ, દિવ્યાંગતાની ઘટનાને રોકવા માટે,નીચે મુજબ પગલાં હાથ ધરશે:

- દિવ્યાંગ થવાના કારણને લગતા સર્વેક્ષણ, તપાસ હાથ ધરવા અને સંશોધન હાથ ધરવા અથવા હાથ ધરશે;
- દિવ્યાંગતાને રોકવાની વિવિધ પદ્ધતિઓનો પ્રચાર કરશે;
- "જોખમી" કેસોનેઓળખવાના હેતુથી વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા એક વખત તમામ બાળકોની તપાસ કરશે;
- પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો પર સ્ટાફને તાલીમ માટે સુવિધાઓ પૂરી પાડશે;
- સામાન્ય સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા માટે પ્રાયોજિત અથવા પ્રાયોજિત જાગૃતિ ઝુંબેશ પ્રસારિત કરવામાં આવે છે અથવા પ્રસારિત કરવા માટેનું કારણ બનશે,
- માતા અને બાળકની પ્રિ-નેટલ, પેરેંટલ અને પોસ્ટ-નેટલ સંભાળ માટે પગલાં લેશે;
- પ્રિ-સ્કુલ, શાળાઓ, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, ગ્રામ્ય સ્તરના કાર્યકરો અને આંગણવાડી કાર્યકરો દ્વારા જનતાને શિક્ષિત કરશે; અને
- ટેલિવિઝન, રેડિયો અને અન્ય સમૂહ માધ્યમો દ્વારા દિવ્યાંગતાના કારણો અને અપનાવવામાં આવતા નિવારક પગલાં અંગે લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવશે.

૧૮૯. રાષ્ટ્રીય બાલ સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ: આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલયના સહયોગથી રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટના પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ કાર્યક્રમને અપ-સ્કેલિંગ કરવાનો મુદ્દો તેમના રાષ્ટ્રીય બાલ સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ હેઠળ લેવામાં આવી રહ્યો છે.

૧૯૦. પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય પર જાગરૂકતા બનાવવી: NIHH એ UNDP ના સમર્થન સાથે AIDS-HIV અને શિક્ષણના નિવારણના સંદર્ભમાં મુદ્દાને યોગ્ય રીતે સંબોધવા માટે પુરાવા એકત્રિત કર્યા છે. આનુવંશિક પ્રોજેક્ટ હેઠળ, સંસ્થા શ્રવણની ક્ષતિ ધરાવતી વ્યક્તિઓને વિનામૂલ્યે આનુવંશિક કાઉન્સેલિંગ સેવાઓ પ્રદાન કરે છે અને પૂરી પાડે છે. તેમજ HIVAIDS પ્રોજેક્ટ હેઠળ, સંસ્થાએ સંસ્થામાં હાજરી આપતા તમામ ગ્રાહકો તેમજ સાંભળવાની ક્ષતિ માટે શાળાઓમાં જાતીય સંક્રમિત રોગો, પ્રજનન સ્વાસ્થ્ય અને સ્વસ્થ જાતીય જીવન વિશે જાગૃતિ ઊભી કરી છે.

૧૯૧. આકાંક્ષા: આ યોજના પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ યોજના છે, જે ૨૦૦૭માં નેશનલ ટ્રસ્ટ દ્વારા વિકાસલક્ષી દિવ્યાંગતા ધરાવતા ૦-૬ વય જૂથના બાળકો સાથે કામ કરવા અને તેમને મુખ્ય પ્રવાહ અને વિશેષ શાળાઓ માટે તૈયાર કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે શરૂ કરવામાં આવી હતી. નેશનલ ટ્રસ્ટ ૭૯ સંસ્થાઓને ફંડ આપે છે અને લાભાર્થીઓની સંખ્યા ૧૫૮૦ છે.

૧૯૨. પોલિયો અસરગ્રસ્ત બાળકોની સુધારાત્મક શસ્ત્રક્રિયા અને પુનર્વસન માટે નાણાકીય સહાયની યોજના: MoSJE પોલિયોના કારણે ક્ષતિગ્રસ્ત બાળકોની સુધારાત્મક શસ્ત્રક્રિયાઓ હાથ ધરવા અને દિવ્યાંગ બાળકોના શારીરિક, સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પુનર્વસનમાં મદદ કરવા માટે ADIP યોજના હેઠળ એનજીઓ દ્વારા નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે.

૧૯૩. માતૃત્વ અને બાળપણની પ્રારંભિક સંભાળ: NHRM હેઠળ જનની સુરક્ષા યોજના (JSY) એક સુરક્ષિત માતૃત્વ હસ્તક્ષેપ યોજના છે, જે ગરીબ સગર્ભા સ્ત્રીઓમાં સંસ્થાકીય પ્રસૂતિને પ્રોત્સાહન આપીને માતૃત્વ અને નવજાત મૃત્યુદર ઘટાડવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ યોજના સામાન્ય રીતે દિવ્યાંગ મહિલાઓને આવરી લે છે; જેમાં કોઈ સ્પષ્ટ સમાવેશ નથી.

૧૯૪. રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના (RSBY): પચીસ રાજ્યો RSBY લાગુ કરવાની પ્રક્રિયામાં છે અને ૧૨.૫ મિલિયનથી વધુ બાયોમેટ્રિક-સક્ષમ સ્માર્ટકાર્ડ્સ આરોગ્ય વીમા કવચ પ્રદાન કરવા માટે જારી કરવામાં આવ્યાં છે, સમગ્ર દેશમાં કોઈપણ સામેલ હોય તેવી હોસ્પિટલમાંથી ૪૦ મિલિયનથી વધુ લોકોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. આ

યોજના હવે ધીમે ધીમે ગરીબ ન હોય તેવી કેટેગરીના કામદારો તેમજ અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરતા દિવ્યાંગજનો સુધી લંબાવવામાં આવી રહી છે જેથી તેઓને યોજનાનો લાભ મળે.

૧૯૫. નિરામય યોજના એ આરોગ્ય વીમા યોજના છે જે ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ અધિનિયમ હેઠળ ઓટીઝમ, મગજનો લકવો, માનસિક દિવ્યાંગતા અને બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતા વ્યક્તિઓના કલ્યાણ માટે સમર્પિત છે. વીમા કવર ૧૬૫૦ યુએસ ડોલર સુધીનું છે. જે વ્યક્તિઓની કૌટુંબિક આવક દર વર્ષે ૨૫૦ US ડૉલરથી વધુ હોય તેમણે દર વર્ષે ૪ US ડૉલરનું નજીવા પ્રીમિયમ ચૂકવવું પડે છે.

જાહેર સંમતિ

૧૯૬. ઈન્ડિયન મેડિકલ કાઉન્સિલ (વ્યવસાયિક આચાર, શિષ્ટાચાર અને નૈતિકતા) રેગ્યુલેશન્સ, ૨૦૦૨ નિયમ ૨.૩ દ્વારા દાક્તરોને તેમના દર્દીઓ પ્રત્યે ફરજ અદા કરે છે કે દર્દીની સ્થિતિની ગંભીરતાને ન તો અતિશયોક્તિ કરવી અને ન તો ઓછી કરવી.અને તેઓએ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે દર્દી, તેના સંબંધીઓ અથવા જવાબદાર મિત્રોનેદર્દીની સ્થિતિની એવી જાણકારી હોય કે જે દર્દી અને તેના પરિવારના શ્રેષ્ઠ હિતમાં હોય. વધુમાં એ જરૂરી છે કે તમામ તબીબોએ દરેક પરામર્શમાં દર્દી અને તેના એટેન્ડન્ટ્સ સાથે નિખાલસ રહેવું જોઈએ.

કલમ ૨૬: વસવાટ અને પુનર્વસન

કાયદો અને નીતિ

૧૯૭. PWDAની કલમ ૨(ડબલ્યુ) એ પુનર્વસનને "દિવ્યાંગજનોને તેમના શ્રેષ્ઠ શારીરિક, સંવેદનાત્મક, બૌદ્ધિક, માનસિક અથવા સામાજિક કાર્યાત્મકસ્તરો સુધી પહોંચવા અને જાળવવા માટે સક્ષમ બનાવવાની પ્રક્રિયા" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. PWDA ની કલમ ૬૬(૧) એ જરૂરી છે કે "યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓએ તેમની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં તમામ દિવ્યાંગજનોનું પુનર્વસન હાથ ધરવા અથવા હાથ ધરવાનું કારણ બનાવવું જોઈએ".

૧૯૮. PWDA ની વૈધાનિક દ્રષ્ટિને રાષ્ટ્રીય દિવ્યાંગનીતિમાં વધુ વિસ્તૃત કરવામાં આવી હતી જેમાં તબીબી અને પુનર્વસન વ્યાવસાયિકોની સહાયથી અને દિવ્યાંગજનો તેમના પરિવારો, કાનૂની વાલીઓ અને સમુદાયોની ભાગીદારી સાથે તબીબી, શૈક્ષણિક અને સામાજિક પુનર્વસન કાર્યક્રમોના વિકાસની કલ્પના કરવામાં આવી હતી. નીતિમાં

ગંભીર માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિઓ અને બૌદ્ધિક દિવ્યાંગજનો માટે "મેન્ટલ હેલ્થકેર હોમ્સ" અથવા "કસ્ટોડિયલ કેર સંસ્થાઓ" ની સ્થાપના અંગે પણ વિચારણા કરવામાં આવી હતી.

સંસ્થા-આધારિત આવાસ અને પુનર્વસન

૧૯૯.DEPwD હેઠળની સાત રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ, નિષ્ણાત સહાય પૂરી પાડે છે અને માનવ સંસાધનોનો વિકાસ કરે છે; પુનર્વસન સેવાઓ પ્રદાન કરે છે; અને સંશોધન અને વિકાસ હાથ ધરે છે. પરિશિષ્ટ ૫ DEPwD હેઠળની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની પુનર્વસન પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા આપે છે અને MoHFW હેઠળની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ પરિશિષ્ટ ૬ પર છે. બારમી પંચવર્ષીય યોજના દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણમાં રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની મુખ્ય ભૂમિકાને માન્યતા આપે છે અને તેથી તેમની કામગીરીને શ્રેષ્ઠતાના કેન્દ્રો તરીકે મજબૂત કરવાનો ધ્યેય રાખે છે.

૨૦૦. સંયુક્ત પ્રાદેશિક કેન્દ્રો–કોમ્પોઝીટ્સ રીજીયોનલ સેન્ટર્સ(CRCs): ક્ષમતા નિર્માણ, જાગૃતિ જનરેશન માટે,વ્યાવસાયિકોની તાલીમ, સેવા વિતરણ અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ અને તાલીમ કેન્દ્રો દ્વારા રાજ્ય સરકારો સાથે વિકસિત નવીન જ્ઞાનની વહેંચણી, જરૂરી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના નિર્માણની સુવિધા માટે કેન્દ્ર સરકારના સમર્થનથી CRC ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.CRC કેન્દ્ર, રાજ્ય, જિલ્લા અને ગ્રામ્ય સ્તરે કાર્યરત છે.

૨૦૧. માનસિક બીમારી ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે પુનર્વસન પ્રયાસો: રાષ્ટ્રીય માનસિક આરોગ્ય કાર્યક્રમ, સમગ્ર દેશમાં ૧૧ શ્રેષ્ઠ સંસ્થાઓ દ્વારા માનવ સંસાધન વિકાસ માટે ૭૮ મિલિયન યુએસડી (રૂ.૪૭૦ કરોડ) ફાળવવામાં આવ્યા છે. નક્કી કરેલ માનસિક આરોગ્ય સંસ્થાઓ, માનસિક હોસ્પિટલો અને મનોચિકિત્સા વિભાગોને અપગ્રેડ અને મજબૂત કરીને આ કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવામાં આવી રહી છે.

યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો

૨૦૨. દિવ્યાંગજનો માટે પુનર્વસન પગલાં અમલમાં મૂકવા માટે, DEPwDએ નીચેની યોજનાઓ ઘડી છે:

૨૦૩. દીનદયાળ દિવ્યાંગપુનર્વસન યોજના (DDRS):પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ, રોજિંદા જીવન કૌશલ્યોનો વિકાસ, શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ અને રોજગાર પ્રત્યે તાલીમ-લક્ષી અભિગમ સહિત દિવ્યાંગજનોના પુનર્વસન માટે જરૂરી સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવાના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સાથે આ એક રક્ષણ

યોજના છે. દીનદયાળ દિવ્યાંગ પુનર્વસન યોજના હેઠળ, લાયક અમલીકરણ એજન્સીઓને, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સહિત, દિવ્યાંગજનોના પુનર્વસન સંબંધિત તેમના પ્રોજેક્ટ્સ માટે, જેનો હેતુ દિવ્યાંગજનોને તેમના શ્રેષ્ઠ શારીરિક, સંવેદનાત્મક, બૌદ્ધિક, માનસિક, અથવા સામાજિક કાર્યાત્મક સ્તરો સુધી પહોંચવા અને જાળવવા માટે સક્ષમ બનાવવાનો છે તે તમામને યોગ્ય અનુદાન આપવામાં આવે છે. કુલ ૧૮ મોડેલ પ્રોજેક્ટ્સ છે, ૬૬ માનવસ્ત્રોત કેટેગરી જેમાં ૪૮ ટેકનિકલ, ૪ટેક્નિકલ (પાર્ટ-ટાઇમ) અને ૧૪ નોન-ટેક્નિકલ કેટેગરી છે. રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા રાજ્ય સરકારો સાથે મળીને ડીડીઆરસી એટલે કે જિલ્લા દિવ્યાંગ પુનર્વસવાટ કેન્દ્રોની સ્થાપના દ્વારા ડીડીઆરએસના અમલીકરણનું એક મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે.આ કેન્દ્રો નિવારણ અને પ્રારંભિક શોધ માટે; તબીબી હસ્તક્ષેપ અને સર્જીકલકરેક્શન માટે રેફરલ સેવાઓ; કૃત્રિમ સાધનો અને ઉપકરણોની ગોઠવણી; રોગનિવારકસેવાઓ જેમ કે ફિઝીયોથેરાપી, ઓક્યુપેશનલ અને સ્પીચ થેરાપી; વ્યાવસાયિક તાલીમ દ્વારા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે તાલીમની જોગવાઈ; અને સ્થાનિક ઉદ્યોગોમાં જોબ પ્લેસમેન્ટ માટે સેવાઓ પૂરી પાડે છે. ૨૫૧ ડીડીઆરસી કાર્યરત છે અને દિવ્યાંગજનોને પુનર્વસન સેવાઓ પૂરી પાડે છે. વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન ડીડીઆરએસ હેઠળ ૬૯૩ એનજીઓને નાણાકીય અનુદાન પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે. ડિપાર્ટમેન્ટની બે મહત્વની યોજનાઓ DDRS અને ADIP હેઠળ પારદર્શિતામાં સુધારો કરવા અને અરજીની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવા માટે, નેશનલ ઇન્ફોર્મેટિક્સ સેન્ટર દ્વારા વિકસિત એક ઓનલાઈન સિસ્ટમ રજૂ કરવામાં આવી છે.

૨૦૪. એડ્સ/ઉપકરણોની ખરીદી/ફીટીંગ માટે દિવ્યાંગજનોને સહાયની યોજના (ADIP):Aida/ઉપકરણોની ખરીદી/ફીટીંગ માટે દિવ્યાંગજનોને સહાયની યોજના (ADIP સ્કીમ) હેઠળ, વિવિધ અમલીકરણ એજન્સીઓ (રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ/કમ્પોઝિટ પ્રાદેશિક કેન્દ્રો/કૃત્રિમ અંગો ઉત્પાદન નિગમ ઓફ ઈન્ડિયા (ALIMCO)/ને અનુદાન આપવામાં આવે છે. જીલ્લા દિવ્યાંગપુનર્વસવાટ કેન્દ્રો/રાજ્ય દિવ્યાંગ વિકાસ નિગમ/અન્ય સ્થાનિક સંસ્થાઓ/એનજીઓ) જરૂરિયાતમંદ દિવ્યાંગજનોને ટકાઉ, અત્યાધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉત્પાદિત, આધુનિક, માનક સહાય અને ઉપકરણો ખરીદવામાં મદદ કરવા માટે તેમના શારીરિક, સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક પુનર્વસનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે. દિવ્યાંગતાની અસરો ઘટાડવી અને તેમની આર્થિક ક્ષમતાને વધારવી.આ યોજના હેઠળ દર વર્ષે સરેરાશ ૨.૫૦ લાખ દિવ્યાંગજનો લાભ મેળવે છે. વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન ADIP યોજના હેઠળ ૫૦ વિશેષ શિબિરો યોજાઈ હતી. (વાર્ષિક અહેવાલ, વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫, દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણ વિભાગ,

સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલય). વિભાગે, ટેક્નોલોજી ઇન્ફોર્મેશન, ફોરકાસ્ટિંગ એન્ડ એસેસમેન્ટ કાઉન્સિલ (ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેક્નોલોજી હેઠળની એક સ્વાયત્ત સંસ્થા) સાથે મળીને સહાય અને ઉપકરણો પર માહિતીના ભંડાર તરીકે કાર્ય કરવા માટે એક સમર્પિત વેબપોર્ટલ “Swavlamban.Info” શરૂ કર્યું છે.

૨૦૫. ૧૫ રાજ્યોને આવરી લેતા (જૂન ૨૦૧૪ થી જૂન ૨૦૧૫ સુધી) એક વર્ષ માટે સહાય અને સહાયક ઉપકરણોના વિતરણ માટે ૩૬ મેગા કેમ્પનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું જેમાં ADIP યોજના હેઠળ ૩૯,૮૧૩ લાભાર્થીઓને ૪.૪ મિલિયન યુએસ ડોલરની કિંમતના સહાયક ઉપકરણોનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું હતું. ૪૭,૩૫૮ લાભાર્થીઓને ADIP-વિશિષ્ટ શિબિરો (જૂન ૨૦૧૫ સુધી) હેઠળ સહાય અને સહાયક ઉપકરણો પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે.

૨૦૬. નેશનલ ટ્રસ્ટની પુનર્વસન યોજનાઓ: સમર્થ એ રહેણાંક સેવાઓ માટે "કેન્દ્ર આધારિત યોજના(CBS)" છે જે વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ થી અમલમાં આવતા ટૂંકા ગાળાની (રાહત સંભાળ) અને લાંબાગાળાના (લાંબા સમય સુધી રોકાણ) બંને પ્રદાન કરે છે. અન્ય બાબતોની સાથે ઉદ્દેશ્યમાં ન લીધા હોય તેવા ત્યજી દેવાયેલા અને નિરાધાર દિવ્યાંગજનો અથવા એવા દિવ્યાંગજનો કે જેમનો પરિવારનો આધાર ધીમે ધીમે ઓછો થઈ રહ્યો છે અથવા દિવ્યાંગજનોને પુનર્વસન અને રાહત આપીને દિવ્યાંગતા ધરાવતા વરિષ્ઠ નાગરિકોની કાયમી સંભાળ પૂરી પાડવાનો સમાવેશ થાય છે. રહેણાંક સુવિધાઓ ઉપરાંત, સેવાઓમાં પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ, વિશેષ શિક્ષણ અથવા સંકલિત શાળા, ઓપન સ્કૂલ, પૂર્વ વ્યાવસાયિક અને વ્યવસાયિક તાલીમ, રોજગારલક્ષી તાલીમ, મનોરંજન, રમતગમત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૨૦૭. પીઅરસપોર્ટ સિસ્ટમ્સ: સહયોગી (કેરગીવર્સ ટ્રેનિંગ એન્ડ ડિપ્લોયમેન્ટ સ્કીમ) જેના દ્વારા ૨૮૦૦ સંભાળ રાખનારાઓને તાલીમ આપવામાં આવી હતી. વર્ષ ૨૦૦૮-૦૯માં, પસંદ કરેલ NGO કેન્દ્રમાં કેર ગીવર સેલ (CGC)ની સ્થાપના કરીને યોજનામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે.

૨૦૮. ઘરૂંડા યોજના: ઓટીઝમ, સેરેબ્રલપાલ્સી, માનસિક દિવ્યાંગતાઅને બહુવિધ દિવ્યાંગતાધરાવતી વ્યક્તિઓને પેનલ સેવા પ્રદાતાઓ દ્વારા "આજીવન આશ્રય અને સંભાળનીસુવિધાઓ" પ્રદાન કરવા માટે વર્ષ ૨૦૦૮ માં દિવ્યાંગ વયસ્કો માટે નેશનલ ટ્રસ્ટ હેઠળ જૂથ ઘર અને પુનર્વસન પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી.

૨૦૯. રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટના નવીન પ્રોજેક્ટ્સ: રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ વિકાસલક્ષી દિવ્યાંગજનોના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો કરવા માટે તકનીકોના વિકાસ માટે સંખ્યાબંધ નવીન પ્રોજેક્ટ્સને સમર્થન આપે છે. કોમનવેલ્થ એજ્યુકેશનલ મીડિયા સેન્ટર ફોર એશિયા, નવી દિલ્હી અને વોઈસ એન્ડ વિઝન મુંબઈ દ્વારા બહેરા-અંધ સહિત બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતા બાળકોના માતા-પિતાની તાલીમ માટે મલ્ટી-મીડિયા કીટ વિકસાવવામાં આવી છે. કિટમાં દિવ્યાંગજનો માટે ઉપલબ્ધ અધિકારો અને વિશેષાધિકારો સંબંધિત માહિતી શામેલ છે.

૨૧૦. RCI દ્વારા વ્યાવસાયિકો અને કર્મચારીઓની તાલીમ અને વિકાસ: ગુણવત્તાયુક્ત પુનર્વસન સેવાઓ સુનિશ્ચિત કરવા માટે, RCI એવા વ્યાવસાયિકોની નોંધણી કરે છે જેઓ નિર્દિષ્ટ ધોરણોને પૂર્ણ કરે છે.RCI ની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ (૨૦૧૩-૧૪)માં ચાર નવા અભ્યાસક્રમોની રજૂઆત અને ચૌદ હાલના અભ્યાસક્રમોના પુનરાવર્તનનો સમાવેશ થાય છે. ૪૯૩ સંસ્થાઓ અને ૧૦ ઓપન યુનિવર્સિટીઓને સમગ્ર દેશમાં RCI દ્વારા માન્ય અભ્યાસક્રમો ઓફર કરવાની ક્ષમતા સાથે મંજૂરી આપવામાં આવી છે. RCIએ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૪ માં ડિપાર્ટમેન્ટ સાથે સમિટ ઓફ માઈન્ડનું આયોજન કર્યું હતું.

૨૧૧. સશસ્ત્ર દળોમાં દિવ્યાંગ બનેલા વ્યક્તિઓના પુનર્વસન માટેની યોજનાઓ અને નીતિઓ: સંરક્ષણ મંત્રાલયમાં ભૂતપૂર્વ સૈનિક કલ્યાણ વિભાગની રચના સપ્ટેમ્બર 2004 માં પેન્શન લાભો, પુનઃ રોજગાર અને ભૂતપૂર્વ સૈનિકો અને તેમના આશ્રિતો માટે પુનર્વસન સહિતના કલ્યાણકારી કાર્યક્રમો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે કરવામાં આવી હતી. વિભાગ દેશમાં ESM ના કલ્યાણ અને પુનર્વસન માટે વિવિધ નીતિઓ ઘડે છે. સરકારે તેમની સેવા દરમિયાન, યુદ્ધના સમયમાં અથવા સેનામાં તેમની સેવાને આભારી કારણોસર અપંગ બનેલા વ્યક્તિઓના પુનર્વસન માટે ઘણી યોજનાઓ શરૂ કરી છે. પરિશિષ્ટ ૭ વિભાગની પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા આપે છે.

કલમ ૨૭: કામ અને રોજગાર

કામ અને રોજગારમાં તકોની સમાનતા

૨૧૨. ભારતનું બંધારણ નિર્દેશક સિદ્ધાંતોની કલમ ૩૯ માં કામ અને રોજગારના મહત્વને સ્વીકારે છે જે "નાગરિકો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સમાનરૂપે, આજીવિકાના પર્યાપ્ત સાધનનો અધિકાર છે" તેની ખાતરી કરવા માટે રાજ્યને ફરજિયાત કરે છે; કે "પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને માટે સમાન કામ માટે સમાન વેતન છે"; અને તે કે "કામદારો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ અને બાળકોની નાજુક ઉંમરનો દુરુપયોગ

થતો નથી અને નાગરિકોને તેમની ઉંમર અથવા શક્તિને અનુરૂપ વ્યવસાયમાં પ્રવેશવા માટે આર્થિક જરૂરિયાત દ્વારા ફરજ પાડવામાં આવતી નથી".કલમ ૪૧ એ સૂચવે છે કે "રાજ્ય, તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં, કામ કરવાનો અધિકાર સુરક્ષિત કરવા માટે અસરકારક જોગવાઈ કરશે..." અને કલમ ૪૨ એ સૂચવે છે કે "રાજ્ય કામની ન્યાયી અને માનવીય પરિસ્થિતિઓને સુરક્ષિત કરવા માટે જોગવાઈ કરશે... "

૨૧૩. વર્ષ ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી મુજબ, દિવ્યાંગજનોની કુલ વસ્તીમાંથી, ૨૫% કામદાર જૂથની રચના કરે છે જ્યારે, બાકીના ૬૫% બિન-કામદારો છે.

૨૧૪. PWDA ની કલમ 33 એ જોગવાઈ કરે છે કે દરેક યોગ્ય સરકાર દરેક સંસ્થામાં એવી જગ્યાઓની ટકાવારી નિમણૂક કરશે જે વ્યક્તિઓ અથવા PwDના વર્ગ માટે 3% થી ઓછી ન હોય, જેમાં પ્રત્યેક એક ટકા(i) અંધત્વ અથવા ઓછી દ્રષ્ટિ,(ii) સાંભળવાની ક્ષતિ અને(iii) લોકોમોટર ડિસેબિલિટી અથવા સેરેબ્રલ લકવો; દરેક દિવ્યાંગતા માટે ઓળખાયેલ પોસ્ટ્સમાં દિવ્યાંગજનો માટે અનામત રહેશે. PWDA માત્ર ૧૯૯૬ માં અમલમાં આવ્યું છે જો કે, નવેમ્બર ૧૯૭૭ માં જૂથ 'C' અને 'D' પોસ્ટ્સ પર સીધી ભરતીના કિસ્સામાં દિવ્યાંગજનો માટે આરક્ષણ પહેલેથી જ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.તે ૧૯૮૯ માં ગ્રુપ 'C' અને 'D' પોસ્ટ્સ પર પ્રમોશનના કેસોમાં વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું હતું. અધિનિયમના અમલ સાથે દિવ્યાંગજનો માટે આરક્ષણ ઓળખાયેલ જૂથ 'A' અને 'B' પોસ્ટમાં સીધી ભરતીના કિસ્સામાં પણ લાગુ કરવામાં આવ્યું હતું. ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ પર્સોનલ એન્ડ ટ્રેનિંગ (DoPT) એ કેન્દ્ર સરકાર હેઠળની પોસ્ટ્સ/સેવાઓમાં દિવ્યાંગજનો માટે આરક્ષણ પર એકીકૃત સૂચનાઓ જારી કરી છે. કર્મચારી પ્રશિક્ષણ વિભાગ PWD એક્ટની કલમ 33 ના અમલીકરણ પર સતત દેખરેખ રાખે છે. તેઓ વિશેષ ભરતી ઝુંબેશ દ્વારા દિવ્યાંગજનો માટે ખાલી જગ્યાઓ ભરવા માટે તમામ કેન્દ્રીય મંત્રાલયો/વિભાગો સાથે મામલો ઉઠાવી રહ્યા છે.

૨૧૫. દિવ્યાંગજનોને વિવિધ રાહતો આપવામાં આવે છે. વય મર્યાદામાં છૂટછાટ એ હકીકતને ધ્યાનમાં લીધા વિના પ્રદાન કરવામાં આવે છે કે પોસ્ટ આરક્ષિત છે કે નહીં, અને પોસ્ટ દિવ્યાંગજનો માટે યોગ્ય હોવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે. વય છૂટછાટ ઉપરાંત, દિવ્યાંગજનોને અરજી ફી અને પરીક્ષા ફીની ચુકવણીમાંથી મુક્તિ અને પાત્રતા ધોરણોમાં છૂટછાટ મળે છે.

૨૧૬. ખુલ્લી હરીફાઈ દ્વારા તકની સમાનતા: કલમ ૧૪ માં સમાવિષ્ટ સમાનતાનો અધિકાર અને બંધારણની કલમ ૧૬ હેઠળ રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતાનો અધિકાર દિવ્યાંગજનોને સમાન તક આપે છે. PWDA ની કલમ 33 માં આપવામાં

આવેલ આરક્ષણ કોઈ પણ રીતે દિવ્યાંગજનોને ખુલ્લી સ્પર્ધા દ્વારા પદ પ્રાપ્ત કરતા અટકાવતું નથી. આ સરકારી નોકરીઓમાં દિવ્યાંગજનોની સમાન તક અને ભાગીદારીની ખાતરી કરે છે અને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદની ૧૪ અને ૧૬ હેઠળ દરેક નાગરિકને આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોને અનુરૂપ છે.

કામ અને રોજગારના અધિકારની સુરક્ષા

૨૧૭. PWDA ની કલમ ૪૭ અન્ય બાબતો સાથે સંસ્થાઓને સેવા દરમિયાન દિવ્યાંગતા પ્રાપ્ત કરનાર કોઈપણ કર્મચારીનો દરજ્જો આપવા અથવા ઘટાડવાથી પ્રતિબંધિત કરે છે. કાયદેસર રીતે, અદાલતો એવી વ્યક્તિઓની તરફેણમાં વિધાનસભા દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત કોઈપણ અધિકારનો ઇનકાર અટકાવવા માટે સતર્ક છે જેમણે રોજગાર દરમિયાન દિવ્યાંગતાપ્રાપ્ત કરી છે.

૨૧૮. 'રોજગારનો અભ્યાસક્રમ' શબ્દના સંદર્ભમાં, PWDA ની કલમ ૪૭ એ જરૂરી નથી કે વ્યક્તિએ 'રોજગાર દરમિયાન' દિવ્યાંગતા સહન કરવી જોઈએ અને જ્યાં સેવાના સમયગાળા દરમિયાન અપંગતા પ્રાપ્ત થઈ હોય પણ રોજગારના અભ્યાસક્રમની બહાર પણતે રક્ષણ માટે હકદાર છે.

૨૧૯. કામની ન્યાયી અને સાનુકૂળ સ્થિતિ: PWDA ની કલમ ૪૭ મુજબ એમ્પ્લોયરો અરજદારને ત્યાં સુધી રજા પર ચાલુ રાખવાની ફરજ છે જ્યાં સુધી તે નિવૃત્ત ન થાય અને તેને ૧૦૦% અસમર્થ ગણવામાં આવે ત્યારે પણ તે મુજબ તેને વેતન અને પગાર ચૂકવે, અને જો વ્યક્તિ હજુ પણ તેમની સેવા હેઠળના સમયગાળામાં હોય તો માત્ર અમાન્ય પેન્શન આપવા માટે તે પૂરતું નથી. કલમ ૪૭ એમ્પ્લોયરને સેવા દરમિયાન દિવ્યાંગતા પ્રાપ્ત કરનાર કર્મચારીને સુરક્ષિત રાખવાની જવાબદારી આપે છે, પછી ભલે કર્મચારી અજાણ હોય અને નિવૃત્તિ માટે પૂછે. એકવાર દિવ્યાંગજનો માટે પોસ્ટ આરક્ષિત થઈ જાય અને યોગ્ય ઉમેદવારની યોગ્ય રીતે પસંદગી કરવામાં આવે, તો તેમની સેવાઓ આ આધાર પર સમાપ્ત કરી શકાતી નથી કે તેઓ તે ચોક્કસ પોસ્ટ આપવા માટે અયોગ્ય છે.

૨૨૦. વર્કમેન કમ્પેન્સેશન એક્ટ (ડબ્લ્યુસીએ), ૧૯૨૩ જોગવાઈ કરે છે કે જો કોઈ કામદારને તેની રોજગારમાંથી અથવા તે દરમિયાન અકસ્માતથી વ્યક્તિગત ઈજા થઈ હોય, તો તેના એમ્પ્લોયર વળતર ચૂકવવા માટે જવાબદાર રહેશે. કુલ દિવ્યાંગતાની ટકાવારી, કમજોર સમયે કામદારનું વેતન, દિવ્યાંગતાને કારણે કમાણી ક્ષમતામાં ઘટાડો

એ વળતર નક્કી કરતી વખતે અદાલતો દ્વારા ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા કેટલાક મહત્વપૂર્ણ માપદંડો છે.

૨૨૧. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી કાયદો (MGNREGA):PWDA હેઠળ દિવ્યાંગ અથવા અલગ-અલગ રીતે સક્ષમ વ્યક્તિઓને દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે, જેની ગંભીરતા ૪૦% અને તેથી વધુ છે તેમને મનરેગાના હેતુઓ માટે સંવેદનશીલ વ્યક્તિઓની વિશેષ શ્રેણી તરીકે ગણવામાં આવે છે. ઓટીઝમ સેરેબ્રલ પાલ્સી, મેન્ટલરીટાર્ડેશન એન્ડ મલ્ટિપલ ડિસેબિલિટી એક્ટ, ૧૯૯૯ (૧૯૯૯ ના ૪૪) માં રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટ ફોર વેલ્ફેર ઓફ પર્સન્સમાં વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબ દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓને પણ મનરેગામાં સમાવેશ કરવાના હેતુથી દિવ્યાંગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અલગ-અલગ રીતે સક્ષમ વ્યક્તિઓને મનરેગાના કામો માટે સાથી તરીકે અને કામના સ્થળો પર પીવાનું પાણી, ક્રેચવગેરેની વ્યવસ્થા કરવા માટે કામદારો તરીકે નિમણૂક માટે પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.તેમને મનરેગાના કામોમાં નિયુક્ત અન્ય વ્યક્તિઓ સમાન વેતન ચૂકવવામાં આવે છે. ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલયની ૨૦૧૨-૧૩ ની વાર્ષિક યોજના મુજબ ૩,૧૬,૬૯૨ દિવ્યાંગજનોને MGNREGA હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા હતા.

૨૨૨. PWDA ની કલમ ૪૦ હેઠળ પ્રોગ્રામેટિક હક પ્રદાન કરે છે કે "યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ દિવ્યાંગજનોના લાભ માટે તમામ ગરીબી નાબૂદી યોજનાઓમાં ત્રણ ટકાથી ઓછા અનામત રાખશે નહીં." પરિશિષ્ટ ૮ ગ્રામીણ અને શહેરી ગરીબો માટેની સહાયક યોજનાઓની રૂપરેખા આપે છે.

૨૨૩. રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન (NRLM): ખાસ કરીને સંવેદનશીલ આદિવાસી જૂથો, એકલી મહિલા, મહિલા-મુખ્ય પરિવારો, દિવ્યાંગજનો, જમીન વિનાના, સ્થાનાંતરિત મજૂર વગેરે જેવા સૌથી સંવેદનશીલ પરિવારો પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવશે. NRLM સમાજના નબળા વર્ગોના પર્યાપ્ત કવરેજની ખાતરી કરશે જેમ કે ૩% દિવ્યાંગજનો છે.

૨૨૪. વ્યાવસાયિક તાલીમ: શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય દ્વારા દિવ્યાંગો માટે ૨૦ વ્યાવસાયિક પુનર્વસવાટ કેન્દ્રો (VRCs) ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જેથી દિવ્યાંગજનોની તેમની સામાજિક, આર્થિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને વ્યાવસાયિક ક્ષમતાઓને ઉજાગર કરવાની અવશેષ ક્ષમતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે. દિવ્યાંગ બેરોજગાર યુવાનોના કૌશલ્ય અપગ્રેડેશન માટે સાત વીઆરસીમાં સાત કૌશલ્ય તાલીમ વર્કશોપ ઉમેરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં દિવ્યાંગજનોને સેવાઓ પૂરી

પાડવા માટે પાંચ VRC હેઠળ ૧૧ બ્લોકમાં ૧૧ ગ્રામીણ પુનર્વસન વિસ્તરણ કેન્દ્રો (RRECs) ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. દિવ્યાંગજનોની કૌશલ્ય તાલીમ માટે રાષ્ટ્રીય કાર્ય યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે જેના દ્વારા વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં ૨.૫ મિલિયન દિવ્યાંગજનોને કૌશલ્ય પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવશે.

૨૨૫. મોડ્યુલર એમ્પ્લોયેબલ સ્કીલ (MES) પર કૌશલ્ય વિકાસ પહેલ: ઉદ્યોગ, રાજ્ય સરકાર અને વ્યાવસાયિક તાલીમના ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો સાથે પરામર્શ કરીને વિકસાવવામાં આવી છે. MES નો હેતુ લઘુત્તમ કૌશલ્યો સેટ હાંસલ કરવાનો છે અને દિવ્યાંગજનો માટે કૌશલ્યો અપગ્રેડેશન અને આજીવન શીખવાની તકો પ્રદાન કરે છે.

૨૨૬. શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય દ્વારા ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૯ માં રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય વિકાસ નીતિ ઘડવામાં આવી છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય સંગઠિત અને અસંગઠિત બંને ક્ષેત્રોમાં કર્મચારીઓની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવાનો છે, જેમાં યુવાનો, મહિલાઓ, દિવ્યાંગોઅને અન્ય વંચિત વર્ગોની ભાગીદારીમાં વધારો થાય છે અને વિવિધ ક્ષેત્રોના પ્રયત્નોને સમન્વયિત કરવા અને વર્તમાન વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાનો છે.

૨૨૭. ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એડલ્ટ ઇન્ડિપેન્ડન્ટ લિવિંગ એ નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ધ મેન્ટલી હેન્ડિકેપ્ડનો એક સમર્પિત વિભાગ છે જે માનસિક દિવ્યાંગજનોને વ્યાવસાયિક તાલીમના ક્ષેત્રમાં માનવ સંસાધન વિકસાવવા, સેવાના મોડલ અને રોજગાર વિકસાવવા અને સંશોધન અને વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે કાર્ય કરે છે.

૨૨૮. MoSJE અને MoHRDના આદેશ પર મે-૨૦૦૧ માં ભારતના નેશનલ એબિલિમ્પિક્સ એસોસિએશનની રચના કરવામાં આવી હતી. તેનો ઉદ્દેશ્ય દેશમાં એબિલિમ્પિક્સનો પ્રચાર કરવા અને વ્યાવસાયિક અને જીવન કૌશલ્યમાં સ્પર્ધા માટે ઉચિત પ્રોત્સાહન આપવા અને આયોજન કરવા માટે નીતિઓ ઘડવાનો, શરૂ કરવાનો અને અમલ કરવાનો હતો. ૨૫-૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૧ ના રોજ દક્ષિણ કોરિયાના સિયોલમાં ૮ મી AI યોજાઈ હતી અને ભારતે એક બ્રોન્ઝ મેડલ અને ત્રણ વિશેષ ઈનામો જીત્યા હતા.

૨૨૯. નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર હિયરિંગ હેન્ડિકેપ્ડ, અનામત બેકલોગ ખાલી જગ્યાઓ ભરવા માટે સરકારી અને જાહેર ક્ષેત્રો સાથે દિવ્યાંગજનો માટે નોકરીઓના આરક્ષણને લગતા મુદ્દાઓ ઉઠાવે છે. આ સંસ્થાએ શ્રવણની ક્ષતિ ધરાવતા વ્યક્તિઓને રોજગાર માટે ઓનલાઈન નોંધણી કરાવવા અને બાયોડેટા અપલોડ કરવા સક્ષમ બનાવવા www.jobsfordeaf.nic.in નામની વેબસાઈટ શરૂ કરી છે. તે ખાનગી ક્ષેત્રના

નોકરીદાતાઓમાં પણ જાગૃતિ લાવે છે અને ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી સાથે "એમ્પ્લોયર્સમીટ" નું આયોજન કરે છે.

૨૩૦. સ્પેશિયલ એમ્પ્લોયમેન્ટ એક્સચેન્જીસ: શ્રમ મંત્રાલય પાસે દિવ્યાંગજનોના વ્યાવસાયિક તાલીમ અને આર્થિક પુનર્વસન માટેની જવાબદારી છે. નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વોકેશનલ ટ્રેનિંગ અને એપ્રેન્ટિસશિપ ટ્રેનિંગ સ્કીમ બંને દિવ્યાંગજનો PwDs માટે અસ્પષ્ટ સંખ્યામાં જગ્યાઓ અનામત રાખે છે. ૨૩ સ્પેશિયલ એમ્પ્લોયમેન્ટ એક્સચેન્જીસ દ્વારા નેશનલ એમ્પ્લોયમેન્ટ સર્વિસ દિવ્યાંગજનોને (ખાસ કરીને) લાભદાયક રોજગાર મેળવવામાં મદદ કરે છે અને અન્ય ૯૧૪ એક્સચેન્જો (રોજગાર એક્સચેન્જો) કે જે દિવ્યાંગજનો તેમજ આવી વિશેષ જરૂરિયાતો વગરના લોકોને પૂરી પાડે છે.

૨૩૧. જાહેર ક્ષેત્રે રોજગાર: ભારત પેટ્રોલિયમ કોર્પોરેશન લિમિટેડ એક અગ્રણી જાહેર ક્ષેત્રની કંપની છે જેની પાસે હાલમાં ૧૩૯૨૮ કર્મચારીઓની સંખ્યા છે, જ્યાં ૨૧૮ દિવ્યાંગજનો છે અને તેમાંથી ૪૫ મેનેજમેન્ટ કેડરના છે.

સ્વરોજગાર અને ઉદ્યોગ સાહસિકતા માટેની તકોને પ્રોત્સાહન આપવું

૨૩૨. સરકાર રાષ્ટ્રીય દિવ્યાંગ ફાઇનાન્સ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (NHFDC) દ્વારા વ્યાવસાયિક તાલીમ અને રાહત દરે લોન આપીને દિવ્યાંગજનોના સ્વરોજગારને પ્રોત્સાહન આપી રહી છે. NHFDCની સ્થાપના સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલય હેઠળ કરવામાં આવી હતી અને તે રાજ્ય સરકારો દ્વારા નામાંકિત રાજ્ય ચેનલાઇઝિંગ એજન્સીઓ દ્વારા દિવ્યાંગજનોને ભંડોળના ચેનલાઇઝિંગ માટે એક સર્વોચ્ચ સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે. નેશનલ હેન્ડીકેપ્ડ ફાઇનાન્સ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશને સ્વ-રોજગાર સાહસો માટે દિવ્યાંગજનોના ૧૪,૭૦૩ લાભાર્થીઓને લોન તરીકે ૧૬.૯ મિલિયન યુએસ ડોલરનું વિતરણ કર્યું. NHFDC એ ૨ મેગા કેમ્પ અને ૧૧ જોબ ફેરનું આયોજન કર્યું હતું.

૨૩૩. માનસિક દિવ્યાંગજનોના લાભ માટે આવક પેદા કરતી પ્રવૃત્તિ સ્થાપવા માટે માનસિક દિવ્યાંગજનો માટે પેરેન્ટ્સ એસોસિએશનને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. આવક પેદા કરતી પ્રવૃતિની પ્રકૃતિ એવી હશે કે તેમાં માનસિક રીતે

દિવ્યાંગજનોને સીધી રીતે સામેલ કરવામાં આવશે અને આવકની વહેંચણી માનસિક દિવ્યાંગજનોમાં કરવામાં આવશે.

૨૩૪. ભારતીય રિઝર્વ બેંક દ્વારા એક પરિપત્ર જારી કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં તમામ NBFCs ને સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું હતું કે દિવ્યાંગતાના આધારે શારીરિક/દ્રષ્ટિની અક્ષમતા ધરાવતા અરજદારોને લોન સુવિધાઓ સહિત ઉત્પાદનો અને સુવિધાઓના વિસ્તરણમાં કોઈ ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહીં. અને તેઓ તેમની શાખાઓને વિવિધ વ્યવસાય સુવિધાઓનો લાભ મેળવવા માટે દિવ્યાંગજનોને તમામ શક્ય સહાય આપવા માટે પણ સલાહ આપી શકે છે.

૨૩૫. નેશનલ ટ્રસ્ટ નોકરી મેળા અને લાયક મેળાઓનું આયોજન કરે છે: આ નોકરીદાતાઓ અને દિવ્યાંગજનો વચ્ચે ઇન્ટરફેસ પ્રદાન કરે છે જે પ્લેસમેન્ટ તરફ દોરી જાય છે. જોબ ફેર એ ચાર દિવ્યાંગજનો માટે છે જેના પર નેશનલ ટ્રસ્ટ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે (ઓટીઝમ, માનસિક દિવ્યાંગતા, મગજનો લકવો અને બહુવિધ દિવ્યાંગતા), વ્યાવસાયિક પુનર્વસન કેન્દ્ર (VRC) સ્ટોલ અન્ય દિવ્યાંગતા ધરાવતા ઉમેદવારોના રોજગાર સંબંધિત પ્રશ્નોના જવાબ આપે છે.

૨૩૬. ઉદ્યમ પ્રભા (પ્રોત્સાહન યોજના) એ રાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટની એક યોજના છે જે દિવ્યાંગજનોના સ્વ-રોજગાર માટે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે BPL માટે ૫% અને અન્ય માટે ૦.૦૧૬ મિલિયન યુએસ ડૉલર સુધીની લોન પર ૫ વર્ષ સુધી ૩% વ્યાજ પ્રોત્સાહન દ્વારા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

ખાનગી ક્ષેત્રમાં રોજગારને પ્રોત્સાહિત કરવું

૨૩૭. દિવ્યાંગજનો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ, જે ૨૦૦૬ માં અપનાવવામાં આવી હતી, તેમાં પણ સક્રિય પગલાંઓના માપદંડો મૂકવામાં આવ્યા છે જે ખાનગી ક્ષેત્રમાં દિવ્યાંગજનોની રોજગારીને પ્રોત્સાહિત કરવા પ્રોત્સાહનો, પુરસ્કારો, કરમુક્તિ વગેરે પ્રદાન કરવા માટે લેવામાં આવશે. ઇન્ડિયન લેબર જર્નલ, ૨૦૧૩ જણાવે છે કે "દિવ્યાંગજનોને રોજગાર પ્રદાન કરવા માટે ખાનગી ક્ષેત્રમાં નોકરીદાતાઓને પ્રોત્સાહનની યોજના" ફક્ત ૨૦૦૮ માં શરૂ કરવામાં આવી હતી.યોજના હેઠળ, સરકાર એમ્પ્લોઇઝ પ્રોવિડન્ટ ફંડ (EPF) અને એમ્પ્લો ઇઝસ્ટેટ ઇન્સ્યોરન્સ (ESI) માટે ૩ વર્ષ માટે, ૪૧૬ યુએસ ડોલર સુધીના માસિક પગાર સાથે ખાનગી ક્ષેત્રમાં કાર્યરત દિવ્યાંગ કર્મચારીઓ માટે એમ્પ્લોયરનું યોગદાન પ્રદાન કરે છે.

૨૩૮. દિવ્યાંગજનોની રોજગારીની સુવિધા માટે દિવ્યાંગજનો માટે એક જોબ પોર્ટલ વિકસાવવામાં આવ્યું છે.

કલમ ૨૮: જીવન અને સામાજિક સુરક્ષાનું પર્યાપ્ત ધોરણ બંધારણીય જોગવાઈઓ

૨૩૯. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૮(૧) માં જરૂરી છે કે "રાજ્ય એક સામાજિક વ્યવસ્થાને સુરક્ષિત અને અસરકારક રીતે સુરક્ષિત કરીને લોકોના કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પ્રયત્ન કરશે જેમાં ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય, તમામ રાષ્ટ્રીય જીવનની સંસ્થાઓને જાણ કરશે.." કલમ ૩૮(૨) ફરમાવે છે કે "રાજ્ય, ખાસ કરીને, આવકમાં અસમાનતાઓને ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરશે, અને માત્ર વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ નહીં, પરંતુ વિવિધ વિસ્તારોમાં રહેતા અથવા રોકાયેલા લોકોના જૂથોમાં પણ સ્થિતિ, વિવિધ વ્યવસાયોમાં સુવિધાઓ અને તકોમાં અસમાનતાને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરશે.."ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૯(અ) અને ૪૧ એ જરૂરી છે કે રાજ્યએ તેની આર્થિક ક્ષમતાની મર્યાદામાં કામ કરવાનો, શિક્ષણનો અધિકાર સુરક્ષિત કરવા માટે અને બેરોજગારી, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી અને અપંગતાના કિસ્સામાં જાહેર સહાય માટે અસરકારક જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

હાઉસિંગનો અધિકાર

૨૪૦. PWDA ની કલમ ૪૩ એ જરૂરી છે કે "યોગ્ય સરકારો અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ દિવ્યાંગજનોની તરફેણમાં સૂચનાઓ દ્વારા યોજનાઓ ઘડશે, જેના માટે રાહત દરે જમીનની પ્રેફરન્શિયલ ફાળવણી માટે- (a) મકાન; (b) વ્યવસાયની સ્થાપના; (c) વિશેષ મનોરંજન કેન્દ્રોની સ્થાપના; (d) વિશેષ શાળાઓની સ્થાપના; (e) સંશોધન કેન્દ્રોની સ્થાપના; અને (f) દિવ્યાંગ ઉદ્યોગ સાહસિકો દ્વારા ફેક્ટરીઓની સ્થાપના.

૨૪૧. ઈન્દિરા આવાસ યોજના (IAY): ગ્રામીણ ગરીબોની આવાસની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાના હેતુથી, IAY મે-૧૯૮૫ માં શરૂ કરવામાં આવી હતી, જે મુખ્યત્વે ગરીબી રેખા નીચેની વ્યક્તિઓ માટે હતી. યોજના હેઠળ ઘરની ફાળવણી ઘરની મહિલા સભ્યના નામે અથવા પતિ-પત્નીના સંયુક્ત નામે કરવામાં આવે છે. IAY એ પહેલા માત્ર શારીરિક દિવ્યાંગજનોને જ ૩% અનામતનો લાભ આપ્યો હતો.જો કે,૨૦૧૦ની સુધારેલી માર્ગદર્શિકા શારીરિક અને માનસિક દિવ્યાંગ બંને વ્યક્તિઓને યોજનાનો લાભ આપે છે. ૨૦૧૩ દરમિયાન, ૪૨,૧૪૨ મકાનો શારીરિક રીતે દિવ્યાંગજનોને આપવામાં આવ્યા છે.

૨૪૨. નિર્મલ ભારત અભિયાન: તે એક નવો રાષ્ટ્રીય શહેર સ્વચ્છતા પ્રોજેક્ટ છે. આ કાર્યક્રમો હેઠળ પીવાના પાણી, સ્વચ્છતા અને ડ્રેનેજ સુવિધાઓની ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવાની છે. યોજના હેઠળ સરેરાશ ૨૫% ભંડોળ પાણી અને સ્વચ્છતા સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે ખર્ચવામાં આવશે, જેમાં સામુદાયિક સ્વચ્છતા પ્રોજેક્ટ-નિર્મળ ભારત અભિયાન માટે આશરે ૨૦% રકમનો સમાવેશ થાય છે.આ યોજના શારીરિક અને માનસિક દિવ્યાંગજનો અને અન્ય લોકો માટે ૫% અનામત પ્રદાન કરે છે.

૨૪૩. ગૃહ-આધારિત સર્વગ્રાહી અને સંકલિત અભિગમ દ્વારા મુશ્કેલ સંજોગોમાં મહિલાઓની વિશિષ્ટ નબળાઈઓને સંબોધવા માટે MoHRD દ્વારા સ્વાધાર યોજના ૨૦૦૨ માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ યોજના બૌદ્ધિક દિવ્યાંગ મહિલાઓ સુધી વિસ્તરે છે (પરંતુ માનસિક બિમારી ધરાવતી મહિલાઓનો સમાવેશ થતો નથી) કે જેઓ પરિવાર અથવા સંબંધીઓના કોઈપણ સમર્થન વિના છે.

૨૪૪. નેશનલ રૂરલ ડ્રિંકિંગ વોટર પ્રોગ્રામ (NRDWP): NRDWP, ૨૦૦૯ એ ભારત સરકારનો મુખ્ય કાર્યક્રમ છે જે હેઠળ દેશના તમામ ગ્રામીણ વસવાટોમાં પીવાના પાણીની સલામત સુવિધાની જોગવાઈ માટે રાજ્ય સરકારોને નાણાકીય અને તકનીકી સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. NRDWP નો ધ્યેય એ છે કે તમામ ગ્રામીણ પરિવારોને સલામત અને પર્યાપ્ત પીવાના પાણીના પુરવઠા સાથે આવરી લેવાનું છે, તે એવા રહેઠાણોને પ્રાધાન્ય આપવાનું છે, જ્યાં પીવાના પાણીના સ્ત્રોતોમાં રાસાયણિક (આર્સેનિક અને ફ્લોરાઇડ) દૂષણ હોય અથવા જ્યાં પર્યાપ્ત માત્રામાં સુરક્ષિત પીવાનું પાણી ઉપલબ્ધ ન હોય. ગ્રામીણ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના નિર્માણ માટેના કાર્યક્રમ, ભારત નિર્માણના આવશ્યક ઘટકોમાંનો એક ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પીવાના પાણી પુરવઠાની સુવિધા પૂરી પાડવાનો છે. NRDWP હેઠળ મહિલાઓ, બાળકો અને દિવ્યાંગજનો પર પીવાનું પાણી એકત્ર કરવા અને લાવવાના બોજને ઘટાડવાના હેતુથી વધુ વસવાટોમાં પાઈપથી પાણી પુરવઠાની જોગવાઈ પર હેન્ડપંપની જોગવાઈથી ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

૨૪૫. કુલ સ્વચ્છતા અભિયાન (TSC): સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા અભિયાન એ ખુલ્લામાં શૌચ કરવાની પ્રથા નાબૂદ કરવાના ધ્યેય સાથે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતા સુવિધાઓ સુનિશ્ચિત કરવા માટેનો એક વ્યાપક કાર્યક્રમ છે. મુખ્ય હસ્તક્ષેપના ક્ષેત્રોમાં વ્યક્તિગત ઘરગથ્થુ શૌચાલય, શાળાની સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છતા શિક્ષણ, સામુદાયિક સ્વચ્છતા સંકુલ અને આંગણવાડી શૌચાલય છે. ગુણવત્તા અને ખર્ચની ચિંતાઓને સંબોધવા માટે શાળાના શૌચાલયોની ડિઝાઇન વિકસાવવા, સમીક્ષા અને પ્રમાણિત કરવાની છે અને વધુ મહત્ત્વની બાબત એ છે કે "બાળ-મિત્રતા, જાતિ પ્રતિભાવ અને વિશેષ જરૂરિયાતો

ધરાવતા બાળકોને વપરાશની તકો પૂરી પાડવા" માટે નિર્ધારિત બેન્ચમાર્કનું પાલન કરવું. શારીરિક દિવ્યાંગજનો માટે ઘરમાં શૌચાલયની વિશેષ જોગવાઈ છે. દિવ્યાંગ-અનુરૂપ શૌચાલયના નિર્માણ માટે શારીરિક દિવ્યાંગતા ધરાવતી તમામ વ્યક્તિઓને પ્રોત્સાહક રકમ આપવામાં આવે છે.

૨૪૬. જ્યાં સુધી ખોરાકના અધિકારની વાત છે, અન્નપૂર્ણા અને કિશોર કન્યાઓ માટે પોષણ કાર્યક્રમ નામની યોજનાઓ ગ્રામીણ વિકાસ અને મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલયો દ્વારા લાગુ કરવામાં આવી રહી છે અને અનુક્રમે વરિષ્ઠ નાગરિકો અને કિશોરવયની છોકરીઓને લક્ષિત કરવામાં આવે છે.

સામાજિક સુરક્ષાનો અધિકાર

૨૪૭. દિવ્યાંગજનો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ મુજબ, કલમ ૫૨ એવી જોગવાઈ કરે છે કે દિવ્યાંગજનો માટે, પર્યાપ્ત સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવા માટે નીચેના પગલાં લેવામાં આવશે:-(i) દિવ્યાંગજનોને અપાતી કર રાહતની નીતિઓની નિયમિત સમીક્ષાની સિસ્ટમ મૂકવામાં આવશે જેથી કરીને જરૂરી આવકવેરો અને અન્ય કર રાહત દિવ્યાંગજનો માટે ઉપલબ્ધ રહે.(ii) રાજ્ય સરકારો અને UT વહીવટી તંત્રોને દિવ્યાંગજનો માટે પેન્શન અને બેરોજગારી ભથ્થાની રકમને તર્કસંગત બનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે.(iii) ભારતીય જીવન વીમા નિગમ ચોક્કસ પ્રકારની દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓને વીમા કવચ પ્રદાન કરે છે.

૨૪૮. પેન્શન યોજનાઓ: ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૪૧ અનુસાર જે રાજ્યોને તેના નાગરિકોને બેરોજગારી, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી અને દિવ્યાંગતાના કિસ્સામાં અને અયોગ્ય જરૂરિયાતોના અન્ય કેસોમાં તેની આર્થિક ક્ષમતાની મર્યાદામાં જાહેર સહાય પૂરી પાડવાનો નિર્દેશ આપે છે અને વિકાસ, રાષ્ટ્રીય સામાજિક સહાય કાર્યક્રમ (NSAP) ૧૫ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૯૫ થી અમલમાં આવ્યો. ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૯ માં, NSAP હેઠળ-ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય દિવ્યાંગતા પેન્શન યોજના (IGNDPS) ઉમેરવામાં આવી. IGNDPS ગંભીર અથવા બહુવિધ દિવ્યાંગતા (૧૮-૬૪ વર્ષની વય જૂથમાં) ધરાવતા BPL વ્યક્તિઓ માટે પ્રતિ લાભાર્થી પ્રતિ મહિને ૩ યુએસ ડૉલરના દરે શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. વર્ષ ૨૦૧૨ થી, IGNDPS હેઠળ પેન્શનની રકમ દર મહિને ૬ યુએસ ડોલર કરવામાં આવી છે અને ઉપલી વય મર્યાદા વધારીને ૭૯ વર્ષ કરવામાં આવી છે. આથી, IGNDPS ભારત સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત માપદંડો અનુસાર ૧૮-૭૯ વર્ષની વય

જૂથ વચ્ચેની ગંભીર અથવા બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ અને ગરીબી રેખા (BPL) નીચે જીવતા પરિવારોને લાગુ પડે છે. ૨૦૧૨-૧૩ દરમિયાન આ યોજના હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા લાભાર્થીઓની સંખ્યા ૭,૪૩,૮૦૬ હતી.

૨૪૯. સંગઠિત ક્ષેત્રમાં વીમા યોજનાઓ: સંગઠિત ક્ષેત્ર હેઠળના મોટાભાગના કામદારો એમ્પ્લોઈઝ પ્રોવિડન્ટ ફંડ ઓર્ગેનાઈઝેશન (EPFO), અને કર્મચારી રાજ્ય વીમા નિગમ (ESIC) દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સંસ્થાકીય સામાજિક સુરક્ષા હેઠળ આવરી લેવામાં આવે છે.

૨૫૦. એમ્પ્લોઈઝ સ્ટેટ ઈન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન (ESIC) એક્ટની કલમ ૪૬ નીચેના સામાજિક સુરક્ષા લાભોની કલ્પના કરે છે:

- અસ્થાયી દિવ્યાંગતા લાભ (TDB): વીમાપાત્ર રોજગાર દાખલ કર્યાના પ્રથમ દિવસથી અને રોજગારની ઇજાના કિસ્સામાં કોઈપણ યોગદાન ચૂકવ્યા હોવા છતાં. જ્યાં સુધી દિવ્યાંગતા ચાલુ રહે ત્યાં સુધી વેતનના ૯૦% ના દરે કામચલાઉ દિવ્યાંગતા લાભ ચૂકવવા પાત્ર છે.
- કાયમી દિવ્યાંગતા લાભ (PDB): તબીબી બોર્ડ દ્વારા પ્રમાણિત કમાણી ક્ષમતાના નુકસાનની હદના આધારે માસિક ચુકવણીના સ્વરૂપમાં વેતનના ૯૦% ના દરે લાભ ચૂકવવામાં આવે છે.
- ૨ US ડૉલરના ટોકન વાર્ષિક પ્રીમિયમની ચુકવણી પર કાયમી રૂપે અક્ષમ વીમાધારક વ્યક્તિઓ અને તેમના જીવનસાથીઓને તબીબી સંભાળ પણ પૂરી પાડવામાં આવે છે.
- અન્ય લાભોમાં કાયમી રૂપે દિવ્યાંગ વીમાધારક વ્યક્તિ માટે વ્યાવસાયિક પુનર્વસન અને રોજગારની ઈજાને કારણે શારીરિક અક્ષમતાના કિસ્સામાં શારીરિક પુનર્વસનનો સમાવેશ થાય છે.

૨૫૧. રાજીવ ગાંધી શ્રમિક કલ્યાણ યોજના: ESI કોર્પોરેશને ૨૦૦૫ થી અમલમાં બેરોજગારી ભથ્થાની યોજના રજૂ કરી હતી, જે હેઠળ વીમાધારક વ્યક્તિઓને ESI યોજના હેઠળ ત્રણ વર્ષ કે તેથી વધુ સમય માટે આવરી લેવામાં આવે છે, અને જેઓ ફેક્ટરીના બંધ થવાથી અથવા છટણી અથવા કાયમી થવાને કારણે તેમની નોકરી ગુમાવે છે. દિવ્યાંગતાને એક વર્ષ સુધીના તેમના વેતનના ૫૦% જેટલી રોકડમાં બેરોજગારી ભથ્થું આપવામાં આવે છે. આ સમયગાળા દરમિયાન, વીમાધારક વ્યક્તિ અને તેનો પરિવાર પણ તબીબી સંભાળ માટે પાત્ર છે. શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય દ્વારા

સંચાલિત વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્રોમાં તાલીમ મેળવનાર વીમાધારક વ્યક્તિઓને સંસ્થા દ્વારા વસૂલવામાં આવતી ફી તેમજ તેમની મુસાફરીનો ખર્ચ પણ ચૂકવવામાં આવે છે.

૨૫૨. અસંગઠિત ક્ષેત્ર: અસંગઠિત કામદારોના હિતની સુરક્ષા માટે, અસંગઠિત કામદારો સામાજિક સુરક્ષા કાયદો, ૨૦૦૮ ઘડવામાં આવ્યો હતો. અધિનિયમની કલમ ૩ એ જોગવાઈ કરે છે કે કેન્દ્ર સરકાર અસંગઠિત કામદારો માટે જીવન અને દિવ્યાંગતા કવરને લગતી બાબતો પર યોગ્ય કલ્યાણ યોજનાઓ ઘડશે અને સૂચિત કરશે. અધિનિયમની કલમ ૫ રાષ્ટ્રીય સામાજિક સુરક્ષા બોર્ડનું બંધારણ પણ પ્રદાન કરે છે જે સમયાંતરે અસંગઠિત કામદારો/અસંગઠિત કામદારોની શ્રેણીઓ માટે સામાજિક સુરક્ષા યોજનાઓની રચનાની ભલામણ કરશે. પરિશિષ્ટ ૯ દિવ્યાંગજનો માટે અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટેની વીમા યોજનાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

કલમ ૨૯: રાજકીય અને જાહેર જીવનમાં ભાગીદારી રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ પર બંધારણીય જોગવાઈઓ

૨૫૩. ભારતીય બંધારણની પ્રસ્તાવના ભારતને સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક, લોકશાહી પ્રજાસત્તાક તરીકે જાહેર કરે છે. આનો આવશ્યક અર્થ એ છે કે દરેક નાગરિકને મત આપવાનો અને ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનો અધિકાર છે. પુખ્ત મતાધિકારનો આ સિદ્ધાંત બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૬ માં વધુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે જે જણાવે છે કે, "લોકોના ગૃહ અને દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ પુખ્ત મતાધિકારના આધારે થશે; કહેવાનો અર્થ એ છે કે, દરેક વ્યક્તિ કે જે ભારતનો નાગરિક છે અને જે યોગ્ય વિધાનસભા દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ નિર્ધારિત કરવામાં આવી હોય તેવી તારીખે અઢાર વર્ષથી ઓછી ઉંમરની નથી અને તે આ હેઠળ ગેરલાયક ઠરવામાં આવી નથી. બિન-નિવાસ, મનની અસ્વસ્થતા, અપરાધ અથવા ભ્રષ્ટ અથવા ગેરકાયદેસર વ્યવહારના આધારે યોગ્ય વિધાનસભા દ્વારા બનાવવામાં આવેલ બંધારણ અથવા કોઈપણ કાયદો, આવી કોઈપણ ચૂંટણીમાં મતદાર તરીકે નોંધણી કરવા માટે હકદાર રહેશે.

૨૫૪. જો કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૦૨(૧)(બી) અનુસાર "કોઈપણ વ્યક્તિ સક્ષમ કોર્ટ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યા પછી જ અયોગ્ય માનસિકતાના આધારે પસંદ કરવામાં

આવે અને સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય બનવા માટે ગેરલાયક ઠરી શકે છે". કલમ ૧૯૧(૧)(બી) રાજ્ય વિધાનસભાઓ અને પરિષદો માટે સમાન જોગવાઈ કરે છે.

ચૂંટણી અધિકારો પર વૈધાનિક જોગવાઈઓ

૨૫૫. જનપ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ ની કલમ ૧૬(૧)(બી) હેઠળ જો એવી વ્યક્તિ "અયોગ્ય મનની હોય અને સક્ષમ કોર્ટ દ્વારા જાહેર કરવામાં આવી હોય" તો તેને મતદાર યાદીમાં નોંધણી માટે અયોગ્ય ઠેરવી શકાશે નહીં.કલમ ૧૬(૨) હેઠળ જો કોઈ વ્યક્તિનું નામ મતદાર યાદીમાં નોંધાયા પછી સક્ષમ અધિકારી દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યું હોય તો તેનું નામ મતદાર યાદીમાંથી દૂર કરવામાંઆવી શકે છે.

શારીરિક અને સંવેદનાત્મક દિવ્યાંગજનોના ચૂંટણી અધિકારોની સુવિધા

૨૫૬. કેન્દ્ર સરકારને ચૂંટણી પંચના નિયમો સાથે કોઈપણ પરામર્શ માટે સત્તા આપવામાં આવી છે જે નિયમન કરે છે કે "સામાન્ય રીતે અને શારીરિક અથવા અન્ય દિવ્યાંગતા હેઠળના અશિક્ષિત મતદારોના કિસ્સામાં અથવા મતદારો જે ભાષામાં મતપત્ર લખે છે તેનાથી પરિચિત ન હોય તેવા અભણ મતદારોના કિસ્સામાં કેવી રીતે મત આપવાનો છે. કાગળો છાપવામાં આવે છે અથવા શારીરિક અથવા અન્ય દિવ્યાંગતા હેઠળના મતદારો અને ચૂંટણીમાં મતદાન કરવા માટેની પ્રક્રિયાને અનુસરવામાં આવે છે."

૨૫૭. ચૂંટણી આચારના નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમ ૨૫ અને નિયમ ૨૭G જોગવાઈ કરે છે કે જો કોઈ મતદાર નિરક્ષરતા, અંધત્વ અથવા અન્ય શારીરિક નબળાઈને કારણે પોસ્ટલબેલેટ પેપર પર પોતાનો મત નોંધવામાં અને જાહેરનામામાં પર સહી કરવામાં અસમર્થ હોય, તે તેની સહી પ્રમાણિત કરવા સક્ષમ અધિકારી પાસે લઈ જશે અને વિવિધ પ્રકારની ચૂંટણીઓ માટે અધિકારીને તેનો મત રેકોર્ડ કરવા અને તેના વતી તેના જાહેરનામા પર સહી કરવા વિનંતી કરશે. ચૂંટણી આચારના નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમ ૩૨, નિયમ ૪૦A, નિયમ ૪૯D(f) અને નિયમ ૪૯P(f) પૂરી પાડે છે કે અંધ અથવા અશક્ત મતદારની સાથે રહેતી વ્યક્તિઓ કે જેઓ મદદ વિના હલનચલન કરી શકતા નથી તેમને મતદાન મથકમાં પ્રવેશ કરવાથી બાકાત રાખી શકાય નહીં. વધુમાં, પ્રિસાઇડિંગ ઓફિસરોએ એ સુનિશ્ચિત કરવું જરૂરી છે કે શારીરિક રીતે અશક્ત મતદારોને મતદાન મથકમાં અન્ય મતદારોની કતારમાં રાહ જોયા વિના પ્રવેશવા માટે અગ્રતા આપવામાં આવે,

૨૫૮. જ્યાં અંધત્વ અથવા અન્ય શારીરિક નબળાઈને લીધે કોઈ વ્યક્તિ મતદાન મશીનનાબેલેટ પેપર/બેલેટ યુનિટ પરના પ્રતીકોને ઓળખવામાં અસમર્થ હોય અથવા સહાય વિના તેના પર પોતાનો મત નોંધી શકે, પ્રિસાઇડિંગ ઓફિસરે મતદારને તેમના વતી બેલેટ પેપર પર મત રેકોર્ડ કરવા માટે મતદાન કમ્પાર્ટમેન્ટમાં સગીર ન હોય તેવા સાથીદારને તેમની સાથે લઈ જવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ.

૨૫૯. રિટર્નિંગ ઓફિસરો માટેની હેન્ડબુક (યૂંટણીઓમાં જ્યાં ઈલેક્ટ્રોનિક વોટિંગ મશીનનો ઉપયોગ થાય છે) (૨૦૦૯) જણાવે છે કે જૂના અને દિવ્યાંગજનોને અસુવિધા ન થાય તે માટે શક્ય હોય ત્યાં સુધી મતદાન મથકોની યાદી તૈયાર કરવી જોઈએ. તે વધુમાં જણાવે છે કે મતદાન મથકો બિલ્ડિંગના ભોંયતળિયે સ્થાપિત કરવા જોઈએ અને 'શારીરિક રીતે અશક્ત વ્યક્તિઓ'ના પ્રવેશને સરળ બનાવવા માટે રેમ્પ્સ પ્રદાન કરવા જોઈએ.

અધિકાર સક્રિયતા

૨૬૦. ડિસેબિલિટી રાઈટ્સ એક્ટિવિસ્ટ્સે તેમના બંધારણીય અધિકારો મેળવવા માટે કોર્ટનો કલ્પનાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે.આમ દિવ્યાંગ અધિકાર જૂથ દ્વારા લખાયેલ પત્ર નોંધવામાં આવ્યો હતો. લોકસભાની ચૂંટણી પહેલા એપ્રિલ,૨૦૦૪ માં એક રિટને કારણે સુપ્રીમ કોર્ટે ઈલેક્ટ્રોનિક વોટિંગ મશીનમાં બ્રેઇલ લીપી, રેમ્પ, અલગ કતાર તેમજ બ્રેઈલશીટ્સ જેવી દિવ્યાંગજનોની સુલભતા માંગણીઓ હાથ ધરી હતી. સાથોસાથ, સર્વોચ્ચ અદાલતે આદેશ આપ્યો કે મતદાન અધિકારીઓને દિવ્યાંગજનોની જરૂરિયાતો વિશે સંવેદનશીલ બનાવવું જોઈએ અને આ પગલાં માટે વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ આપવી જોઈએ જેથી કરીને દિવ્યાંગજનોની વસ્તી તેના વિશે જાગૃત થાય અને તેના મતાધિકારનો ઉપયોગ કરવા બહાર આવે. દિવ્યાંગજનો માટે સરળ સુલભતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે, DEPwDએ દિલ્હી, લખનૌ, વારાણસી, કાનપુર અને અલ્હાબાદમાં લોકસભા અને વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ દરમિયાન મતદાન મથકો પર ટ્રાઇસિકલ પ્રદાન કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. અધિકારીઓને માર્ગદર્શન આપવા માટે એક હેન્ડબુક તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આ પહેલની તમામ સંબંધિતો દ્વારા પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી અને સરકારના પ્રયાસોની પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી.

૨૬૧. દિવ્યાંગજનો રાજકીય રીતે પરિપક્વ થઈ રહ્યા છે તે દિવ્યાંગમંચ (ફેડરેશન ઑફ ધ ડિસેબલ્ડ વ્યક્તિઓ)ના ઉદભવ પરથી પણ અનુમાન કરી શકાય છે જે દેશના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સક્રિય દિવ્યાંગજનોનો મંચ છે. આ મંચો દર્શાવે છે કે કેવી રીતે દિવ્યાંગતાના અધિકારોની હિમાયત હવે શહેરી ઘટના નથી.

કલમ ૩૦: સાંસ્કૃતિક જીવન, મનોરંજન, આનંદ પ્રમોદ અને રમતગમતમાં ભાગીદારી બંધારણીય આદેશ

૨૬૨. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૯(૧) એ માન્યતા આપે છે કે "ભારતના પ્રદેશમાં અથવા તેના કોઈપણ ભાગમાં વસતા નાગરિકોના કોઈપણ વિભાગને તેની પોતાની અલગ ભાષા, લિપિ અથવા સંસ્કૃતિ હોય તેને તેનું સંરક્ષણ કરવાનો અધિકાર છે". ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ ૫૧A એ ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ "પોતાની સંયુક્ત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય અને જાળવણી" અને "વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા તરફ પ્રયત્ન કરવા" બનાવે છે.

૨૬૩. દિવ્યાંગજનો માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ, ૨૦૦૬ દિવ્યાંગજનોને રમતગમત, મનોરંજન અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં સમાન તકો મળે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે અને આ ધ્યેયને સાકાર કરવા માટે, નીચે મુજબ નીતિ હાથ ધરે છે:

- મનોરંજન, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને રમતગમત, હોટેલ્સ, બીચ, સ્પોર્ટ્સએરેના, ઓડિટોરિયમ, જિમ હોલ વગેરે માટે સ્થાનો સુલભ બનાવો.
- ટ્રાવેલ એજન્સીઓ, હોટલ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને મનોરંજક પ્રવૃત્તિઓ અથવા મુસાફરીની તકો આયોજિત કરવામાં સામેલ અન્ય લોકોએ દિવ્યાંગજનોની વિશેષ જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને, બધાને તેમની સેવાઓ પ્રદાન કરવી જોઈએ.
- વિવિધ રમતોમાં દિવ્યાંગજનોમાં સ્થાનિક NGO ની પ્રતિભાને ઓળખો.
- દિવ્યાંગજનો માટે રમતગમત સંસ્થાઓ અને સાંસ્કૃતિક મંડળોની રચનાને પ્રોત્સાહિત કરો. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમોમાં દિવ્યાંગજનોની સહભાગિતાને ટેકો આપવા માટે મિકેનિઝમ હશે.
- દિવ્યાંગજનો માટે રમતગમતમાં શ્રેષ્ઠતા માટેનો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર આપો.

સાંસ્કૃતિક જીવનમાં ભાગીદારી

૨૬૪. પુસ્તકાલયો: સંસ્કૃતિ મંત્રાલય દ્વારા એપ્રિલ, ૨૦૧૨ માં પુસ્તકાલયો પર રાષ્ટ્રીય મિશન તરીકે ઓળખાતી ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિની રચના કરવામાં આવી છે. સાંસ્કૃતિક જીવનમાં દિવ્યાંગજનોની સહભાગિતા ઘણા બધા પાસાઓ ધરાવે છે અને તે અસંખ્ય રીતે શક્ય છે. સહભાગિતા સુનિશ્ચિત કરવાની સૌથી મહત્વપૂર્ણ રીતોમાંની એક પુસ્તકાલયોની સુલભતા છે. દિવ્યાંગજનો માટે પુસ્તકાલયો સુલભ બનાવવા માટે સરકાર દ્વારા સતત પ્રયાસો કરવામાં આવે છે.

૨૬૫. ફિલ્મો: દિવ્યાંગજનોના હિતોનું રક્ષણ કરવા અને તેને ઓળખવા માટે, સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઑફ ફિલ્મ સર્ટિફિકેશન પાસે માર્ગદર્શિકાનો સમૂહ છે જેમાંથી એક ફરજિયાત છે કે ફિલ્મોને પ્રમાણપત્ર આપતી વખતે, બોર્ડે ખાતરી કરવી જોઈએ કે શારીરિક અને માનસિક રીતે 'દિવ્યાંગજનો' સાથે દુર્વ્યવહાર અથવા ઉપહાસ દર્શાવતા દ્રશ્યો બિનજરૂરી રીતે રજૂ કરવામાં ન આવે.

૨૬૬. સ્મારકો: વર્ષ ૨૦૧૧ માં, સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલય (MoSJE) એ ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ (ASI) ને તેની પાંચ વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ્સ બનાવવા માટે 0.83 મિલિયન યુએસડીની ગ્રાન્ટ મંજૂર કરી હતી -તાજમહેલ, આગ્રાનો કિલ્લો, ફતેહપુર સીકરી, સૂર્ય મંદિર- કોણાર્ક, અને જામી મસ્જિદ ચાંપાનેર-પાવગઢ અને ૨૫ અન્ય ટિકિટવાળા સ્મારકો દિવ્યાંગજનો માટે સુલભ છે. આ ભંડોળનો ઉપયોગ પ્રવેશ માર્ગો, રેમ્પ્સ, શૌચાલય, સ્પર્શેન્દ્રિય નકશા, બ્રેઇલ સંકેતો અને PwDsમાટે ટિકિટ કાઉન્ટરમાં ફેરફાર કરવા માટે કરવામાં આવશે. ASI એ વર્લ્ડ હેરિટેજ પ્રોપર્ટીઝ પરનું પ્રકાશન પણ બ્રેઈલમાં બહાર પાડ્યું છે.

૨૬૭. બૌદ્ધિક સંપદા અધિકારોના સંદર્ભમાં અવરોધો: ભારતમાં હાલના કાનૂની કોપીરાઈટ શાસન હેઠળ, મુદ્રિત સામગ્રીને તેના રૂપાંતરિત સ્વરૂપમાં રૂપાંતર અને ઉપયોગ માટે કોપીરાઈટ ધારકોની પરવાનગીની જરૂર છે. જ્યારે કોપીરાઈટ અધિનિયમ, ૧૯૫૭ ની કલમ ૫૨(a)(i) સંશોધન સહિત ખાનગી ઉપયોગ માટે કોપીરાઈટ કરેલા કાર્યના પુનઃઉત્પાદનને મંજૂરી આપે છે, આવા બાકાતમાં મનોરંજનના હેતુઓ માટે અથવા સુલભ ફોર્મેટમાં દિવ્યાંગજનોના ઉપયોગ માટે મુદ્રિત સામગ્રીના રૂપાંતરણ અને ઉપયોગનો સમાવેશ થતો નથી. કોપીરાઈટ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૧૨ એ તમામ ફોર્મેટમાં કામની સુલભતા બનાવવા માટે શારીરિક રીતે અશક્ત અને ફરજિયાત લાયસન્સની જોગવાઈ માટે કોપીરાઈટના અપવાદો રજૂ કર્યા છે. અંધ, દૃષ્ટિહીન અથવા અન્યથા પ્રિન્ટ અક્ષમ હોય તેવા લોકો માટે પ્રકાશિત કાર્યોની ઍક્સેસની સુવિધા આપવા માટે ભારત મારા કેશ સંધિનો પક્ષકાર છે. ૨૭ જૂન, ૨૦૧૩ ના રોજ મારા કેશમાં દૃષ્ટિહીન વ્યક્તિઓ અને પ્રિન્ટ ડિસેબિલિટી ધરાવતી વ્યક્તિઓ દ્વારા પ્રકાશિત કાર્યોની ઍક્સેસની સુવિધા માટે સંધિ પૂર્ણ કરવા માટે રાજદ્વારી પરિષદ દ્વારા આને અપનાવવામાં આવ્યું હતું.

૨૬૮. પ્રવાસન: પ્રવાસન મંત્રાલય (એમઓટી) એ પ્રોજેક્ટ અમલીકરણના તબક્કાથી જ હોટલોમાં દિવ્યાંગજનો માટે ઉપલબ્ધ સુવિધાઓ અને સેવાઓની સુલભતા માટે લઘુત્તમ ધોરણોના અમલીકરણ માટે એક સિસ્ટમની સ્થાપના કરી છે. પ્રવાસન મંત્રાલય

હોટેલ પ્રોજેક્ટ્સને મંજૂરી આપે છે અને આ હેતુ માટે નિર્ધારિત માર્ગદર્શિકા અનુસાર ઓપરેશનલ હોટેલ્સ, કન્વેન્શન સેન્ટર્સ વગેરેનું વર્ગીકરણ કરે છે. વિભિન્ન રીતે સક્ષમ વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતો રાખવા માટે માર્ગદર્શિકામાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. એમઓટીએ હવે ફરજિયાત બનાવ્યું છે કે વર્ગીકૃત હોટલોમાં વ્હીલચેર સુલભતા, યોગ્ય ઓછી ઉંચાઈ ફર્નિચર, નીચા પી-ફોલ, સ્લાઈડિંગ દરવાજા સાથેના કપબોર્ડ અને ઓછા કાપડના હેંગર્સ વગેરે સાથે અલગ-અલગ દિવ્યાંગ મહેમાન માટે ઓછામાં ઓછો એક સમર્પિત રૂમ હોવો જોઈએ. રૂમમાં શ્રાવ્ય અને દૃશ્યમાન (બ્લિંકિંગ લાઇટ) એલાર્મસિસ્ટમ હોવી પણ જરૂરી છે. બાથરૂમમાં સ્લાઇડિંગ ડોર અને યોગ્ય ફિક્સર જેવા કે નીચા વોશબેસિન, ઓછી ઉંચાઇવાળા ટોઇલેટ અને ગ્રેબ બાર વગેરે સાથે વ્હીલચેર સુલભ હોવું જરૂરી છે.

૨૬૯. વર્ગીકૃત હોટલોના જાહેર શૌચાલય યુનિસેક્સ, વ્હીલચેર સુલભ, ઓછી ઉંચાઈના યોગ્ય ફિક્સર સાથે, ગ્રેબ બાર વગેરે હોવા જરૂરી છે. તમામ જાહેર વિસ્તારોમાં મફત સુલભતા પ્રદાન કરવી જોઈએ અને ૫ સ્ટાર અને સ્ટાર ડીલક્સ હોટલમાં ઓછામાં ઓછી એક રેસ્ટોરન્ટમાં પ્રવેશદ્વાર પર એન્ટિ-સ્લિપ ફ્લોર સાથે રેમ્પ હોવો જોઈએ. હોટેલોને સલાહ આપવામાં આવે છે કે અલગ-અલગ રીતે સક્ષમ મહેમાનો માટે રૂમ સૌથી નીચલા સ્તરે અને લિફ્ટની સૌથી નજીક સ્થિત હોય.તેઓને એવી પણ સલાહ આપવામાં આવે છે કે તેઓ હોટલના તમામ સ્ટાફ સભ્યોને અલગ-અલગ રીતે સક્ષમ વ્યક્તિઓની વિશેષ જરૂરિયાતો અંગે સંવેદનશીલ બનાવે જેથી તેઓ આવા મહેમાનોને કાળજીથી સંભાળી શકે. જાગરૂકતા પેદા કરવા અને યોગદાનને માન્યતા આપવાના હેતુથી, MoTએ હોટલોને એવોર્ડની સ્થાપના કરી જે અલગ-અલગ સક્ષમ મહેમાનો માટે શ્રેષ્ઠ સુવિધાઓ પૂરી પાડે છે.

ડિસેબિલિટી સ્પોર્ટ્સને પ્રોત્સાહન આપતી સંસ્થાઓ

૨૭૦. સરકાર જાગૃતિ લાવવા માટે એનજીઓ સાથે સહયોગ કરી રહી છે. ૧૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧ ના રોજ, કેન્દ્રીય પ્રવાસન મંત્રીએ નવી દિલ્હીમાં વ્હીલ-ચેર-આધારિત વ્યક્તિઓ દ્વારા "બિયોન્ડ બેરિયર્સઈન ક્રેડિબલ ઈન્ડિયાટૂર"ને લીલી ઝંડી આપી. આ પ્રવાસમાં વ્હીલ ચેર પરના સ્વયંસેવકોના જૂથ દ્વારા ૮૧ દિવસમાં ૨૮ રાજ્યની રાજધાનીઓ અને ૪૦ શહેરોની મુલાકાત સામેલ હતી.

૨૭૧. ભારતની પેરાલિમ્પિક સમિતિ વર્ષ ૨૦૦૫માં, સરકારે ભારતીય ઓલિમ્પિક સંઘ(IOA) ની સમકક્ષ ભારતની પેરાલિમ્પિક સમિતિ (PCI)ને માન્યતા આપી હતી. ૨૦૦૬ થી, PCI એ રાજ્ય સંસ્થાઓ અને ફેડરેશનને સંલગ્ન કરવાનું શરૂ કર્યું અને

ભારતમાં પેરા સ્પોર્ટ્સના ઉત્થાન માટે આ માર્ગ મોકળો થયો. PCI એ શારીરિક રીતે પડકારજનક રમતગમત અને વ્હીલચેર એથ્લેટ્સના વિકાસ અને ઉત્થાન માટે સમર્પિત છે અને શરૂઆતથી પસંદગીના સ્તર સુધી, રમતની તકો અને સ્પર્ધાઓના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેમાં યોગદાન આપવાના ઉદ્દેશ્યો અને ઉદ્દેશ્યો સાથે સમર્પિત છે.PCI એ પેરા એશિયનગેમ્સ, વિશ્વ સ્પર્ધાઓ જેવી વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય મીટમાં ભારતની સહભાગિતામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે.પ્રથમ વખત, દિલ્હીમાં યોજાયેલી કોમનવેલ્થ ગેમ્સ ૨૦૧૦ માં રમતગમતના દિવ્યાંગજનો મુખ્ય પ્રવાહની રમતોની જેમ સમાન મેદાનમાં સ્પર્ધા કરતા જોવા મળ્યા હતા. કોમનવેલ્થ ગેમ્સફેડરેશન અને ઇન્ટરનેશનલ પેરાલિમ્પિક કમિટી વચ્ચેના સહકારી કરારના પરિણામે દિવ્યાંગ ખેલાડીઓને પણ તેમની વિશ્વ કક્ષાની રમત કૌશલ્ય દર્શાવવાની તક મળી.

૨૭૨. નેશનલ પ્લેઇંગ ફિલ્ડ્સ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા (NPFAI): રમતગમત મંત્રાલયે ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૯ માં નેશનલ પ્લેઇંગ ફિલ્ડ્સ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા (NPFAI) ની રચના માટે ફિલ્ડ્સ ઇન ટ્રસ્ટ, UK સાથે MOU પર હસ્તાક્ષર કર્યા છે. NPFAI નો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય દેશમાં રમતનામેદાનો અને ખુલ્લી જગ્યાઓનો વિકાસ, પ્રોત્સાહન, રક્ષણ અને વિસ્તરણ કરવાનો છે.

૨૭૩. ઇન્ડિયન સ્પાઇનલ ઇન્જરીઝ સેન્ટરે કરોડરજ્જુની ઇજાઓ (વ્હીલચેર વપરાશકર્તાઓ) માટે રમતગમતની સુવિધાઓ સ્થાપિત કરી છે જેથી તેઓને વિવિધ રમતગમત પ્રવૃત્તિઓ જેમ કે વ્હીલચેર રગ્બી, વ્હીલચેર બાસ્કેટબોલ, વ્હીલચેર ટેનિસ અને લૉન ટેનિસ તેમના કાર્યાત્મક સ્તર અને સક્રિય રહેવાની શારીરિક ક્ષમતા વધારવા માટે ભાગ લેવાની તક પૂરી પાડી શકાય.

૨૭૪. નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેન્ટલ હેલ્થ એ સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે માનસિક દિવ્યાંગજનો માટે વિશેષ ઓલિમ્પિક્સ સાથે સંકળાયેલ છે અને બાળકો અને માનસિક દિવ્યાંગજનો માટે વિવિધ લેઝર પ્રવૃત્તિઓ જેમ કે ડાન્સ, મ્યુઝિક ફેસ્ટિવલ, પિકનિક વગેરેનું આયોજન કરે છે.

૨૭૫. બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે છુપાયેલી પ્રતિભાઓ અને બહુવિધ દિવ્યાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓની સંભવિતતાને શોધવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે બહુવિધ દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણ માટેની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાએ પ્રથમ વખત દક્ષિણ પ્રાદેશિક રમતોનું આયોજન કર્યું.

૨૭૬. દિવ્યાંગતાની રમતને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો: યુવા બાબતો અને રમતગમત મંત્રાલય, રમતગમત વિભાગ દિવ્યાંગજનોમાં રમતગમતને પ્રોત્સાહન અને વિકાસ કરવાના હેતુથી યોજનાઓ અમલમાં મૂકે છે.

૨૭૭. નેશનલ સ્પોર્ટ્સ ફેડરેશનને સહાયની યોજના: રાષ્ટ્રીય રમતગમત ફેડરેશનને ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ચેમ્પિયનશિપ અને આંતરરાષ્ટ્રીય ટુર્નામેન્ટો યોજવા, વિદેશમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ટુર્નામેન્ટમાં ભાગ લેવા, કોચિંગ શિબિરોનું આયોજન કરવા, રમતગમતના સાધનોની પ્રાપ્તિ વગેરે માટે સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. યુવા બાબતો અને રમતગમત મંત્રાલયનો વાર્ષિક અહેવાલ, ૨૦૧૪-૧૫ રાષ્ટ્રીય રમતગમત મહાસંઘોને જાહેર કરવામાં આવેલ ભંડોળની નીચેની વિગતો પ્રદાન કરે છે:

નેશનલ સ્પોર્ટ્સ ફેડરેશનને સહાય (મિલિયન યુએસ ડોલર)

ફેડરેશનનું નામ	૨૦૧૨-૧૩	૨૦૧૩-૧૪	૨૦૧૪-૧૫
ઓલ ઈન્ડિયાસ્પોર્ટ્સ કાઉન્સિલ ફોર ડેફ, નવી દિલ્હી	૦.૦૯	૦.૧૪	૦.૦૦૫
પેરાલીમ્પીક કમિટિ ઓફ ઈન્ડીયા, બેંગલોર	૦.૨૯	૦.૨૩	૦.૩૩
સ્પેશિયલ ઓલિમ્પિક ભારત	૦.૧૧	૦.૪૫	૦.૩૨

૨૭૮. દિવ્યાંગો માટે રમતગમત અને રમતોની યોજના: મંત્રાલયે ૨૦૦૯ માં દિવ્યાંગ લોકોમાં રમતગમત અને રમતોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે એક યોજના ઘડી હતી. આ યોજનામાં રમતગમતના કોચિંગ અને શાળાઓ માટે ઉપભોજ્ય અને બિન-ઉપયોગી રમતના સાધનોની ખરીદી, કોચની તાલીમ માટે અનુદાન અને દિવ્યાંગજનો માટે જિલ્લા, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરની સ્પર્ધા યોજવા માટે અનુદાનના ઘટકો છે. ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન, ડિસેમ્બર ૨૦૧૪ સુધી યોજના હેઠળ ૩૫ શાળાઓને અનુદાન પ્રદાન કરવામાં આવ્યું હતું. યોજના હેઠળ ૪૨૩૫૦ દિવ્યાંગજનોએ ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન (ડિસેમ્બર,૨૦૧૪ સુધીમાં) જિલ્લા અને રાજ્ય સ્તરે યોજાયેલી સ્પર્ધાઓમાં ભાગ લીધો હતો. દિવ્યાંગજનો માટે રમતગમત અને રમતોની યોજના હેઠળ છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન કરવામાં આવેલ ખર્ચ નીચે દર્શાવેલ છે:

વર્ષ	થયેલ ખર્ચ (મિલિયન યુએસ ડોલર)

૨૦૧૨-૧૩	૧.૦૮
૨૦૧૩-૧૪	૧.૧૬
૨૦૧૪-૧૫	૦.૬૦

૨૭૯. ૧૯૯૪ માં પ્રશંસનીય ખેલાડીઓ માટે પેન્શનની યોજના શરૂ કરવામાં આવી હતી. જે ખેલાડીઓ ભારતીય નાગરિક છે અને ગોલ્ડ, સિલ્વર અને બ્રોન્ઝ મેડલ જીત્યા છે અને ૩૦ વર્ષની વયે પહોંચી ગયા છે તેમજ સક્રિય રમત કારકિર્દીમાંથી નિવૃત્ત થયા છે તેઓ જીવન પેન્શન માટે પાત્ર છે.

૨૮૦. અંધજનોમાં સકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ અને આત્મવિશ્વાસ કેળવવા માટે સ્પર્ધાત્મક ક્રિકેટનો ઉપયોગ કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે એસોસિએશન ફોર ક્રિકેટ ફોર બ્લાઇન્ડ ઇન ઇન્ડિયા (ACBI) ની સ્થાપના ૧૯૯૬ માં કરવામાં આવી હતી. એસીબીઆઈએ ૧૯૯૮ અને ૨૦૦૨માં પ્રથમ બે બ્લાઈન્ડ ક્રિકેટ વર્લ્ડ કપનું આયોજન કર્યું હતું. નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ધ વિઝ્યુઅલી હેન્ડિકેપ્ડ (NIVH), દેહરાદૂન, બોલની અંદર બેરિંગ્સ સાથે હાર્ડ પ્લાસ્ટિકથી બનેલો ઓડિયો બોલ વિકસાવ્યો હતો. તે હવે આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણ મુજબ સ્વીકારવામાં આવે છે.

૨૮૧. નેશનલ સ્પોર્ટ્સ મીટ ફોર ધ બ્લાઈન્ડઃ ભારતીય અંધ સ્પોર્ટ્સ એસોસિએશનની સ્થાપના એપ્રિલ ૧૯૮૬ માં બ્લાઈન્ડ રિલીફ એસોસિએશન, દિલ્હી (BRA) દ્વારા કરવામાં આવી હતી, જે ભારતમાં અંધ લોકો માટેની અગ્રણી સંસ્થા છે. અંધજનો માટે રાષ્ટ્રીય કક્ષાની રમતગમત પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવાનો હેતુ હતો. એસોસિએશનને ભારતીય ઓલિમ્પિક એસોસિએશન દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી છે, અને તે ઇન્ટરનેશનલ બ્લાઇન્ડ સ્પોર્ટ્સ ફેડરેશન (IBSA) સાથે જોડાયેલ છે, જે દૃષ્ટિહીન લોકો માટે આ સર્વોચ્ચ રમતગમત સંસ્થામાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.તે પેરાલિમ્પિક સમિતિ સાથે પણ જોડાયેલું છે. તેમાં ૨૩ રાજ્યોમાંથી૧૩૩ સંસ્થાઓ અને રમતગમત સંસ્થાઓ છે. ઇન્ડિયન બ્લાઇન્ડ સ્પોર્ટ્સ એસોસિએશન ૧૯૮૨ થી નિયમિતપણે દ્વિવાર્ષિક ધોરણે અંધજનો માટે રાષ્ટ્રીય રમતગમત મીટનું આયોજન કરે છે. ૧૮મી નેશનલ સ્પોર્ટ્સ મીટ ૨૦૧૨માં યોજાઈ હતી અને તેમાં દેશભરના ૧૫ રાજ્યોમાંથી લગભગ ૬૦૦ એથ્લેટ્સ અને સ્પોર્ટ્સ અધિકારીઓએ ભાગ લીધો હતો. IBSA વર્લ્ડ ચેમ્પિયનશિપ્સઃ એસ્કોર્ટ્સ, ૧ કોચ, ૧ મદદનીશ કોચ અને ૨ અધિકારીઓએ

એન્ટાલિયામાં ૪ થી IBSA વર્લ્ડ ચેમ્પિયનશિપ અને ગેમમાં ભાગ લીધો હતો. ભારતે પાંચ મેડલ જીત્યા (એક સિલ્વર અને ચાર બ્રોન્ઝ મેડલ).

કલમ ૩૧: આંકડાશાસ્ત્ર અને માહિતી એકત્રીકરણ આંકડાશાસ્ત્રનું મહત્વ

૨૮૨. કલમ ૩૧ દિવ્યાંગતા પર તુલનાત્મક માહિતીના મહત્વને નક્કી કરે છે જે આયોજન, અમલીકરણ, દેખરેખ અને સમાવેશી નીતિઓના મૂલ્યાંકન માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ સંદર્ભમાં, નિવેદન: "દિવ્યાંગજનોમાં લાંબા ગાળાની શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અથવા સંવેદનાત્મક ક્ષતિઓ હોય તેવા લોકોનો સમાવેશ થાય છે જે વિવિધ અવરોધો સાથે ક્રિયા પ્રતિક્રિયામાં અન્ય લોકો સાથે સમાન ધોરણે સમાજમાં તેમની સંપૂર્ણ અને અસરકારક સહભાગિતાને અવરોધે છે", સંમેલનમાં સ્પષ્ટ પણે દર્શાવ્યા મુજબ, મેડિકલ મોડલમાંથી બદલાવને ચિહ્નિત કરે છેદેશના આંકડાઓએ દિવ્યાંગતાના સામાજિક મોડલનો પ્રતિસાદ આપવો પડશે.

૨૮૩. પીડબલ્યુડી એક્ટ ૧૯૯૫ નો અમલ એ ભારતીય દિવ્યાંગતા ચળવળની મુખ્ય સિદ્ધિ છે. આ અધિનિયમની પ્રસ્તાવના દિવ્યાંગતાની સમાનતા અને સંપૂર્ણ ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેની ખાતરી કરવાના તેના ઉદ્દેશ્યને સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે.

દિવ્યાંગતા માહીતીના સ્ત્રોતો

૨૮૪. PWD એક્ટ ૧૯૯૫, સરકાર પર દિવ્યાંગતાના કારણો અંગે સર્વેક્ષણ, તપાસ અને સંશોધન હાથ ધરવા માટે ચોક્કસ જવાબદારી લાદે છે. દિવ્યાંગતા પરના આંકડાઓના મુખ્ય સ્ત્રોતો નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન (NSSO) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા દિવ્યાંગતા પરના દાયકાઓની વસ્તી ગણતરી અને દેશવ્યાપી નમૂનાના સર્વે છે.

૨૮૫. વર્ષ ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં, આઠ પ્રકારની દિવ્યાંગતાના સંદર્ભમાં માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી હતી. આઠ પ્રકારોઆ રીતે ઓળખવામાં આવે છે (i) જોવામાં, (ii) સાંભળવામાં (iii) વાણીમાં (iv) હલનચલનમાં (v) માનસિક મંદતા (vi) માનસિક બીમારી, (vii) બહુવિધ દિવ્યાંગતા(viii) અન્ય કોઈપણ.

૨૮૬. ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી આઝાદી પછીની વસ્તી ગણતરીની ૧૫મી આવૃત્તિ છે. વ્યાખ્યાઓ ઉપરોક્ત તકનીકી સલાહકાર સમિતિ (TAC) દ્વારા ભલામણ કરાયેલી વ્યાખ્યાઓ સાથે વ્યાપકપણે સુસંગત હતી. ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં પ્રશ્નને

પ્રાધાન્યતામાં નામ, ઉંમર, જાતિ, ધર્મ વગેરે પછી ૯ નંબર પર ખસેડવામાં આવ્યો હતો. વ્યાખ્યાઓ, વિભાવનાઓ અને સૂચનાઓ એવી રીતે ડિઝાઇન કરવામાં આવી હતી કે પ્રશ્નનો યોગ્ય રીતે પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો અને વસ્તીની દિવ્યાંગતાની લાક્ષણિકતાઓને નેટ કરવાની શક્યતાઓને સુધારી શકાય છે. ગણતરીકારોને અન્ય પ્રશ્નોના જવાબ આપનાર મુખ્ય જવાબ આપનાર પાસેથી ઘરના દરેક નંબર માટે આ પ્રશ્નનો જવાબ મેળવવા સૂચના આપવામાં આવી હતી. પરિશિષ્ટ ૧૦ વસ્તી ગણતરી ૨૦૧૧ માં દિવ્યાંગતા-સંબંધિત પ્રશ્નોને આવરી લે છે.

માહિતીનો પ્રસાર

૨૮૭. પ્રચાર: પ્રિન્ટ અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયા દ્વારા વ્યવસ્થિત પ્રચાર ઝુંબેશ શરૂ કરવામાં આવી હતી જેણે ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીના ગણતરીકારો દિવ્યાંગતા પરના પ્રશ્નનું અસરકારક રીતે પ્રચાર કરી શકે તેવું વાતાવરણ બનાવવામાં મદદ કરી હતી. વસ્તી ગણતરીને વધુ સારી રીતે જાગૃતિ લાવવા માટે માહિતીનો પ્રસાર કરવા ટેલિવિઝન, રેડિયો, પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પ્રાદેશિક ભાષાની ટેલિવિઝન ચેનલો માટે 'ગેટ યોર સેલ્ફકાઉન્ટેડ' પર એક ફિલ્મ બનાવવામાં આવી હતી. આ મુદ્દો અન્ય બાબતોની સાથે ટેલિવિઝન ટોક શોમાં આવરી લેવામાં આવ્યો હતો. માહિતી, શિક્ષણ અને સંદેશા વ્યવહાર (IEC) સામગ્રી જેવી કે હેન્ડબિલ, પોસ્ટરો અને સ્થાનિક ભાષાઓમાં પત્રિકાઓ ગામડાઓમાં અને ગણતરીકારોને વહેંચવામાં આવી હતી.

૨૮૮. પબ્લિક પ્રાઈવેટ પાર્ટનરશીપ: સેન્સસ ઓર્ગેનાઈઝેશન સામાન્ય જનતાને ભારત ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીના મહત્વ વિશે સંવેદનશીલ બનાવવા અને તેમનો સહયોગ મેળવવાના પ્રયાસમાં એકલું ન હતું. અન્ય કેન્દ્રીય મંત્રાલયો, નાગરિક સમાજ સંસ્થાઓ, ખાસ કરીને જેઓ દિવ્યાંગજનોના કલ્યાણ માટે કામ કરે છે તેઓ પણ લોકો આગળ આવે અને દિવ્યાંગતા સંબંધિત પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં સાચી માહિતી પૂરી પાડે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેમના સઘન પ્રયાસો કરે છે.

કલમ ૩૨: આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર

૨૮૯. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૫૧(બી)એ નિર્ધારિત કરે છે કે રાજ્ય આ મુજબનો પ્રયાસ કરશે: "રાષ્ટ્રો વચ્ચે ન્યાયી અને સન્માનજનક સંબંધો જાળવવા". બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫૩ આંતરરાષ્ટ્રીય કરારોને અસર કરવા માટે કોઈપણ કાયદો

બનાવવાની સંસદને સત્તા આપે છે. બંધારણની આ બે જોગવાઈઓ ભારતને આ કલમ હેઠળ તેની જવાબદારીઓ પૂરી કરવામાં મદદ કરે છે.

૨૯૦. ડિપાર્ટમેન્ટ ફોર ઈન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ (DFID) ભારત અને દિવ્યાંગતા: DFID ઈન્ડિયા કદાચ દિવ્યાંગતાના મુદ્દાઓને સંબોધવામાં દેશનું સૌથી સક્રિય કાર્યાલય છે. દિવ્યાંગતા પ્રત્યે DFID ભારતના પ્રતિભાવના મુખ્ય લક્ષણો છે:

- સરકાર સાથે લોગ ફ્રેમ એગ્રીમેન્ટમાં દિવ્યાંગતા સૂચકાંકોનો સમાવેશ. સર્વશિક્ષા અભિયાન, શિક્ષણ કાર્યક્રમ માટેના કરારમાં દિવ્યાંગતા સૂચકાંકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સૂચક અનુસૂચિત જનજાતિ અને અનુસૂચિત જાતિના બાળકો અને દિવ્યાંગ બાળકો અને ખાસ કરીને આ જૂથોની છોકરીઓ માટે શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓમાં સુધારો કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. બહુ-દાતા પ્રજનન અને બાળ આરોગ્ય કાર્યક્રમ માટે લોગ ફ્રેમમાં દિવ્યાંગજનોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્યક્રમ માટે રાજ્યોએ સૌથી ખરાબ સ્વાસ્થ્ય પરિણામો અને તેને સાંકળતા સંસાધનો ધરાવતા જૂથોને ઓળખવાની જરૂર છે.
- પાર્ટનરશીપ એગ્રીમેન્ટ પ્રોગ્રામ (PAP) DFID ઈન્ડિયાએ પસંદગીના UK NGO સાથે પોતાના ભાગીદારી કરારો સ્થાપિત કર્યા છે જેમની પાસે DFID હેડક્વાર્ટર સાથે પ્રોગ્રામ પાર્ટનરશિપ એગ્રીમેન્ટ છે. દરેક NGO પાર્ટનરે નેટવર્કિંગની સુવિધા, ક્ષમતા નિર્માણ અને અનુદાનનું સંચાલન કરવા માટે બાળકો અને અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ જેવા ચોક્કસ બાકાત જૂથ માટે નોડલ બિંદુ તરીકે કાર્ય કરવાનું છે. સ્વૈચ્છિક સેવા ઓવરસીઝ (VSO) એ દિવ્યાંગતા માટેની નોડલ એજન્સી છે. VSO એ રાજ્યના સચિવ અને દિવ્યાંગ હિતધારકોની આગેવાની હેઠળ એક રાઉન્ડ ટેબલ મીટિંગનું આયોજન કરીને DFIDને મદદ કરી છે.
- નાગરિક સમાજના ગરીબ વિસ્તારો (PACS) કાર્યક્રમ PACS કાર્યક્રમ ભારતના સૌથી ગરીબ જિલ્લાઓમાં નાગરિક સમાજની ક્ષમતા વધારવા માટે રચાયેલ છે. DFID એ 'હેન્ડ્સઑફ' અભિગમ અને સુગમતા અને પ્રતિભાવ અપનાવ્યો છે અને તે પ્રોગ્રામમાં સામેલ છે. પ્રોગ્રામ વાસ્તવિક ક્ષમતા નિર્માણ અભિગમોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. દિવ્યાંગતાનો મૂળરૂપે PACS માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ન હતો પરંતુ પ્રોગ્રામે માન્યતા આપી છે કે દિવ્યાંગતા વિશે વાત કર્યા વિના ગરીબીને સંબોધિત કરી શકાતી નથી. હાલમાં ચાર દિવ્યાંગ સંસ્થાઓ PACS ભંડોળ પ્રાપ્ત કરી રહી છે.

- DFID ના કોર્પોરેટ ડાયવર્સિટી એજન્ડાનો અમલ DFID ઈન્ડિયા પણ કોર્પોરેટ વિવિધતા વ્યૂહરચનાનો અમલ કરવા માટે સક્રિયપણે પ્રયાસ કરી રહી છે. DFID ઈન્ડિયા તેની ભરતી પ્રક્રિયાઓ ખુલ્લી અને સમાવિષ્ટ છે તેની ખાતરી કરવા માટે સ્થાનિક દિવ્યાંગજન સંગઠનો સાથે કામ કરી રહી છે. સુનામી પ્રતિભાવ દિવ્યાંગતા પરિપ્રેક્ષ્યને સુનામી પછીના રાહત કાર્યક્રમોના સામાજિક-ઈક્વિટી ઓડિટમાં સમાવવામાં આવશે.

૨૯૧. યુરોપિયન યુનિયન "ભારતમાં દિવ્યાંગતાના મુદ્દાઓને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવામાં આપત્તિ જોખમ ઘટાડવાના અભિનેતાઓની ક્ષમતા નિર્માણ" જેવા પ્રોજેક્ટ્સમાં અગ્રણી ભૂમિકા નિભાવી રહ્યું છે. જેને યુરોપિયન કમિશન ડિરેક્ટોરેટ જનરલ ફોર હ્યુમેનિટેરિયનએઇડ (ECHO) દ્વારા ૧૫ મહિના માટે ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવે છે જે બદલામાં હેન્ડિકેપ ઇન્ટરનેશનલ દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.

૨૯૨. દિવ્યાંગતાના વિકાસને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે વિશ્વ બેંક અને આંતરરાષ્ટ્રીય દેખરેખ ભંડોળના પ્રયાસો તેમની દેશ-વિશિષ્ટ ગરીબી ઘટાડવાની વ્યૂહરચના પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે.

૨૯૩. ડિસેબિલિટી રાઈટ્સ ફંડ (DRF) દિવ્યાંગજનોના અધિકારો પરના કન્વેન્શનમાં જણાવેલ સામાન્ય સિદ્ધાંતોના માનને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને પ્રોત્સાહન આપે છે, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાઓ, નીતિઓ અને કાર્યક્રમોના વિકાસ સહિત જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં દિવ્યાંગજનોની સંપૂર્ણ ભાગીદારીની ખાતરી કરવાની જરૂરિયાત છે. DRF દિવ્યાંગજનોના અધિકારો પરના સંમેલનની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને, સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે દિવ્યાંગજનોના માનવ અધિકારોની હિમાયત કરવામાં આગેવાની લેવા માટે દિવ્યાંગજનોના સંગઠનોને સમર્થન આપે છે.

૨૯૪. ડીસેબીલીટી ઈનીશીયેટીવઈન સસ્ટે નેબલએક્શન ઈન્ડિયા સોસાયટી (DISAI સોસાયટી) માં; નાણાકીય પ્રાયોજક જાગૃતિ એજ્યુકેશન એન્ડ સોશિયલ અપલિફ્ટમેન્ટ સોસાયટી યુએનસીઆરપીડી વગેરેને સંબોધવા માટે ૧૦૦ જેટલા દિવ્યાંગજનોની સંસ્થાઓની ક્ષમતાનું નિર્માણ કરીને દિવ્યાંગતાના અધિકારોને આગળ ધપાવવા માટે.

૨૯૫. અન્ય ઘણી સંસ્થાઓ છે જે ભારતમાં દિવ્યાંગતા કાર્યક્રમોને સમર્થન આપી રહી છે. તેમાંના કેટલાક છે: CBM, જર્મની; સાઇટસેવર્સ, યુકે; સેન્સ ઇન્ટરનેશનલ, યુકે; એક્શન એઇડ, યુકે; એલસીએચ ડિસેબિલિટી, યુકે; વૉઇસ અને વિઝન, યુએસએ; એશિયન બ્લાઇન્ડ યુનિયન; દ્રષ્ટિની ક્ષતિ ધરાવતા વ્યક્તિઓના શિક્ષણ માટે

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ; રિહેબિલિટેશન ઇન્ટરનેશનલ; દિવ્યાંગજનોનું આંતરરાષ્ટ્રીય; એબિલિમ્પિક ઇન્ટરનેશનલ; મિસોરોર, જર્મની; અંધત્વ નિવારણ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન; માનસિક મંદતા પર આંતરરાષ્ટ્રીય લીગ; લો વિઝન ઇન્ટરનેશનલ; બહેરા અંધ આંતરરાષ્ટ્રીય; વિઝન ૨૦૨૦; અને જાપાન ઇન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ કાઉન્સિલ.

સામર્થ્ય નિર્માણની શરૂઆત

૨૯૬. માહિતી, અનુભવો, તાલીમ કાર્યક્રમો અને શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓના વિનિમય અને આદાનપ્રદાન દ્વારા સહિત ક્ષમતા-નિર્માણની સુવિધા અને સમર્થન:

- યુનિસેફ કોલકાતામાં રામકૃષ્ણ મિશન બ્લાઇન્ડ બોયઝ એકેડેમીને બાળ અધિકારના સંમેલન (CRC) અને અન્ય બ્રેઇલ પ્રોડક્શન્સનું બ્રેઇલ સંસ્કરણ બનાવવા માટે મદદ કરી રહ્યું છે. બીજી તરફ, યુનેસ્કોએ તેની નાણાકીય સહાયને સમાવિષ્ટ શિક્ષણ પર કેન્દ્રિત કરી છે.

- આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ ઉપરાંત, વિવિધ રાષ્ટ્રો વચ્ચે સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. દાખલા તરીકે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એજન્સી ફોર ઈન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ ફંડ પ્રોગ્રામ્સ કે જે આરોગ્ય સંભાળના મુદ્દાઓ પોલિયો નાબૂદી, એચઆઈવી/એઈડ્સ, બાળકોના અસ્તિત્વ અને ચેપી રોગો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, અને આમ, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે, દિવ્યાંગતાના નિવારણને લક્ષ્ય બનાવે છે. ખાસ કરીને, USAID એ રોજગારીની તકો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે અને દિવ્યાંગતા પર વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં ભાગ લેવા માટે મહિલાઓ અને બાળકોને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડી છે.

૨૯૭. સંશોધન અને વૈજ્ઞાનિક અને તકનીકી જ્ઞાનની પહોંચમાં સહકારની સુવિધા:

- જયપુર ફૂટ, આજે પણ, વૈશ્વિક નકશા પર દિવ્યાંગતાક્ષેત્રમાં ભારતનું સૌથી નોંધપાત્ર યોગદાન આપનાર છે. ભગવાન મહાવીર દિવ્યાંગ સહાયતા સમિતિ (BMVSS) જયપુર દ્વારા ઓફર કરાયેલ, ૧૯૭૫ માં સ્થપાયેલી, શારીરિક રીતે અક્ષમ લોકો માટે વિશ્વની સૌથી મોટી સંસ્થા હોવાના પ્રમાણપત્રો ધરાવે છે. તે કૃત્રિમ અંગો, કેલિપર્સ, ક્રૉચ, વ્હીલચેર જેવી એમ્બ્યુલેટરી એઇડ્સ, હેન્ડપેડ ટ્રાઇસાઇકલ, અને અન્ય એઇડ્સ અને

ઉપકરણો પ્રદાન કરે છે જેના બદલામાં કોઈ સેવા શુલ્ક અથવા નાણાકીય જવાબદારી નથી. BMVSS દ્વારા ૧૧,૦૦,૦૭૦ જેટલી સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે જેમાં કૃત્રિમ અંગો, કેલિપર્સ, ટ્રાઇસિકલ, શ્રવણ સાધન, ક્રૉચ અને લગભગ ૨૨ દેશોમાં પોલિયો સુધારાત્મક સર્જરીનો સમાવેશ થાય છે. સમિતિ જયપુર ફૂટ બનાવવા અંગે લોકોને શિક્ષિત કરવા માટે તાલીમ પણ આપે છે. દાખલા તરીકે, ચાર ઇરાકી નાગરિકોએ આવી તાલીમથી લાભ મેળવ્યો અને ઇરાકના દૂતાવાસે યુદ્ધ પીડિતોને મદદ કરવા માટે એક મોટા તાલીમ કાર્યક્રમ માટે વિનંતી કરી છે. જયપુર ફૂટે પણ ગૃહયુદ્ધગ્રસ્ત દેશ શ્રીલંકામાં અસરગ્રસ્તો માટે આજીવિકા પુનઃસ્થાપિત કરવામાં ઘણો આગળ વધ્યો છે. BMVSS તરફથી જયપુરફૂટનો સૌથી વધુ અફઘાનિસ્તાનમાં ગયો છે અને અત્યાર સુધીમાં ૩,૦૫૧નો આંકડો છે. કુલ ૧૬,૭૮૩ જયપુર ફૂટ પાકિસ્તાનથી ઝિમ્બાબ્વે સુધીના વિવિધ વિદેશી દેશોમાં મોકલવામાં આવ્યા છે. હૈતીના ભૂકંપ પીડિતોને જયપુર ફૂટથી પ્રદાન કરવામાં ભારત સરકારનો ઝડપી પ્રતિસાદ સ્વ-સહાય તેમજ અન્ય રાષ્ટ્રો અને સંસ્થાઓ, ખાસ કરીને યુએનની સહાય દ્વારા વિકાસ સાથે દિવ્યાંગતાને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવામાં ભારતના સહકારના પુરાવા તરીકે છે.

- ALIMCO એ મેસર્સ ઓટ્ટોબોક, જર્મની સાથે કૃત્રિમ અંગો માટે કરાર પર હસ્તાક્ષર કરીને "મેક ઇન ઇન્ડિયા" મિશન પર ભાર મૂકીને મોટા પગલાં લીધા છે; CSR પ્રોજેક્ટ હેઠળ દિવ્યાંગજનોને વિતરણ માટે ઉચ્ચતમ ઉપકરણોનો સમાવેશ; અને સાંભળવામાં દિવ્યાંગજનને વ્યક્તિઓને સશક્ત કરવા માટે કોક્લિયર ઇમ્પ્લાન્ટ સર્જરીની રજૂઆત. શ્રવણશક્તિની ક્ષતિગ્રસ્ત વ્યક્તિઓને સાંભળવાનો બહેતર અનુભવ પૂરો પાડવાની દિશામાં એક પગલાં તરીકે, ALIMCO એ નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર હિયરિંગ હેન્ડિકેપ્ડ, મુંબઈ માટે ૫૬ નંબરના કોક્લિયર ઇમ્પ્લાન્ટ સફળતાપૂર્વક મેળવ્યા છે.

૨૯૮. સુલભ અને સહાયક ટેક્નોલૉજીની ઍક્સેસ અને શેરિંગ અને ટેક્નૉલૉજીના ટ્રાન્સફર દ્વારા, યોગ્ય, તકનીકી અને આર્થિક સહાય પૂરી પાડવી:

- આંતર-દેશ સહકારને આગળ વધારવા માટે, ભારતે નવેમ્બર,૨૦૦૭ માં અન્ય બાબતોની સાથે દિવ્યાંગતા સહિત સામાજિક સંરક્ષણ ક્ષેત્રે દેશો વચ્ચે સહકારના સંદર્ભમાં મોરેશિયસ સાથે તેના એમઓયુનું નવીકરણ કર્યું. એમઓયુ માન્યતા આપે છે કે, જ્યારે MoSJE દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણ

માટેની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો માટે નોડલ એજન્સી રહે છે, ત્યારે સાત રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ માનવ વિકાસ, ક્ષમતા નિર્માણ, તાલીમ, સંશોધન, દસ્તાવેજીકરણ અને દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ પ્રથાઓના વિનિમય માટે કેન્દ્રબિંદુ બની રહે છે.

૨૯૯. યુનાઈટેડ નેશન્સઈકોનોમિક એન્ડ સોશ્યલ કમિશન ફોર એશિયા એન્ડ ધ પેસિફિક (UNESCAP) ના સભ્યો અને સહયોગી સભ્યોના મંત્રીઓ અને પ્રતિનિધિઓ એશિયન અને પેસિફિકડિકેડ ઓફ ડિસેબલ્ડ, ૨૦૦૩-૨૦૧૨ ના અમલીકરણની અંતિમ સમીક્ષા માટે ઉચ્ચ-સ્તરીય આંતર-સરકારી બેઠકમાં ભેગા થયા. ૨૦૧૨ માં કોરિયાના ઇંચિયોન ખાતે યોજવામાં આવી હતી અને એશિયા અને પેસિફિકમાં દિવ્યાંગતા માટે ઇંચિયોન વ્યૂહરચના "મેક ધ રાઇટરિયલ" અપનાવી હતી. ESCAP એ ૨૫ એપ્રિલ-૧ મે ૨૦૧૩ દરમિયાન યોજાયેલા તેના ૬૯ માં સત્રમાં મંત્રી સ્તરની ઘોષણા અને ઇંચિયોન વ્યૂહરચનાનું સમર્થન કરતો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. ઇંચિયોન વ્યૂહરચના ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે પ્રાદેશિક અને પેટા-પ્રાદેશિક સ્તરે એક્શનપ્લાનની જોડણી કરે છે અને અમલીકરણની પ્રગતિને ટ્રેક કરવા માટેના મુખ્ય સૂચકાંકો ધરાવે છે.

૩૦૦. ઇંચિયોન વ્યૂહરચના અમલીકરણની દેખરેખ રાખવા માટે, UNESCAP એ દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓ માટે એશિયન અને પેસિફિક દાયકા, ૨૦૧૩-૨૦૨૨ પર કાર્યકારી જૂથની રચના કરી છે. વર્કિંગગ્રૂપની પ્રથમ બેઠક ૨૦૧૪ માં કોરિયાના ઇંચિયોન ખાતે યોજાઈ હતી. ૨-૩ માર્ચ, 2015 દરમિયાન, ભારત સરકારે દિવ્યાંગજનો માટે અધિકારોને વાસ્તવિક બનાવવાના નિર્ણાયક મુદ્દા પર ચર્ચા કરવા માટે UNESCAP સચિવાલયના સહયોગથી નવી દિલ્હી ખાતે કાર્યકારી જૂથના બીજા સત્રનું આયોજન કર્યું હતું.આ બેઠકમાં૧૩ સભ્ય દેશોના લગભગ ૭૦ પ્રતિનિધિઓ અને નાગરિક સમાજ સંગઠનોના પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો.

કલમ ૩૩: રાષ્ટ્રીય અમલીકરણ અને દેખરેખ ફોકલપોઈન્ટેસ અને કોઓર્ડિનેશન

૩૦૧. દિવ્યાંગતાના ક્રોસ કટીંગ સ્વભાવને કારણે, સંકલન પદ્ધતિઓને દિવ્યાંગતાના અધિકારોની અનુભૂતિ માટે અભિન્ન અંગ તરીકે જોવામાં આવે છે. દિવ્યાંગતાના અધિકારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે, દિવ્યાંગતા પર એક અલગ વિભાગ એટલે કે, દિવ્યાંગજનોના દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓના સશક્તિકરણ માટે વિભાગની સ્થાપના 2012 માં

MoSJEમાં કરવામાં આવી હતી, જે દિવ્યાંગજનો માટે એકંદર નીતિ, આયોજન અને કાર્યક્રમોના સંકલન માટે નોડલ વિભાગ તરીકે કાર્ય કરે છે.

કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સંકલન સમિતિઓ

૩૦૨. PWDA ભારતના બંધારણ અને અન્ય સંબંધિત કાયદાઓ સાથે અમલીકરણનું હાલનું વાહન છે. કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સંકલન સમિતિઓની સ્થાપના અનુક્રમે PWDA ના વિભાગ ૩ અને ૧૩ દ્વારા કરવામાં આવે છે. કેન્દ્રીય સંકલન કે જેનું નેતૃત્વ સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રી કરે છે, સભ્યો "પાંચ વ્યક્તિઓ,જ્યાં સુધી વ્યવહારુ હોય ત્યાં સુધી, દિવ્યાંગજનો તરીકે NGO અથવા સંગઠનો કે જે દિવ્યાંગજનો સાથે સંબંધિત છે" આ સભ્યો કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નામાંકિત કરવાના હોય છે અને દરેક સભ્યએ અલગ-અલગ દિવ્યાંગતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરવું જરૂરી છે.સરકારે એ સુનિશ્ચિત કરવું જરૂરી છે કે નામાંકિત સભ્યોમાંથી ઓછામાં ઓછા એક મહિલા હોય. સમિતિના અન્ય સભ્યો અન્ય સંબંધિત મંત્રાલયોના સચિવો છે; રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના ડિરેક્ટરો; અને રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના પ્રતિનિધિઓ છે.

૩૦૩. આ સમિતિ "દિવ્યાંગતાની બાબતો પર રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રબિંદુ તરીકે સેવા આપવા માટે અને દિવ્યાગજનો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી સમસ્યાઓના નિરાકરણ તરફ વ્યાપક નીતિના સતત મૂલ્યાંકનને સરળ બનાવવા માટે જરૂરી છે" ની કલ્પના કરવામાં આવી છે. સેન્ટ્રલ કોઓર્ડિનેશન કમિટીએ નીચેનામાંથી તમામ અથવા કોઈપણ કાર્યો કરવાનાં હોય છે.

- સરકારના તમામ વિભાગો અને અન્ય સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓની સમીક્ષાકરો અને સંકલનકરો જે દિવ્યાંગજનોને લગતી બાબતો સાથે કામ કરે છે;
- દિવ્યાંગજનો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે રાષ્ટ્રીય નીતિ વિકસાવવી;
- દિવ્યાંગતાને સંદર્ભમાં નીતિઓ, કાર્યક્રમો, કાયદાઓ અને પ્રોજેક્ટ્સની રચના પર કેન્દ્ર સરકારને સલાહ આપવી;
- રાષ્ટ્રીય યોજનાઓ અને આંતરરાષ્ટ્રીય એજન્સીઓ દ્વારા વિકસિત અન્ય કાર્યક્રમો અને નીતિઓમાં દિવ્યાંગો માટે યોજનાઓ અને પ્રોજેક્ટ્સ પ્રદાન કરવા માટે સંબંધિત સત્તાવાળાઓ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે દિવ્યાંગજનોનું કામ હાથ ધરશે;

- દિવ્યાંગજનો પર તેમની અસરના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દાતા એજન્સીઓ સાથે તેમની ભંડોળ નીતિઓની સમીક્ષા કરો;
- જાહેરસ્થળો, કાર્યસ્થળો, જાહેર ઉપયોગિતાઓ, શાળાઓ અને અન્ય સંસ્થાઓમાં અવરોધ મુક્ત વાતાવરણ સુનિશ્ચિત કરવા આવા અન્ય પગલાં લો;
- દિવ્યાંગજનોની સમાનતા અને સંપૂર્ણ ભાગીદારી હાંસલ કરવા માટે રચાયેલ નીતિઓ અને કાર્યક્રમોની અસરનું નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન કરો. તેથી રચાયેલ નીતિઓ અને કાર્યક્રમોની અસરનું નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન કરો.
- દિવ્યાંગજનોની સમાનતા અને સંપૂર્ણ ભાગીદારી હાંસલ કરવી.
- કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત કરી શકાય તેવા અન્ય કાર્યો કરવા.

૩૦૪. આ કેન્દ્રીય સંકલન સમિતિને કેન્દ્રીય કાર્યકારી સમિતિ દ્વારા ટેકો આપવામાં આવે છે જે સમિતિના નિર્ણયોને અમલમાં મૂકવા માટે જરૂરી છે. રાજ્ય સ્તરે અમલીકરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે, રાજ્ય સંકલન અને કાર્યકારી સમિતિની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

મોનીટરીંગ એન્ડ ઈમપ્લેમેનટશન મેંચનીઝમ્સ

૩૦૫. ચીફ કમિશનર ઑફ પર્સન્સવિથ ડિસેબિલિટીઝ (CCPD): PWDA ની કલમ ૫૮ હેઠળ ચીફ કમિશનર ફોર પર્સન્સવિથ ડિસેબિલિટીઝના કાર્યોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે: કમિશનરોના કામનું સંકલન કરવું, કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા વિતરિત કરાયેલા ભંડોળના ઉપયોગ પર દેખરેખ રાખવી, દિવ્યાંગજનોને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવેલા અધિકારો અને સુવિધાઓનું રક્ષણ કરવું. વધુમાં, ચીફ કમિશનર દિવ્યાંગજનોના અધિકારોથી વંચિત રાખવા સંબંધિત બાબતોના સંદર્ભમાં દાખલ કરવામાં આવેલી ફરિયાદો અથવા સુઓમોટોમાં દરમિયાનગીરી કરી શકે છે અને દિવ્યાંગજનોના કલ્યાણ અને અધિકારોના રક્ષણ માટે નિયમો, એક્ઝિક્યુટિવ ઓર્ડર, માર્ગદર્શિકા અથવા સૂચનાઓ જારી કરી શકે છે.

૩૦૬. દિવ્યાંગજનોના કમિશનર: PWDA ની કલમ ૬૦ દરેક રાજ્ય સરકારને દિવ્યાંગજનો માટે કમિશનરની નિમણૂક કરવાની આવશ્યકતા છે. રાજ્ય કમિશનર પાસે રાજ્યના સંબંધમાં CCPD જેવી જ સત્તા છે.

પરિશિષ્ટ

૧. માનસિક સ્વાસ્થ્ય અધિનિયમનીજોગવાઈઓ (પેરા 31)

કલમો	ટૂંકી વિગત
૧૫-૧૮	માનસિક બિમારી ધરાવતી વ્યક્તિઓને સ્વૈચ્છિક ધોરણે મનોચિકિત્સક હોસ્પિટલમાં અથવા નર્સિંગ હોમમાં પ્રવેશ મેળવવાની મંજૂરી આપે છે.
૧૯	માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિઓ કે જેમની પાસે સ્વૈચ્છિક ધોરણે સારવાર લેવા માટે પૂરતી સમજ ન હોય તેવા મનોચિકિત્સક હોસ્પિટલો અથવા માનસિક નર્સિંગ હોમમાં પ્રવેશનું નિયમન કરવું અને અટકાયત વખતે આવી વ્યક્તિઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરવું
૨૨-૨૪	નાગરિકોને પર્યાપ્ત કારણ વિના માનસિક હોસ્પિટલો અથવા માનસિક નર્સિંગ હોમમાં અટકાયતમાં રાખવાથી બચાવ કરવો.
૭૪	અસ્થાયી માનસિક બિમારીના કિસ્સામાં માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિની જાળવણી માટે મિલકતની અરજી પ્રદાન કરવી.
૭૮-૭૯	માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિઓ કે જેઓ માનસિક હોસ્પિટલો અથવા માનસિક નર્સિંગ હોમમાં દાખલ છે તેમના જાળવણી ખર્ચ માટે જવાબદારીનું નિયમન કરવું.
૩-૬	માનસિક આરોગ્ય સેવાઓ માટે કેન્દ્રીયસત્તા મંડળ અને રાજ્ય સત્તામંડળોની સ્થાપના પ્રદાન કરવું.
૫-૧૨	માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિઓ માટે મનોચિકિત્સા હોસ્પિટલો અને માનસિક નર્સિંગ હોમની સ્થાપના, લાયસન્સ અને નિયંત્રણ માટે સરકારની સત્તાઓ મૂકવી.
૯૧	માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિઓને અમુક કિસ્સાઓમાં રાજ્યના ખર્ચે કાનૂની સહાય પૂરી પાડવી.
૮૧	માનસિક રીતે બીમાર વ્યક્તિઓના માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવા

૨. દિવ્યાંગજનોને વ્યક્તિઓને રેલ્વે રાહતો (પેરા 131)

દિવ્યાંગતાનો પ્રકાર	વિગત
અંધ	એસી 2-ટાયર અને એસી-ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ૫૦%, સેકન્ડમાં ૭૫%, સ્લીપર, ફર્સ્ટ એસી ચેર કાર, મેલ/એક્સપ્રેસટ્રેનના ભાડાના એસી ૩-ટાયર ક્લાસમાં; રાજધાની/શતાબ્દી એક્સપ્રેસ ટ્રેનના ભાડામાં એસી ચેર કાર અને એસી ૩ ટાયર ક્લાસમાં ૨૫%; પ્રથમ અને બીજા વર્ગની માસિક સીઝનલ ટિકિટમાં ૫૦%.
બહેરા-મૂંગા વ્યક્તિ	મેલ/એક્સપ્રેસ ટ્રેનોના બીજા, સ્લીપર અને પ્રથમ વર્ગમાં ૫૦% છૂટ; પ્રથમ અને બીજા વર્ગની માસિક મોસમી ટિકિટમાં ૫૦% છૂટ.
માનસિક દિવ્યાંગ વ્યક્તિ	એસી ૨-ટાયર અને એસી ફિસ્ટ ક્લાસમાં ૫૦%, સેકન્ડમાં ૭૫%, સ્લીપર, ફર્સ્ટ એસી ચેર કાર, મેલ/એક્સપ્રેસ ટ્રેનના એસી ૩ ટાયર ક્લાસ, એસી ચેર કારમાં ૨૫% અને રાજધાની/શતાબ્દીના એસી ૩-ટાયર ક્લાસમાં એક્સપ્રેસ ટ્રેન ભાડા; પ્રથમ અને બીજી માસિક સીઝનલ ટિકિટમાં ૫૦%.

૩.IGNOU દ્વારા ઓફર કરાયેલા અભ્યાસક્રમો અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં દિવ્યાંગજનોની સમાવેશતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે IGNOU દ્વારા લેવામાં આવેલા પગલાં (પેરા ૧૭૪)

કોર્સ	વિગતો	ઉચ્ચ શિક્ષણમાં દિવ્યાંગજનોની સમાવેશતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે લેવામાં આવેલા પગલાં
પીજી ડિપ્લોમા ઈન ડિસેબિલિટી મેનેજમેન્ટ ફોર મેડિકલ પ્રેક્ટિશનર	ખાસ કરીને એવા તબીબી વ્યાવસાયિકો માટે છે કે જેઓ આયુર્વેદિક, યુનાની, સિદ્ધ અને હોમિયોપેથીમાં MBBS અને સમાન લાયકાતો ધરાવે છે. આ એકમાત્ર પ્રોગ્રામ છે જેમાં PWDA હેઠળ માન્યતા પ્રાપ્ત તમામ સાત દિવ્યાંગતા વિસ્તારોની માહિતી અને ઉપચારાત્મક પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે.	એડમિશનમાં ૩% અનામત
બી.એડ. (સ્પેશિયલ	IGNOU, NCDS ભારતીય રિહેબિલિટેશન	સાંકેતિક ભાષા માટે રાષ્ટ્રીય

એજ્યુકેશન)	કાઉન્સિલ (RCI)ના સહયોગથી જુલાઈ, ૨૦૦૯ના સત્રથી બી.એડ (સ્પેશિયલ એજ્યુકેશન) પ્રોગ્રામ શરૂ કરવા જઈ રહ્યું છે. આ કાર્યક્રમ બે વર્ષનો છે અને દિવ્યાંગતાના ૩ ક્ષેત્રો ઓફર કરવામાં આવે છે જેમ કે, માનસિક મંદતા, સાંભળવાની ક્ષતિ અને દ્રષ્ટિની ક્ષતિ.	કેન્દ્રની સ્થાપના શરૂ કરી જે બહેરા અને મૂંગા વિદ્યાર્થીઓ માટે સંશોધન અને તાલીમ માટે ભારતમાં પ્રથમ હશે. સાંકેતિક ભાષા પર ૨ વધુ પ્રોગ્રામ્સ છે એટલે કે બેચલર પ્રિપેરેટરી અને અંડર ગ્રેજ્યુએટ લેવલ.
દિવ્યાંગ બાળકોને ભણાવવા માટે નોકરીમાં ચાલુ હોય તેવા શિક્ષક માટેનો ફાઉન્ડેશન કોર્સ	નોકરીમાં ચાલુ હોય તેવા શિક્ષક માટે રિહેબિલિટેશન કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાના સહયોગથી ફાઉન્ડેશન કોર્સ શરૂ કરવામાં આવી રહ્યો છે.	દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં નિયમિતપણે સામગ્રી પ્રકાશિત કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણના માર્ગોને પ્રોત્સાહન આપતા, IGNOU પાસે દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે વિશેષ અભ્યાસ કેન્દ્ર છે.
ડિસેબિલિટીસ્ટડીઝમાં વૈકલ્પિક અભ્યાસક્રમ	દેશમાં પ્રથમ વખત IGNOU, NCDS એ બેચલર ડિગ્રી પ્રોગ્રામ હેઠળના ૮ ક્રેડિટ વૈકલ્પિક અભ્યાસક્રમથી શરૂ કરીને મોડ્યુલર ધોરણે માસ્ટર ડિગ્રીમાં PG ડિપ્લોમા સુધીનો શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ વિકસાવવાની પહેલ કરી છે.	દૃષ્ટિહીન વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાનો વધારાનો સમય આપવો.
		દિવ્યાંગજનોમાટે મૈત્રીપૂર્ણ સમાજ બનાવવા માટે IGNOUના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક જાગૃતિ મોડ્યુલ વિકસાવવામાં આવ્યું છે.
		દિવ્યાંગતાના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સંસ્થાઓ અને નિષ્ણાતોની ડિરેક્ટરી તૈયાર કરવી.
એમ.એડ. (સ્પેશિયલ એજ્યુકેશન)	વિશેષ શિક્ષણમાં કુશળતાનું સ્તર વધારવા માટે.	
પ્રારંભિક બાળપણમાં પ્રમાણપત્ર વિશેષ	ક્ષેત્રમાં લાયક માનવ સંસાધન વિકસાવવા અથવા તાલીમ આપવા.	

યોગ્ય સમાવેશ (માનસિક મંદતા, દ્રષ્ટિની ક્ષતિ અને સાંભળવાની ક્ષતિ)		

૪. દિવ્યાંગતા નિવારણ માટેની યોજનાઓ (પેરા 187)

યોજના	લક્ષ્ય / હેતુ	ઉપલબ્ધિઓ
નેશનલ પ્રોગ્રામ ફોર ધી કંટ્રોલ બ્લાઈન્ડનેસ	અંધત્વનો વ્યાપ ઘટાડવા માટે.	મોતિયાના ઓપરેશનની સંખ્યામાં ૨૦૦૭-૦૮ માં ૫.૪ મિલિયનથી ૨૦૧૦-૧૧માં ૬.૦૩૧ મિલિયનનો નોંધપાત્ર વધારો નોંધાયો છે. ૩ માર્ચ ૨૦૧૫ના અહેવાલ મુજબ, ૬.૬ મિલિયન મોતિયાના ઓપરેશન કરવામાં આવ્યા છે.
પોલિયો નાબૂદી કાર્યક્રમ	5 વર્ષથી ઓછી ઉંમરના દરેક બાળકને ઓરલ પોલિયો વેક્સિન(OPV) વડે રસીકરણ કરીને ભારતમાંથી પોલિયોને નાબૂદ કરવો.	પોલિયો નાબૂદી માટેનો એક વિશેષ કાર્યક્રમ વધુ વાર્ષિક વધારા સાથે ૪ મિલિયનથી વધુ લોકોને પીડિત કરે છે. આ કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ રીતે સફળ રહ્યો છે અને કેલેન્ડર વર્ષ ૨૦૧૧ દરમિયાન દેશમાં પોલિયોનો એકપણ કેસ નોંધાયો નથી. ૨૦૧૨-૧૩માં કુલ ૧૬૮ મિલિયનને પલ્સ પોલિયો રસીકરણ હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે.
રાષ્ટ્રીય રક્તપિત્ત નિયંત્રણ કાર્યક્રમ	રક્તપિત્તના તમામ જાણીતા કેસોમાં રોગને સક્રિયપણે પકડવા.	દેશે ડિસેમ્બર, ૨૦૦૫ના મહિનામાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે ૧૦,૦૦૦ વસ્તી દીઠ ૧ કરતા ઓછા કેસ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરાયેલ જાહેર આરોગ્ય સમસ્યા તરીકે રક્તપિત્તને નાબૂદ કરવાનો લક્ષ્યાંક હાંસલ કર્યો હતો.વર્ષ ૨૦૦૯-૧૦ની શરૂઆત ૦.૦૮૬ મિલિયન રક્તપિત્તના કેસો સાથે ૧ લી એપ્રિલ ૨૦૦૯ ના રોજ ૦.૭૨ /૧૦,૦૦૦ પીઆર સાથે હાથ ધરવામાં આવી હતી. ત્યાં સુધી ૩૨ રાજ્યો/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ રક્તપિત્ત નાબૂદીનું સ્તર પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કુલ ૬૩૦ જિલ્લાઓમાંથી કુલ ૫૧૦ જિલ્લાઓ (૮૦.૯%) પણ માર્ચ ૨૦૦૯

		સુધીમાં નાબૂદી હાંસલ કર્યા હતા. કુલ ૬૪૯ જિલ્લાઓમાંથી ૫૨૮ જિલ્લાઓ (૮૧.૪%) પણ માર્ચ ૨૦૧૩ સુધીમાં નાબૂદ થયા હતા.
બહેરાશનું નિવારણ અને નિયંત્રણ	અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજનાના ઉદ્દેશો ટાળી શકાય તેવી શ્રવણશક્તિની ખોટ નિવારવાનીરહેશે; સાંભળવાની ક્ષતિ માટે જવાબદાર પરિસ્થિતિઓને ઓળખો, નિદાન કરો અને સારવાર કરો; અને તબીબી રીતે તમામ સાંભળવાની ક્ષતિઓનું પુનર્વસન કરો.	MoHFWએ વર્ષ ૨૦૦૭ માં પ્રાયોગિક ધોરણે બહેરાશ નિવારણ અને નિયંત્રણ માટે રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ (NPPCD) શરૂ કર્યો છે, જેમાં ૨૫ જિલ્લાઓને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. આને ૨૦૧૦-૧૧ માં ૧૬ રાજ્યો અને ૩ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના૧૭૬ જિલ્લાઓને આવરી લેવા માટે વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યક્રમને ૨૦ રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના ૧૯૨ જિલ્લાઓમાં વિસ્તારવામાં આવ્યો છે.
નેશનલ મેન્ટલ હેલ્થ પ્રોગ્રામ (NMHP)	માનસિક અને ન્યુરોલોજિકલ ડિસઓર્ડર અને તેમની સાથે સંકળાયેલ દિવ્યાંગતઓની થંભાવવા અને સારવાર માટે અન્ય બાબતોનો હેતુ.	માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંભાળ માટે જરૂરી પ્રશિક્ષિત વ્યક્તિઓની ઉપલબ્ધતા વધારવા માટે, ૧૧ શ્રેષ્ઠ કેન્દ્રોને ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે અને મનોચિકિત્સા, ક્લિનિકલ સાયકોલોજી, સાયકિયાટ્રિક નર્સિંગ અને સાયકિયાટ્રિક સોશિયલવર્કના ક્ષેત્રોમાં માનવ સંસાધન વિકાસ માટે ૨૭ અનુસ્નાતક વિભાગો માટે ૧૧સંસ્થાઓને સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે. NMHP હેઠળ માનવ સંસાધન વિકાસ માટે ૬૮ મિલિયન યુએસ ડૉલર અને ૧૧મી યોજના દરમિયાન ૧૨૩ જિલ્લાઓમાં જિલ્લા માનસિક સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમના અમલીકરણ માટે ૨૫ મિલિયન યુએસ ડૉલરની રકમ મંજૂર કરવામાં આવી છે. ૧૨મી યોજના બિન-ફિઝિશિયન માનસિક સ્વાસ્થ્ય વ્યાવસાયિકોની તાલીમને માન્યતા આપે છે અને

		માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓના વધતા બોજને ઘટાડવા માટે સમુદાય આધારિત માનસિક સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમોના અમલીકરણની જરૂર છે. નિવારક, પરીક્ષણ, સંભાળ અને રેફરલ સેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે NCD કાર્યક્રમોને NRHMમાં સંકલિત કરવાની જરૂર છે.

. MoSJE (પેરા ૧૯૯) હેઠળ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની પુનર્વસન પ્રવૃત્તિઓ

રાષ્ટ્રીય સંસ્થા	લક્ષ્ય / હેતુ	યોજનાઓ / કાર્યક્રમો / પ્રવૃત્તિઓ
નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ફોર ધી વિઝ્યુઅલી હેન્ડીકેપ્ડ (NIVH), દહેરાદુન	પ્રશિક્ષકો અને પુનર્વસન વ્યાવસાયિકોની તાલીમ હાથ ધરવા અથવા પ્રાયોજિત કરવા.	પુનર્વસન દ્રશ્ય મૂલ્યાંકન અને સારવાર, અંધત્વમાં ગોઠવણની તાલીમ, સ્વતંત્ર જીવન કૌશલ્યની તાલીમ અને સહાયક ઉપકરણોની જોગવાઈ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવે છે.
અલીયાવર જંગ નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ફોર ધ હીયરિંગ હેન્ડીકેપ્ડ, (AYJNIHH), મુંબઈ	શારીરિક રીતે દિવ્યાંગ લોકો માટે માનવશક્તિ, સંશોધન, તબીબી સેવાઓ, આઉટરીચ અને વિસ્તરણ સેવાઓ, સામાજિક આર્થિક પુનર્વસન સેવાઓ, સામગ્રી વિકાસ અને માહિતીનો સંગ્રહ, દસ્તાવેજીકરણ અને માહિતીનો પ્રસાર વિકસાવવો.	• ભારતીય સાંકેતિક ભાષામાં ટૂંકા ગાળાના અભ્યાસક્રમો ચલાવે છે. • વ્યાપક નિદાન, ઉપચારાત્મક, શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક સેવાઓ પ્રદાન કરો
નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ફોર ધ ઓર્થોપેડિકલીહેન્ડીકેપ્ડ(NIOH), કોલકાતા	ઓર્થોપેડિકલીહેન્ડીકેપ્ડ વસ્તીને સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે માનવબળ વિકસાવવા	તે દિવ્યાંગજનોને પુનર્વસન, પુનઃસ્થાપન સર્જરી, સહાય અને ઉપકરણો અને વ્યાવસાયિક તાલીમના ક્ષેત્રમાં સેવાઓ પ્રદાન કરે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ધ રિહેબિલિટેશન એન્ડ ટ્રેનિંગ (SVNIRTAR), કટક	માનવ સંસાધન વિકાસ, સેવા વિતરણ કાર્યક્રમોનું અમલીકરણ, સંશોધન અને પ્રસાર કાર્યક્રમો.	• શારીરિક રીતેદિવ્યાંગોના પુનર્વસન માટે ડોકટરો, એન્જિનિયરો જેવા કર્મચારીઓની તાલીમ હાથ ધરે છે, પ્રાયોજક કરે છે અને સંકલન કરે છે. • ઓર્થોપેડિકલી ખામીઓનું સર્જીકલકરેક્શન, ફિઝીયોથેરાપી, ઓક્યુપેશનલથેરાપી અને સ્પીચ થેરાપી, કૃત્રિમ અંગોની ફીટીંગ જેવી સેવાઓ પૂરી પાડે છે અને સંસ્થામાં અને શિબિરો દ્વારા મોબિલિટી એડ્સ અને વ્હીલચેર અને ટ્રાઈસિકલ વગેરે જેવા ઉપકરણો પૂરા પાડે છે.
પંડિત દિનદયાલ ઉપાધ્યાય ઈન્સ્ટીટ્યૂટફોર ધી ફીઝીકલી હેન્ડીકેપ્ડ (PDUIPH), દિલ્હી	ઓર્થોપેડિકલી રીકવરી માટે પ્રશિક્ષિત માનવબળ વિકસાવવા દિવ્યાંગજનો, પ્રસાર સેવાઓ પ્રદાન કરે છે અને સંશોધન કરે છે.	• સંસ્થા મૂલ્યાંકન, શારીરિક ઉપચાર, વ્યવસાયિક ઉપચાર, સ્પીચ થેરાપીના સ્વરૂપમાં સંકુચિત પુનર્વસન સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. • સંસ્થા પાસે એડ્સ અને ઉપકરણોના ફેબ્રિકેશન માટે પ્રોસ્થેટિક અને ઓર્થોટિક વર્કશોપ છે, જે સંસ્થામાં તેમજ કેમ્પ દ્વારા દિવ્યાંગજનોને ફિટમેન્ટ સેવાઓ પૂરી પાડે છે.
નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ફોર ધી મેન્ટલી હેન્ડીકેપ્ડ (NIMH), સિકંદરાબાદ	જીવનશૈલીની જરૂરિયાતોને આધારે પુનર્વસનના ગુણવત્તાયુક્ત મોડલ દ્વારા સેવાઓ પહોંચાડવા માટે સજ્જ માનવ	માનસિક દિવ્યાંગજનોનું પુનર્વસન પ્રારંભિક હસ્તક્ષેપ સેવાઓ, ફિઝિયોથેરાપી/ઓર્થો, બાયોકેમિસ્ટ્રી, સ્પીચ એન્ડ ઓડિયોલોજી, સાયકોલોજિકલ એસેસમેન્ટ, બિહેવિયર મોડિફિકેશન, પેરેન્ટકાઉન્સેલિંગ અને વોકેશનલ એસેસમેન્ટસેવાઓ વગેરે દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે. સંસ્થા પુનર્વસન અને સંભાળ માટે મોડલ પણ વિકસાવે

	સંસાધન તૈયાર કરવા.	છે.
નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ફોર એમ્પાવરમેન્ટ ઓફ પર્સનસ્વીથ મલ્ટીપલ ડીસેબીલીટીઝ, (NIEPMD), ચેન્નઈ	સંસ્થાનો ઉદ્દેશ બહુવિધ દિવ્યાંગજનોના સશક્તિકરણ માટે રાષ્ટ્રીય સંસાધન કેન્દ્ર તરીકે સેવા આપવાનો છે, ટીમ અભિગમ દ્વારા જરૂરિયાત આધારિત વ્યાપક પુનર્વસન પૂરું પાડવું, સમાવેશની સુવિધા આપવી, બહુવિધ દિવ્યાંગજનો અને તેમના પરિવારોના સશક્તિકરણની ખાતરી કરીને ક્ષેત્ર આધારિત સંશોધન અને વિકાસને સમર્થન આપવું માનવ સંસાધન.	બહુવિધ દિવ્યાંગજતા ધરાવતા બાળકોના સંચાલનમાં તેમના જ્ઞાન અને પ્રથાઓને અપગ્રેડ કરવા માટે વાલીઓના તાલીમ કાર્યક્રમનું આયોજન કરે છે.

૬. MoHFW હેઠળ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ (પેરા ૧૯૯)

સંસ્થા	મિશન / હેતુ	પ્રવૃત્તિઓ
નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટઓફ મેન્ટલ હેલ્થ એન્ડ ન્યુરો સાયન્સ, બેંગલોર	ન્યુરોલોજિકલ અને માનસિક વિકૃતિઓ માટે અત્યાધુનિક નિદાન અને ઉપચારાત્મક સુવિધાઓ સ્થાપિત કરવી, મનોરોગ વિજ્ઞાન, ક્લિનિકલ સાયકોલોજી વગેરેને વધારવા માટે તાલીમ સુવિધાઓ સ્થાપિત કરવી, આપત્તિ વ્યવસ્થા પનવ્યૂહરચનાઓ અને મનો-સામાજિક પુનર્વસવાટ, રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય કાર્યક્રમો માટે માર્ગદર્શિકા અને નીતિ માળખું વિકસિત કરો અને તેને સુનિશ્ચિત કરો, બાળકના માનસિક અને ન્યુરોલોજીકલ સ્વાસ્થ્યને પ્રોત્સાહન, આંતર શાખાકીય સંશોધન, માનસિક સ્વાસ્થ્ય સાક્ષરતાને પ્રોત્સાહન આપવું અને માનસિક બીમારી સાથે જોડાયેલા કલંકને ઓછું કરવું.	માનસિક સ્વાસ્થ્ય, ન્યુરોલોજિકલ અને ન્યુરો-સર્જિકલ ડિસઓર્ડર સાથેની બહારના દર્દીઓ અને ઇનપેશન્ટ ક્લિનિકલ સેવાઓ જેમ કે કૌટુંબિક ઉપચાર અને કિશોર મનોરોગ, સમુદાય માનસિક આરોગ્ય સેવાઓ, પુનર્વસન અને ડે-કેર સેવાઓ, તાલીમ, સંશોધન અને રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે સહયોગી કાર્ય.
ઓલ ઈન્ડીયા ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ ફીઝીકલમેડીસીન એન્ડ રીહેબીલીટેશન, મુંબઈ	લોકોમોટર અને તેને સંકળાયેલ દિવ્યાંગતાની તમામ શ્રેણીઓમાં વ્યક્તિઓને પુનર્વસન સેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે.	
ઓલ ઈન્ડીયા ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સ્પીચ એન્ડ હીઅરીંગ, મૈસુર	વ્યાવસાયિક તાલીમ આપવા, ક્લિનિકલ સેવાઓ પ્રદાન કરવા, સંશોધન કરવા અને સંચાર વિકૃતિઓ જેવા કે સાંભળવાની ક્ષતિ, માનસિક મંદતા, અવાજ, અસ્ખલિત અને ઉચ્ચારણ અને ભાષાની વિકૃતિઓથી સંબંધિત મુદ્દાઓ પર લોકોને શિક્ષિત કરવા.	• ભાષણના મૂળભૂત વિજ્ઞાનના બંને ક્ષેત્રોમાં સંશોધન હાથ ધરવું, ભાષા અને સુનાવણી તેમજ અસરકારક સંચાર માટે તેની અરજીના ક્ષેત્રોમાં. • સમાજના વિવિધ સ્તરોને સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે મોડ્યુલ વિકસાવવા સાથે

		કોમ્યુનિકેશન ડિસઓર્ડર ધરાવતી વ્યક્તિઓને તબીબી સેવાઓ પૂરી પાડવી.
સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઑફ સાઇકિયાટ્રી, રાંચી	તે એક અગ્રણી માનસિક આરોગ્ય સંસ્થા, હોસ્પિટલ અને શૈક્ષણિક સંસ્થા છે	

૭. યુદ્ધના આર્થિક પુનર્વસન માટેની યોજનાઓ/કાર્યક્રમો (પેરા 211)

યોજના/ કાર્યક્રમ	**લાભ**
પુનઃ રોજગાર	કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર ભૂતપૂર્વ સૈનિકોને કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય સરકારની પોસ્ટમાં પુનઃરોજગાર કરવા માટે ઘણી રાહતો આપે છે. આમાં શામેલ છે: પોસ્ટ્સનું આરક્ષણ; ઉંમર અને શૈક્ષણિક લાયકાતમાં છૂટછાટ; અરજી અથવા પરીક્ષા ફીની ચુકવણીમાંથી મુક્તિ; અને અપંગ ESM અને મૃત સેવા કર્મચારીઓના આશ્રિતોને રોજગારમાં અગ્રતા.
શૈક્ષણિક અનુદાન	દિવ્યાંગોના વોર્ડ માટે ૫ યુએસ ડૉલર અને તેમના અભ્યાસને આગળ વધારવા માટે ૩૫ વોર મેમોરિયલ હોસ્ટેલમાં રહેવાનો વિકલ્પ.
તબીબી સુવિધાઓ	યુદ્ધમાં થયેલ દિવ્યાંગ અને યુદ્ધમાં વિધવાઓ થયેલ યોગદાન ચૂકવ્યા વિના ભૂતપૂર્વ સૈનિક યોગદાન આરોગ્ય યોજનાનો લાભ મેળવી શકે છે.
દિવ્યાંગતા પેન્શન	સૈન્ય સેવાને કારણે અથવા તેના કારણે વધી ગયેલી બીમારી અથવા ઈજાના કારણે સેવામાંથી મુક્ત થયેલ અથવા નિવૃત્ત થયેલ વ્યક્તિ, જ્યાં દિવ્યાંગતાના ૨૦% કે તેથી વધુ હોય તે દિવ્યાંગતા પેન્શન મેળવવા માટે હકદાર છે. અમાન્યતાના સમયે સેવાના સમયગાળામાં પરિમાણ પરિબળો અને દિવ્યાંગતાની ડિગ્રી. જ્યાં દિવ્યાંગતા છે ૧૦૦% પેન્શનની રકમ કમિશન્ડ ઓફિસર માટે દર મહિને ૪૩ US ડૉલર, JCO માટે ૩૧ US ડૉલર અને અન્ય રેન્ક માટે ૨૫ US ડૉલર છે. દિવ્યાંગતા હોવા છતાં સેવામાં જાળવી રાખવામાં આવેલી વ્યક્તિઓને એક વખતનું વળતર એકસાથે ચૂકવવામાં આવે છે.
યુદ્ધ ઈજા પેન્શન	તે કર્મચારીઓ કે જેઓ યુદ્ધ અથવા યુદ્ધ જેવી પરિસ્થિતિ દરમિયાન ઈજા અથવા દિવ્યાંગતા સહન કરે છે, જ્યાં હસ્તગત કરાયેલી દિવ્યાંગતા ૨૦% કે તેથી વધુ છે પરંતુ વ્યક્તિને સેવામાં જાળવી રાખવામાં આવે છે, તેમની પાસે એકસાથે વળતરનો વિકલ્પ છે.

કેડેટ્સની દિવ્યાંગતાના કેસોમાં એક્સ-ગ્રેશિયા એવોર્ડ (પ્રત્યક્ષ)	• ૧૦૦% દિવ્યાંગતા માટે માસિક એક્સ-ગ્રેશિયા ૨૧ યુએસ ડૉલર, ૩૫ યુએસ ડૉલર દર મહિને એક્સ-ગ્રેશિયા ડિસેબિલિટી એવોર્ડ • અમાન્ય મેડિકલ બોર્ડની ભલામણ પર ૧૦૦% દિવ્યાંગતા માટે દર મહિને ૧૦ યુએસ ડૉલરનું સતત એટેન્ડન્ટ ભથ્થું
તેલ ઉત્પાદન એજન્સીઓની ફાળવણી	પેટ્રોલિયમ અને કુદરતી ગેસ મંત્રાલયે ૮% તેલ ઉત્પાદન એજન્સીઓ એટલે કે LPG ડીલરશીપ, પેટ્રોલ પંપ, કેરોસીન ડિસ્ટ્રીબ્યુટરશીપ વગેરે દિવ્યાંગ સૈનિકો માટે ૨૦ ટકા કે તેથી વધુ દિવ્યાંગતા ધરાવતા સૈનિક સેવાને આભારી છે તે માટે અનામત રાખ્યું છે.
કોલ ટીપર યોજના	• અન્ય બાબતોની સાથે દિવ્યાંગ સૈનિકોને ૧૪૧૬ યુએસ ડૉલરની ડિપોઝિટ પર ESM કોલ ટ્રાન્સપોર્ટ કંપની સાથે તેમના નામે એકટી પર ટ્રક જોડવા માટે DGR દ્વારા પ્રાયોજિત કરી શકાય છે. કંપની તેમને પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે દર મહિને ૫૦૦ યુએસ ડૉલર ચૂકવે છે જે પછી ડિપોઝિટ પરત કરવામાં આવે છે. હાલમાં ૪૩૬ યુદ્ધ વિધવાઓ થયેલ અને દિવ્યાંગ થયેલ સૈનિકો આ યોજનાનો લાભ લઈ રહ્યા છે.

૮. ગ્રામીણ અને શહેરી ગરીબો વચ્ચે રોજગાર માટેની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો (પેરા ૨૨૨)

યોજનાઓ	હેતુ	આવરી લેવાયા
સ્વર્ણજયંતિ ગ્રામ સ્વરોજગાર યોજના (SGSY) (ગ્રામીણ સ્વરોજગાર યોજના)	બેંક ધિરાણ અને સરકારી સબસિડીના સંયોજન દ્વારા આવક પેદા કરતી પ્રવૃત્તિઓને સમર્થન આપીને સહાયિત ગરીબ પરિવારોને ગરીબી રેખાથી ઉપર લાવવાનો હેતુ છે.	ગ્રામીણ ગરીબો (લાભ, ૫૦% SC/ST માટે અનામત છે, ૧૫% લઘુમતીઓ માટે, અને ૩% દિવ્યાંગજનો માટે)
સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના (SGRY) (ગ્રામીણ વેતન રોજગાર યોજના)	ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો વિકાસ અને ગ્રામીણ ગરીબોને વેતન રોજગારી પૂરી પાડવી. દર વર્ષે લગભગ ૧૦૦ કરોડ માનવ-દિવસ વેતન-રોજગાર પેદા કરવાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. તે રોકડ અને અનાજના સંદર્ભમાં વેતન	ગ્રામીણ ગરીબ (માર્ગદર્શિકા પૂરી પાડે છે કે દિવ્યાંગ બાળકોના માતા-પિતાને અથવા દિવ્યાંગજનોના પુખ્ત

	પ્રદાન કરે છે.	બાળકો જેઓ વેતન રોજગાર માટે કામ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે).
સ્વર્ણ જયંતિ શહેરી યોજના (SJSRY)	આવાસ અને શહેરી ગરીબી નાબૂદી મંત્રાલય ૧૯૭૭ થી રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ સરકારો દ્વારા અખિલ ભારતીય ધોરણે શહેરી ગરીબી નાબૂદી યોજનાનો અમલ કરી રહ્યું છે, જેને સ્વર્ણ જયંતિ શહેરી યોજના (SJSRY) કહેવાય છે. આ યોજનાને ૨૦૦૯ માં વ્યાપક રીતે સુધારવામાં આવી છે. સુધારેલ યોજનાનો હેતુ શહેરી ગરીબોને વ્યક્તિગત/જૂથ સાહસો સ્થાપવામાં તેમજ સામાજિક રીતે ઉપયોગી જાહેર સંપત્તિના નિર્માણ માટે તેમના શ્રમનો ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરીને લાભદાયક રોજગાર પ્રદાન કરવાનો છે.	SJSRY હેઠળ લક્ષ્યાંક વસ્તી શહેરી ગરીબ છે - આ ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકો છે, જેમ કે આયોજન પંચ દ્વારા સમયાંતરે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે. યોજના હેઠળ, (i) શહેરી સ્વરોજગાર કાર્યક્રમ (USEP) અને (ii) SJSRY ના શહેરી ગરીબ (STEP-UP) ઘટકોમાં રોજગાર પ્રોત્સાહન માટે કૌશલ્ય તાલીમમાં દિવ્યાંગવર્ગ માટે ૩% અનામતની વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.
પ્રધાનમંત્રી રોજગાર સર્જન કાર્યક્રમ (PMEGP)	તે નીચેના ઉદ્દેશ્યો સાથે ક્રેડિટ-લિંક્ડ સબસિડી પ્રોગ્રામ છે • નવા સ્વ-રોજગાર સાહસો/પ્રોજેક્ટો/માઇક્રો એન્ટરપ્રાઇઝીસ સ્થાપીને ગ્રામીણ તેમજ શહેરી વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકો ઊભી કરવી; • વ્યાપક પણે વિખરાયેલા પરંપરાગત કારીગરો/ગ્રામીણ અને શહેરી બેરોજગાર યુવાનોને એક સાથે લાવવા અને તેમના સ્થાને શક્ય હોય ત્યાં સુધી તેમને સ્વરોજગારીની તકો	સમગ્ર દેશમાં વ્યક્તિઓ અને ઉદ્યોગ સાહસિકો (તેમાં માર્ગદર્શિકા પ્રદાન કરે છે કે, જ્યાં લાભાર્થી દિવ્યાંગજન હોય, તો આવી વ્યક્તિનું યોગદાન કુલ પ્રોજેક્ટના ૫% જેટલું હોવું જોઈએ જે સામાન્ય માટે ૧૦% છે)

	આપવા; અને • દેશના પરંપરાગત અને ભાવિ કારીગરો અને ગ્રામીણ અને શહેરી બેરોજગાર યુવાનોના મોટા વર્ગને સતત અને ટકાઉ રોજગાર પ્રદાન કરવા, જેથી કરીને ગ્રામીણ યુવાનોના શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરવામાં મુશ્કેલી ઓછી થાય.	

૯. અસંગઠિત ક્ષેત્ર માટે વીમા યોજનાઓ (પેરા ૨૫૨)

યોજનાઓ	હેતુ	આવરીલેવાયા
આમ આદમી બીમા યોજના (AABY)	દેશના ગ્રામીણ ભૂમિહીન પરિવારોના પરિવારના વડાઓને કુદરતી તેમજ આકસ્મિક મૃત્યુ સામે અને આંશિક અથવા કાયમી દિવ્યાંગતાના કિસ્સામાં વીમો આપવામાં આવે છે.	યોજના હેઠળના લાભોમાં કુદરતી મૃત્યુના કિસ્સામાં ૫૦૦ યુએસ ડોલર, અકસ્માતને કારણે મૃત્યુના કિસ્સામાં ૧૨૫ યુએસ ડોલર અને અકસ્માતને કારણે આંશિક દિવ્યાંગતાના કિસ્સામાં રૂ.૬૨૫ યુએસ ડોલરનો સમાવેશ થાય છે. ITI અભ્યાસક્રમો સહિત ધોરણ ૯ થી ૧૨ માં અભ્યાસ કરતા AABY ના લાભાર્થીઓના બાળકો શિક્ષા સહયોગ યોજના હેઠળ વધુમાં વધુ ૪ વર્ષના સમયગાળા માટે પ્રતિ બાળક દીઠ ૫ US ડૉલર શિષ્યવૃત્તિ

		માટે પાત્ર છે.
જનશ્રી બીમા યોજના	૧૮-૬૦ વર્ષની વયજૂથમાં ૨૫ સભ્યોનું જૂથ વધુ હોય તેઓ આ યોજનાનો લાભ મેળવી શકે છે.	કુદરતી મૃત્યુના કિસ્સામાં ૩૩૩ યુએસ ડોલર, અકસ્માતને કારણે મૃત્યુ અથવા સંપૂર્ણ કાયમી દિવ્યાંગતાના કિસ્સામાં ૮૩૩ યુએસ ડોલર અને આંશિક દિવ્યાંગતાના કિસ્સામાં ૪૧૬ યુએસ ડોલરનું વીમા કવચ. આ લાભો માટેનું પ્રીમિયમ પ્રતિ લાભાર્થી ૩ US ડૉલર છે, જેમાંથી ૫૦% પ્રીમિયમ એટલે કે ૩ US ડૉલર 'સોશિયલ સિક્યુરિટી ફંડમાંથી ફાળો આપવામાં આવે છે અને ૫૦% લાભાર્થી અથવા રાજ્ય સરકાર અથવા નોડલ એજન્સી દ્વારા ફાળો આપવામાં આવે છે.

૧૦. વર્ષ-૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં દિવ્યાંગતાનો પ્રશ્ન નંબર ૯ (પેરા ૨૮૬)

૯(a) શું વ્યક્તિ માનસિક/શારીરિક રીતે અક્ષમ છે ?	
હા-૧ / ના-૨	
૯(b) જો ૯(a) માં 'હા' હોય, તો નીચેની યાદીમાંથી ૯(b) ની સામે બોક્સમાં કોડ આપો.	
૯(સી). જો ૯(b) માં બહુવિધ અક્ષમતા (કોડ ૮) હોય, તો નીચેની સૂચિમાંથી ૯(c) ની સામે બોક્સમાં વધુમાં વધુ ત્રણ કોડ આપો.	
દિવ્યાંગતાનો પ્રકાર	કોડ
૧. દ્રષ્ટિમાં	૧

૨. સાંભળવામાં	૨
૩. બોલવામાં	૩
૪. મુવમેન્ટમાં	૪
૫. માનસિક દિવ્યાંગ	૫
૬. માનસિક બીમાર	૬
૭. અન્ય કોઈ	૭
૮. બહુવિધ દિવ્યાંગતા	૮